प्रकरणानुक्रमणी ।

विषयाः

विषयाः

॥ श्रीः ॥

श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः

श्रीविश्वरूपाचार्यप्रणीतया

बालक्रीडाख्यया व्याख्ययोपेता ।

(प्रायश्चित्ताध्यायः ।)

[illegible]

[illegible]

इति । [illegible]

"[illegible] ।"

इति, [illegible]

"[illegible] ।"

इति । [illegible] हयं दाहनिकृन्त. । [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] —

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिर्लौकिकाग्निना ।
स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृदर्थवत् ॥ २ ॥

यमदेवत्यं सूक्तं, तथा यमदेवत्या गाथा ऋचो ब्राह्मणोदिताः, तदुभयं जपद्भिर्ज्ञातिभिः । स दाहाधिकृतः । इतरो लौकिकाग्निना दग्धव्यः । उपेतः उपनीतः । स चाहिताग्निर्मन्त्रवह्निनिकर्तव्यतया । अर्थाद् अनर्थलुप्ततया । यथासम्भवं दग्धव्यः । स्मृत्यन्तरात्तु मन्त्रनिवृत्तिः । शालाग्निना च विद्यमानत्वे दाहः ॥ २ ॥

एवम यथाधिकार दग्धा तत —

सप्तमाद् दशमाद् वापि ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्यपः ।
अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ ३ ॥

आ सप्तमात् पुरुषात् सापिण्डतया प्रतिबद्धा आ दशमाद्वा समानोदकत्वेन ज्ञातयः स्नानाद्युदकक्रियानिमित्तमपोऽवतीर्य "अपनश्शोशुचदघमित्यनेन दक्षिणामुखाः स्नानं कुर्युः । अभ्यवयन्तीति चोद्धर्पणादिप्रतिषे-

---

१. 'याव', २ 'त्तु', ३. 'त्तु नि', ४ 'यार्थम' ग. पाठ.

धेन सकृदाप्लवनमात्रार्थम् । तथाच शङ्खः — "दक्षिणामुखा अपोऽवतीर्य सकृदाप्लुत्य नोत्तर्पणं कुर्युरि"ति । यत्त्वन्यत्र "जन्मनाम्नोरवेदन" इति समानोदकविधित्वेनोक्तं, तद् दशपुरुषवचनानुसारेणौचित्यानुवादमात्रतयावसेयम् ॥ ३ ॥

समानोदकवदन्येष्वपि हि तथा [illegible] —

एवं मातामहाचार्यप्रेतानां चोदकक्रिया ।
कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजाम् ॥ ४ ॥

मातामहादीनामप्येवमेवोदकक्रिया कार्येत्यर्थः । अपरिणीतादत्ताश्च कुमार्यः प्रत्ताः, भ्रात्रादिपत्न्यो वा । सख्यादीनां तु कामोदकमिति । इच्छया तूदक कार्यमित्यर्थः । प्रत्ताशब्दश्चात्र स्ववासिनीवचनः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

[illegible]

सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

स्पष्टार्थमेतत् ॥

[illegible] —

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारिपतितशब्दौ च [illegible] लक्षणत्वेन [illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] —

पाषण्डमाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगास्तथा ।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥

ये त्वविकृता आगता —

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतोदकान् पुनः स्नातानन्ये लोकयात्रिका यथोक्तदेशसंस्थितान् दुःखोपशमनार्थमपवदेयुस्तानभिमन्युवधादिभिरितिहासैः पुरावृत्तश्वेतरमनुष्यसंबद्धैः ॥ ७ ॥

एतमेवापवादं प्रपञ्चयति —

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिस्सारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥

किञ्च —

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

पश्य —

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

किञ्च —

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं स्यात् क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥ ११ ॥

प्रेतमुद्दिश्य स्वचोदनानुसारेणेति शेषः ॥ ११ ॥

अनया दिशा लोकयात्रिकैरपवदनायोक्ते सा वेवमित्युक्तम् —

इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहान् बालपुरोगमाः ।

बालानग्रतः कृत्वा यत्र प्रेतस्तद्गृहद्वारं यावद् गत्वा तत —

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

विदश्य दन्तैरवखण्ड्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१. 'म्ब' क. ट. पाठ.

अन्यवहाराभावेऽपि च —

आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान्।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः॥ १३॥

यथाकनिष्ठमेवेति शेषः। अग्न्यादीनां च मङ्गलार्थत्वात् संशब्दाच्च समुच्चितानामेवालम्भनम्। स्पष्टमन्यत्॥ १३॥

स्मृत्यन्तराच्च गृहे प्रविश्यार्धप्रस्तरे अहमनश्नन्त एवासीरन्। तदशक्तौ तु —

क्रीतलब्धाशिनो भूमौ शयीरंस्ते पृथक् पृथक्।

किञ्च —

पितृयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्॥ १४॥

त्रिरात्रावधित्वेन क्रीत्वा संव्यवहारादिना वा लब्ध्वाश्नीयुः। एकशश्च ब्रह्मचारिणो भूमौ शयीरन् स्वपेयुः। पुत्रादीनां च यथाधिकारं प्रत्यासत्त्यनुसारादेतेनैव पितृयज्ञोक्तावनेजनादीतिकर्तव्यतया श्राद्धमकृत्वैव प्रेतायान्नं देयम्। प्रेतमेवोद्दिश्य "प्रेतान्न स्वाहि" इत्यनेन मन्त्रेण॥ १४॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये।

पात्र इति शेषः॥

सत्यपि चाशौचनिमित्तेऽनधिकारे सर्वैर्ऋत्विग्भिः —

वैतानिकाश्रयाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिदर्शनात्॥ १५॥

स्पष्टार्थमेतत्॥ १५॥

यदुक्तम्— "आचम्याथाग्निमुदक"मिति, एतत्—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि।
इच्छतां

समानमितरैः। इच्छतामिति छेदः॥

तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्॥ १६॥

परेषां प्रेतवाहकव्यतिरिक्तानुगन्तॄणामस्नानोदकदानात्। [illegible] [illegible] सद्य एव शुद्धिरित्यर्थः। [illegible]

१. [illegible]

[illegible]

इति ॥ २६ ॥

आचार्योपाध्याय[illegible] [illegible] ।

न कट[illegible] न [illegible] [illegible] ॥ २७ ॥

[illegible]
चार्ये [illegible]
[illegible]
रिति गम्यते । [illegible]
रणे [illegible] ॥ २७ ॥

[illegible]

दशरात्रं त्रिरात्रं वा शावमाशौचमुच्यते ।
ऊनद्विवर्षमृतयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ २८ ॥

दशरात्रं सपिण्डानां त्रिरात्रं समानोदकानाम् । [illegible] स्मृत्यन्तरोक्तचतुरहपक्षिण्यादिकल्पानुसारेण यथायोगं [illegible] । [illegible] निमित्तोऽशुचिभावः शावमाशौचम् । तच्च [illegible] दशरात्रमिति केचित् । तद् उच्यत इति वदमानानां [illegible] । [illegible] दकानामपत्य[illegible]लौकिक[illegible] शावमाशौचं प्रति सपिण्डादिभिः पृथग्दशरात्रादिकल्पेन क्रियमाणमित्येवमुच्यत इत्यभिप्रायः । तच्च संस्कारादेव स्यात् । तदभावे तु [illegible] व्यवस्था । अनुच्यमानमपि तु ऊनद्विवार्षिकमृतयोः सपिण्डसमानोदकयोस्तुल्य[illegible] ।

१ [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] पाठः. ४. [illegible] पाठः. ५ [illegible] पाठः.

स्यादिति शेषः । सूतकं तु मुख्यवृत्त्या मातुरेव यस्मात् तस्मात् तदनुसारेणैव गर्भस्रंसनादौ गर्भमासतुल्यरात्रादिकल्पस्तदर्थतयैव योज्य इत्यभिप्रायः । यद्वा अयमङ्गस्पर्शावधिविधानार्थः श्लोकः । शूद्रादिक्रमेण ब्राह्मणान्तानामात्मीयाशौचकल्पतृतीयांशत्वेन दशरात्रादिनाङ्गस्पर्शः । ततश्च दशरात्रं शूद्रस्य ब्राह्मणस्य त्रिरात्रम् । वाशब्दात् पञ्चरात्रं चतूरात्रं वैश्यराजन्ययोः शववदङ्गस्पर्शाभावेनाशौचमुच्यते । ऊनद्विवार्षिकं चोभयोर्मातापित्रोरेवाशौचत्रिभागत्वेनात्मीयाशौचकल्पतृतीयांशत्वेन दशरात्रादिनाङ्गस्पर्शाभावः । सूतकं तु मातुरेव । तथाच वसिष्ठः —

"नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजस्तत्राशुचिकर तच्च पुंसि न विद्यते ॥"

इति ॥ १८ ॥

इदानीमाशौचकालपरिमाणमाह —

ब्राह्मणस्य दशाहं तु भवति प्रेतसूतकम् ।
क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशां पञ्चदशैव वा ॥ १९ ॥
त्रिंशद् दिनानि शूद्रस्य प्रेतसूतकमुच्यते ।
अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥ २० ॥

ब्राह्मणस्य दशाहं तु इत्यधिकनिकृष्टपर्यन्तानुवादः । प्रेतं च सूतकं च प्रेतसूतकं, प्रेतत्वनिमित्तं जन्मनिमित्तं च दशरात्रादिकमाशौचं भवतीत्यर्थः । विशां पञ्चदशैव वेति वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तावस्थान्तरविकल्पार्थतया सर्वत्राविशेषेण द्रष्टव्यः । शूद्रस्य त्रिंशद्दिनानि च पुनः प्रेतसूतकवचनं शूद्राणां वर्णसंकराणां निकृष्टपर्यन्तम् । जन्ममरणयोश्च समानजातीयत्वेन पुनरन्तरा जन्ममरणे पूर्वाशौचकालशेषेणैव शुद्धिः । तथाच स्मृत्यन्तरं — "जन्ममरणयोस्तुल्योपनिपाते [illegible] पूर्वेणैव शुद्धिः, न्यूने त्रिरात्रमूर्ध्वं, पूर्वोदयजन्मनि [illegible] तु [illegible] इति । [illegible] ॥ १९, २० ॥

१ [illegible]

किञ्चान्यत्—

गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ।
प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥२१॥

गर्भस्रावे माससंख्याताहोरात्राणि चाशौचम् । एतच्च मातृविषयमेव । सपिण्डानां तु त्रिरात्रमेव, वसिष्ठवचनात्—"गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमि"ति । प्रोषिते ज्ञाते ज्ञानप्रभृत्यवशिष्टकालमाशौचं स्यात् । पूर्णे तु दशरात्रादावाशौचकाले दत्त्वोदकमुदकदानसम्बन्धिविहितत्रिरात्रेणैव शुचिः स्यात् । यद्वा स्मृत्यन्तरानुसारात् पूर्णे संवत्सरे दत्त्वोदकं सद्यः शौचमिति योज्यम् ॥ २१ ॥

अविशेषेणैव तु सर्ववर्णानाम्—

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।
गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २२ ॥

अहःशब्दोऽहोरात्रवचनः, अनन्तरश्लोके तदहरिति तन्मात्रार्थं पुनर्वचनात् । अहस्त्वदत्तकन्यास्वित्यद्विर्वाचा च यद् दानं, तदपेक्षयावसेयम् । तुशब्दः कल्पान्तरार्थः प्रत्तादिविषयत्वेन । अन्तेवासी शिल्पशिष्यः । तत्सन्निधियोगाच्च तद्गुरावेव गुरुशब्दः । अनूचानः अनुवक्तैवोपाध्यायः । मातुलो मातुः सोदर्यः श्रोत्रियश्चानुपसम्पन्नः, अनाश्रितप्रातिवेश्यादिरित्यर्थः । मुख्यगुर्वादीनां तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

सर्ववर्णाविशेषिकत्वेनैव च—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २३ ॥

अनौरसवचनं बीजक्षेत्रसम्बन्धव्यतिरेकपरत्वाद् दत्तकादिविषयं द्रष्टव्यम् । भार्यात्वेनान्यसम्बद्धासु । आगतासु अवरुद्धास्विति यावत् । निवासहेतुभूते न्यायवृत्ते क्षत्रिये राजनि । तथाशब्दादेवमाद्युक्तप्रकारानिश्चयः । एषां विपत्तौ तदेवाहः शुद्धिकारणं, नाहोरात्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१. 'णांनामेवं', २ 'व—अ ग. ३. 'न्या' क. ग. पाठः.

सपिण्डतयैव प्राप्तस्य यथोक्ताशौचकल्पस्यापवादार्थमाह—

गोनृपब्रह्महतानामन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।
प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषाद्यैरिच्छतां स्वयम् ॥ २४ ॥

गवादिभिरनिच्छतामपि व्यापादितानामन्वक्षमाशौचं स्यात् । अक्षमिन्द्रियं तदुपलब्धिवृत्त्या, यावद्दर्शनमित्यर्थः । ततश्चादर्शनाच्छुद्धिः । अशुद्धिवचनाच्च दर्शनमप्यकर्तव्यमेवेति ज्ञापयति । प्रायादिभिश्च स्वयमिच्छतामात्मव्यापादनेऽन्वक्षमेव । स्वयमिति वचनं ब्राह्मणाद्यर्थनिवृत्त्यर्थम् । प्रायो महापथगमनम् । आम्नायश्चेच्छयैव ज्ञप्त्यर्थमात्मव्यापादनाभ्युपगमं दर्शयति — "यद्यु मा मारयिष्यति यज्ञं विकृष्टमनुविक्रक्ष्य" इत्यादि ॥ २४ ॥

कार्यान्तरोपरोधाच्च—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।
गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य नेच्छति भूमिपः ॥ २५ ॥

महीपतीनां राज्ञां पालनार्थमाशौचाभावः । तदर्थं यस्याशौचाभावमिच्छति राजा श्राद्धविपाकादेः तस्याप्याशौचाभावः । विद्युदादिहतानां तु निर्दोषत्वेऽपि वचनाद्, गोब्राह्मणाद्यर्थे त्वभ्युदयातिरेकादेवेत्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥

अनुगन्तॄणां नियमानाह —

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो हि मृतः क्वचित् ।

क्वचिदित्यापद्यप्यननुगमार्थम् ॥

यस्त्वनुगन्तव्यो ज्ञातिरज्ञातिर्वा सजातीयः, तत्रापि —

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥२६॥

अम्भोवचनं बहिः स्नानक्रियार्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

सपिण्डेऽपि च —

ऋत्विजां दीक्षितानां च याज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।
सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २७ ॥

---

१. [illegible], २ [illegible], ३ [illegible] ४ [illegible]

अथ तु सामान्येन पुरुषमात्रधर्म —

उदक्याशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
अब्लिङ्गाभिर्जपेच्चैव सावित्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला, आशौचिनोऽङ्गस्पर्शानर्हाः, तैः स्पृष्टः स्नायात् । कामतस्तु सङ्गम्य तैः स्पृष्टोऽब्लिङ्गाभिः 'आपो हि ष्ठा' इत्यादिभिः स्नात्वोपस्पृशेत् । आचामेदित्यर्थः । आचम्य सावित्रीं मनसा सकृज्जप्त्वा शुध्यतीत्यवसेयम् ॥

इदं त्वत्र चिन्त्यम् — अनेकधा विरोधिनामाशौचवाक्यानां कथं विषयकल्पनेति । तद्यथा — स्वयम्भुवा "दशाहं शावमाशौचमि"त्यत्र चत्वारः कल्पाः प्रदर्शिताः । दशाहः. तथा "आ वा सञ्चयनादस्थ्नाम्" इत्यनेन चतुरहः, "त्र्यहमेकाहमेव वे"त्यनेन त्र्यहैकाहौ । तथा पराशरेण—

"ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं तु शावमाशौचमुच्यते ।
क्षत्रियस्य दशाहानि वैश्यस्यैकादशैव तु ॥"

इति । गौतमेनापि[2] — "शावमाशौच दशरात्रमनृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणां सपिण्डानामि"त्युपक्रम्य एकादशरात्र क्षत्रियस्य द्वादशरात्रं वैश्यस्येत्युक्तम् । वसिष्ठेनाप्युक्तं—"ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियो वैश्यो विंशतिरात्रेण" इति । शूद्रस्य तु मास एव सर्वत्रोक्तः । तत्र केचिच्छ्लोकान्तरारम्भसामर्थ्याद् वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया विषयव्यवस्थां वर्णयन्ति —

"एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः"

इत्यादि । तत्तु नातीव सम्यक् । यदि हि वृत्ताद्यपेक्षयैकाहाद्युच्येत, तदा

"उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
दानं प्रतिग्रहो यज्ञ स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥"

इत्याद्यनुपपन्नमेव स्यात् । गौतमोऽपि च दीक्षितादिपर्युदासेन दशरात्रं विदधद् वृत्तादिमतामेवैतदिति ज्ञापयति । एव सर्वस्मृत्यन्तरेषु स्वाध्यायाद्यनधिकार एवाशौचं. तद्धीनस्य च स्वभावसिद्धोऽनधिकार इति कि-

---

१. 'ति न्' क द पाठ २ 'ति च न्ना' ग. पाठ

इति। सप्तमे विगतेऽष्टमे निवर्तन एव, न परतः प्रवर्तत इत्यर्थः। तदेवं चतुष्प्रकारां सपिण्डतामालोच्य यथासन्निकर्षं दशाहादिकल्पयोजना। ततश्च समानोदकानां चतुष्प्रकाराणां त्र्यहपक्षिण्येकाहसद्यःशौचादिकल्पव्यवस्थाप्युपपन्ना भवति। पिण्डानिवृत्तिकल्पनायामेव तु कथं व्यवस्थेति चेद्, उक्त "पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदि"त्युपक्रम्य "निवर्तते चतुर्थ" इति। अतः प्रमीतपितृकस्य पञ्चमे पिण्डानिवृत्तिः, एवं जीवपितृकस्य षष्ठे, जीवपितामहस्य सप्तमे, जीवप्रपितामहस्याष्टम इति व्यवस्था। सहनिवसतां च पितृनिमित्तमेव पुत्राणामाशौचम्। पृथङ्निवासे तु प्रत्यात्मिकम्। तथा च पराशरो निवासभेदाभिप्रायेणैवाह—

"सम्पर्केषु निवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम्"

इति। एवं सर्ववर्णानां सपिण्डसमानोदकत्वेनाशौचकल्पव्यवस्था योज्या। ब्राह्मणादिजन्मानुसारेण वाक्यव्यवस्था। वैश्यवच्छौचकल्पः स्यादित्येतदनुसाराच्च शूद्रस्याप्यनेककल्पप्रसङ्गे पूर्ववद् योज्यम्। न्यायवर्तिनामिति वचनाद् द्विजात्याश्रितशूद्रविषय एवायम्, इतरस्य त्वष्टपौरुष्येव सपिण्डता। मास एवास्यैकः शुद्धिप्रकारः। क्षत्रियादीनां तु ब्राह्मणादिजातविषयतया च ब्राह्मणादीनां त्रिपुरुषमेव सपिण्डता। तथाच शङ्ख— "पिण्डस्त्वावर्तते त्रिष्वि"ति। आशौचकल्पश्च प्रत्यात्मिक एव "एकपिण्डाः पृथक्शौचा" इति वचनात्। एवञ्च पितृव्यतत्पुत्रादिविषयं स्वपुत्रादिविषयतया तु सहनिवासिनां पितृतुल्यमेवाशौचम्। तथाचोक्तं—

"मृते सूते तु दासानां पुत्राणां चानुलोमिनाम्।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचमृते स्वामिनि यौतकम्॥"

इति। पितुः पुनः

"वर्णानामानुलोम्येन स्त्रीणामेको यदा पतिः।
दशाहषट्त्र्यहैकाहाः सूतके मृतके तथा॥"

इति। अनया दिशा सर्वेषामाशौचकल्पानां विषयकल्पना। यदि त्ववश्यं वृत्ताद्यपेक्षयापि विषयकल्पना, ततो वरमश्वस्तनत्रै(य)हिकादिवृत्तिविशेषापेक्षैव, दृष्टार्थत्वात्। यत्तु गौतमीयं "राज्ञां च कार्यविरोधादि"त्यादि

१. त्वात्रै' ग पाठः.

सद्यःशौचाभिधानं तद्धेतुत्वमभिधानात् प्रवृत्तब्रह्मयज्ञानां तन्मात्र एव द्रष्टव्यम्। अध्यापनप्रवृत्तेर्वोश्वस्तनिकादिवदेव स्वाध्याये । एवं सत्रिव्रतिप्रभृतीनामपि तन्मात्रतयैवाशौचनिवृत्तिरवगन्तव्येत्येषा दिक् । सूतकमप्येवमेवातिदेशानुसाराद् योज्यम् । अन्ये तु दशाहमात्रातिदेशं सूतकं मन्यन्ते। तत् पुनरशाब्दत्वादकिञ्चित्। यत्तु मातुरेकाहादिप्रसङ्गात् समाचारात् स्मृत्यन्तरोक्तदशरात्रसमालम्भनादिविरोधाच्च दशाहातिदेश इति, तन्मातापित्रोः सपिण्डतावधिविशेषाश्रयचतुरहाद्यप्रसङ्गात् फल्गुप्रायमेव स्यात्। अतः शावाशौचवदत्राप्यतिदेशानुसारिण्येव व्यवस्थाकल्पनेत्यनवद्यम् । यत्तु "सूतकं मातुरेव स्यादि"ति, तदङ्गस्पर्शप्रतिषेधार्थमिति व्याख्यातमेव । यत्तु

"निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति ।
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥"

इति । तच्छूद्रविषयमवरुद्धदासीसंबन्धेन नियोगसंबन्धेन वा द्रष्टव्यम्। अवरुद्धदासीविषयत्वेन तु निरस्य शुक्रं पुत्रजन्मादावुपस्पृश्य सद्य एव शुचिः । नियोगपक्षेण तु "बैजिकादभिसंबन्धात् त्र्यहमि"त्येषा दिक्। कन्याविषयं तु वाक्यत्रयं विषयव्यवस्थयैव पठ्यत इत्यविरोधः। तद्यथा—

"अप्रौढायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते"

इत्येतद्वाक्यानुसारादकृतचूडाविषयं द्रष्टव्यम् । "अहस्त्वदत्तकन्यासु" इत्येतत् कृतचूडायामदत्तायाम्। दत्तायां तु मानवं, येभ्यो दत्ता तेषां त्रिरात्रमेवास्तु येर्दत्ता तेषां चैकाहादिना

"यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः"

इति वचनात् । अन्ये तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति दशरात्रं वर्णयन्ति। तत्तु स्वशास्त्रानुसारेण क्लिष्टकल्पनया प्रतीयमानमपि न्यायसमाचारस्मृत्यन्तरानुसारादयुक्तमेव । प्रोषितप्रेतवाक्यानि तु त्रिरात्रपक्षिण्येकाहसद्यःशौचविषयाणि सपिण्डतावधिविशेषानुसारेणैव व्याख्येयानि । मातुलादिविषयत्वेन तु,

"विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान्"

१. 'न नि' ग पाठः. २. 'ते चै' क. पाठः.

इति वचनान्निर्हरणकर्तुरेव त्रिरात्रम्, अन्यस्य तु पक्षिण्येव । एकाहस्तु सापत्नादिविषय एव । सपिण्डसमानोदकव्यतिरेकेण च सर्वत्र क्षपणमात्रमनुज्ज्वलवेषतालक्षणमाशौचसादृश्यादाशौचवचनं द्रष्टव्यं, न तु यज्ञाद्यधिकारनिवृत्तिः ।

"सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्"

इति प्रक्रमात् समाचाराच्च । एवं सर्वथा सर्ववाक्यानां व्यवस्थासिद्धिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ३० ॥

एवं तावद् विस्पष्ट[1]विज्ञाननिमित्तकं सर्वत्र सर्वथा चाशौचविधिमुक्त्वा स्वभावोपहतस्येदानीं निसर्गजाविशेषवादात्मन इन्द्रियाणां शरीरस्य तदुपकरणस्य वा सम्यक् संशुद्धिकरणं सामान्येनैवाह—

कालोऽग्निः कर्म मृद् वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

अग्निरिति तेजस उदाहरणं, मृत् पृथिव्याः । जलवाय्वोस्तु स्वरूपेणैवोपादानम् । एतानि पृथिव्यादीनि चत्वारि महाभूतानि एतदात्मकस्य बाह्यस्योपकरणस्य व्यस्तसमस्तात्मना यथायोगं शुद्धिसाधनानि, कालकर्मणोस्तु बाह्यस्याभ्यन्तरस्य चात्मन इन्द्रियग्रामस्य च, मन इन्द्रियान्तराणां, मनसस्तु वक्ष्यति, अवशिष्टानि ज्ञानादीन्यात्मनः । एवं यथायोगमविशेषेण वा सर्वत्र सर्वेऽमी शुद्धिहेतव इत्यवसेयम् । सर्वेषां स्वदेशदेशान्तराभिहितस्वविषयशुद्धिसाधनानां संक्षेपेण पुनर्वचनार्थतया वाऽयमुपसंहारार्थोऽनुवादः ॥ ३१ ॥

एतदेव स्पष्टयितुं विभज्यान्यथा प्रदर्शयति —

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्यास्तु शुद्धिकृत् ।
शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥
तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

वर्ष्म शरीरम् । तथाच स्वायम्भुवः—"अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति"

इति ॥ ३२ ॥

---

१ [illegible], २ [illegible]. ३ [illegible]

[illegible] —

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद् विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

त्रयः श्लोकाः स्पष्टार्था [illegible] सूत्रभूता द्रष्टव्याः ॥ ३३, ३४ ॥

इत्याशौचप्रकरणम् ।

अथापत्कर्मप्रकरणम् ।

[illegible] —

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद् विशां वाप्यापदि द्विजः ।
निस्तीर्यार्थं तमुत्सृज्य पावयात्मानं न्यसेत् पथि ॥ ३५ ॥

क्षात्रेण प्रजापालनादिकर्मणा ब्राह्मणवैश्ययोः वैश्यकर्मणा वा पूर्वयोः, अकार्यभूतेनापि स्ववृत्त्यसंभवलक्षणायामापदि जीवनं धर्म्येण । द्विजवचनाच्च क्षत्रियवैश्यधर्मान्वाचयत्वेन वर्णत्रयसाधारण्यं व्याख्यानम् । तथाच नारदः—

"उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥"

इति । अकार्यत्वाच्चापत्कल्पत्वम् । तेन तामापदं निस्तीर्य उत्सृज्य चावशिष्टं द्रव्यं दानेन विधिवत् पावयित्वा आत्मानं स्ववृत्तिलक्षण एव पथि स्थापयेद् न तस्यामेव क्षत्रियादिवृत्तौ रतिं कुर्यादित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

आपन्नतोऽपि च —

फलोपलक्षौमसोमसमनुष्यापूपवीरुधः ।
तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

---

१ 'क' क पाठ..

शस्त्रासवं मधूच्छिष्टं मधु लाक्षाथ बर्हिषः ।
मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषैरकान् ॥ ३७ ॥
कौशेयनीलीलवणमांसैकशफहेतवः ।
शाकार्द्रौषधिपिण्याकतूलगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥
वैश्यवृत्त्यापि सञ्जीवन् विक्रीणीत न कर्हिचित् ।
धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

वैश्यवृत्त्यापि हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरापदि जीवतोः फलादीनि श्लोकत्रयपठितान्यविक्रेयाणि । तत्प्रतिषेधाद् वैश्यस्यैतान्यनिषिद्धानीति गम्यते । फलान्याम्रादीनि । उपलाः पाषाणशिलादयः पद्मरागादयश्च । क्षौममतसीमयं गोण्यादि । सोमादीनि प्रसिद्धानि । वीरुध आरण्या ओषधयः । अपूपा मण्डकाः । तिलादीनि स्पष्टानि । जलमाधारस्थमुद्धृतं वा । मूल्येन तु यदुदकाहरणं सस्यप्रसेचनाय वप्रमापाद्यार्पणं तदुदकविक्रयत्वेन क्रियान्तरार्थत्वान्नाशङ्कनीयम् । शस्त्राणि खड्गादीनि । आसवः खर्जूरादिरसः । रसत्वेन च निषिद्धस्य पुनर्वचनं शब्दान्तराभिधेयत्वात् प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवत्वेतदेवं च युक्ततरम् अर्थानुसारित्वात् प्रतिषेधस्य । मधु मद्यम् । उच्छिष्ट प्रसिद्धम् । मधु माक्षिकं सादनं वा मधूच्छिष्टमुच्यते । अथशब्दोऽभिधेयान्यत्वप्रतिपत्त्यर्थः । बर्हिष इति तु षष्ठ्यन्तनिर्देशो व्यत्ययप्रतिपत्त्यर्थः । ततश्च तृणमात्रवचनोऽपि बर्हिःशब्दः संस्कृतत्वानुसारेणाशेषस्रुगादियज्ञसाधनप्रतिषेधार्थः । मृदादीनि प्रसिद्धानि । जलव्याख्यानवच्च योजना । अर्थान्तरत्वाच्च भूमेर्न दोषः । प्रकृतिविकारयोश्चात्र यावदुक्तोपादानेनैव, क्षीरतक्रयोः पृथग्वचनात् । विषरका विषमुदकं तत्प्रभवा मत्स्यादयः । कौशेयं त्रसरीमयम् । नीली गुलिका वस्त्राद्यनुप्रविष्टा केवला वा । लवणमांसादीनि प्रसिद्धानि । एकशफा एकखुरा अश्वादयः । हेतवो दद-

---

१ '[illegible]' [illegible], [illegible] '[illegible]' ४ '[illegible]', ५ [illegible]
द', ६. '[illegible]'

साधनानि विपा[illegible]नि । [illegible] क्ष्याणि प्रत्येतव्यानि । [illegible] न प्रतिपि[illegible]यन्ते । [illegible] कर्पूरादयः । [illegible] नापि धर्मार्थं स्वक्र[illegible] [illegible] स्यापि च । अन्यथा तिलविक्रये [illegible] —

"भोजनाभ्यञ्जनाद् दानाद् [illegible] ।
कृमिभूत[illegible] [illegible] ॥"

इति । कामं वा स्वयं [illegible] [illegible] [illegible] स्य ॥ ३६—३९ ॥

अपिच —

लवणं तनया लाक्षा पत[illegible]यानि वि[illegible]ये ।
पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

कथं तर्हि शुनःशेफादिविक्रयः श्रुते. अनिषिद्धत्वादेव पित्रादिनिन्दाद्वारेण शुनःशेफस्य प्रशंसार्थं, (?) यद्वा सर्वशास्त्रादि स्वत्राणपरिरक्षणार्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तदेव स्पष्टयति —

आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४१ ॥

यथैव ज्वलनश्चण्डालादिगृहेष्वपि वर्तमानोऽर्को वा सर्वत्र साम्येन वर्तमानो निर्दोषः, एवं ब्राह्मणोऽपि जपादिभिरापद्गतः प्रतिलभ्य शरीरमार्जितदुरितक्षपणसमर्थ इत्यादित्यवदेव यदृच्छाप्रचारित्वमविरुद्धम् ॥ ४१ ॥

यतश्चैतदेवमत —

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।
सेवानूपो नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

---

१ 'स्वक्र' क. ग. पाठ २. 'स्यापि ॥ ल', ३. 'ण वा ग्रु', ४. 'मान्येनापि च' ग. पाठ ५. 'दिव' ग. पाठ

कृष्यादीनि यथासम्भवमापदो निस्तरणहेतुत्वेनैकादश जीवनानि। एतानि चोदाहरणार्थत्वेन, सर्वथा तु न तदस्ति यदापद्यकर्तव्यमित्यभिप्रायः। कृषिः प्रसिद्धा। शिल्पं चित्रकर्मादि। भृतिर्मासादिवृत्त्या परकीयकर्मकरणम्। विद्या मूल्येनाध्यापनम्। कुसीदं प्रायोग्यम्। शकटं मूल्येन शकटवाहनम्। गिरिः पर्वतः तदीयतृणकाष्ठादिविक्रयैः तदुपजीवनम्। सेवा प्रसिद्धा। अनूपो नद्यादिकच्छः तदुत्पन्नशाकादिविक्रयैः तदुपजीवनम्। नृपो राजा तत्प्रतिग्रहानुजीवनम्। भैक्षं कृताकृतान्नादिभेदेन द्विप्रकारम्॥ ४२॥

बुभुक्षितेन [illegible] —

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्।
प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः॥ ४३॥

स्वरूपपरिमाणाद्यभिज्ञातिपरस्येत्यर्थः॥ ४२॥

एवं [illegible] —

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं सुतान्।
ज्ञात्वा राजा कुटुम्बात् स्वाद् धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्॥

तस्य वृत्तादीनि [illegible] निरूप्य गुणानुसारेणैव राजा स्वात् स्वकीयाद् धनभाण्डागाराद[illegible]न्यानि परिशोध्य कार्यान्तराणि धर्म्यां वृत्तिं धर्माविरोधिनीं [illegible] वृत्तानुसारेण [illegible] स्वकर्मणो न हीयते तथाभूतां धार्मिकीं वृत्तिं प्रकल्पयेदिति॥ ४४॥

[illegible]र्मप्रकरणम्।

[illegible]प्रकरणम्।

एवं [illegible]। इदानीं गृहस्थाश्रममनुभूय [illegible] [illegible] [illegible] इष्यते। [illegible] [illegible] [illegible]। तद

1. [illegible]

समुच्चयपक्षस्त्विदानीमुच्यते । ननु च युक्तं [illegible] आश्रमा-
द्यनपेक्षस्य व्युत्थायाश्रमान्तरपरिग्रहणम् । कृतदारस्य तु [illegible]
यावज्जीवश्रुत्यवरुद्धस्य तद्विरोधितया [illegible]
दुःश्लिष्टैवाश्रमान्तरप्रतिपत्तिः । [illegible] पुन[illegible] । तस्मात्।
प्रतिपत्तिकाल एव हि शास्त्रार्थो निरूप्यते, न त्वनुष्ठीयमान[illegible]
ऽपि । ननु च यथैव कामिनोऽविकृतस्यापवृत्तकामस्य प्रयोगमध्येऽप्यन-
धिकाराद् व्युत्थानम् । एवमत्रापि स्यात् । यस्य जीवतोऽपि प्रयोग-
पर्यन्त एवाधिकारः । तत्र पौर्णमास्यन्तरे पूर्वप्रारब्धप्रयोगपर्यन्तगमनात्
प्रयोगान्तरे च वैराग्यातिशयादधिकारानापत्तेः । नैवम् । युक्तं हि का-
मिनः फलं प्रति साधनभूत एव धात्वर्थेऽधिकारावगमाद् वीतरागं च फ-
लेच्छायां तद्व्यावृत्तेः जीवनः पुनर्न विपर्ययादन्यत्र यागादेः साधनत्वं, न
च नियोज्यत्वव्यावृत्तिः जीवनानपायात्, प्रयुक्तदारत्वाच्च न तद्वतोऽपि
विशेषः पूर्ववदत्र कश्चिल्लक्ष्यते वस्तुन्। प्रयोगभेदाभेदौ त्वधिकारहेत्वन-
पायादकिञ्चित्करावेव । अत्र श्रुतिविरोधात् क्रमेणायुक्त एव वनस्थाश्रमः।
अत एव च गौतमेन "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्य"-
त्युक्तम्। तत्रान्ये पुरुषमेवान्ते वनस्थाद्याश्रमनाहुः. प्रत्यक्षचोदनानुसारात्।
तथाहि—"अथात्मन्यग्नीन् समारोप्ये"ति प्रकृत्य "अनवेक्षमाणोऽरण्यं
गच्छेदि"त्यादि। तदप्यविशेषेणैव वनस्थादिस्मृत्यारम्भादनुपयोगिप्रायमेव।
जरामर्यवचनं तु लिङ्गाद्. न्यायान्तरापेक्षवचनाविध्यनुमानं प्रत्यक्षविधि-
विरोधात्। अतो वक्तव्यमेतत्। अत्राभिधीयते—कामादिभिः प्रयुक्तदाराणां
यावज्जीवश्रुतिरित्येतत् प्रागप्युक्तमेव । अपगतकामत्वे च तदप्रयुक्ता
नैवाग्निहोत्रादिभिर्दाराः प्रयोक्तुं शक्याः । तदभावाच्च कृतदारेषु चरिता-
र्थतया यावज्जीवश्रुत्यनधिकृतानां किमित्याश्रमान्तरं न स्यात् । ननु-
चोत्पत्तिं विधयो न प्रयुञ्जते । उत्पन्नस्य तु दारादेः स्वोत्पत्तिहेत्वपायेऽपि
स्वरूपानपायात् तदपेक्षत्वेऽप्यधिकारचोदनानामविरोध एव । न हि का-
मापाये दाराणामतथात्वम्; अन्यथानेकपत्नीकस्यैकपत्नीविषयकामापग-
मादपत्नीकत्वप्रसङ्गात् स्मृतिविरोधोऽपि स्यात् । नैव वयमुत्पत्तिनिमि-
त्तत्वेन कामापायादपत्नी(क)त्वं ब्रूमः । किं तर्हि। स्वीकृतं हि स्त्री द्रव्यम्।

१. 'हि [illegible] क. ख. पाठः.

स्वीकरणहेतुर्विवाहसंस्कारः। स्वीकरणं च द्रव्याणां यावत्कार्यं यावत्स्वरूपं वा स्वीकर्त्रभिप्रायानुसारेण। तत्र यद्यत्यन्तकामाकृष्टचेतनस्तदादावेव यावज्जीवचोदनामालोच्य स्वरूपाश्रयत्वेनैवात्यन्तायोद्वाहकर्मणा स्वीकुर्यात्, ईषत्कामाकृष्टचेतनस्तु यावदर्थम्, आ वलीपलितसम्भवात् सन्तानार्थतया वा पुत्रोत्पत्तेरेव स्वीकरणद्वारत्वादुक्तावध्यन्ततैव। दाराभावाच्चाकृतदारस्येव यावज्जीवश्रुतिरनियोक्त्र्येव। अतस्तद्विरोधोऽप्यनाशङ्कनीयः। स्वीकरणावधिव्यवस्थायां तु जीवनश्रुतेः कृतदाराधिकारत्वादेवौदासीन्यमित्यविरुद्धा क्रमेणापि चतुःसमुच्चयस्मृतिः। एवञ्च जरामर्यवचनमप्यपेक्षितावधिसमर्पकत्वात् स्मृतिमूलत्वेन सालम्बन भवति. अन्यथा तु निरालम्बनत्वादनर्थकमेव स्यात्। गौतमीयमपि यावज्जीवपक्षाङ्गीकरणेनैव "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या" इति व्याख्येयम्। प्रत्यक्षेणैव कामेनात्मसात्कृतदारान् प्रति तथैव विधानाद् गार्हस्थ्यस्येत्याभिप्रायः। एवञ्चावधिपर्यवसानाद् दाराभाव एव। अतश्चास्मिन् पक्षे पुत्रादिषु तत्पालकत्वेनाधिकृतेषु स्वभार्याङ्गीकरणप्रवर्तिकेति विषयभेदेन विकल्पसम्भवाद् अविशेषेणैव हि यावज्जीवश्रुतिः। पुरुषमेधयाजिनश्चेच्छयारण्यगमनोपदेशादुभयोश्च प्रत्यक्षत्वाद् विषयव्यवस्थाश्रयणमविरुद्धम्। सपत्नीकस्य तु वैखानसत्वं यायावरादिकल्पवच्छ्रुत्यविरुद्धमेव। अतश्चास्मिन् पक्षे साग्निकस्यैवारण्याश्रयणं, न श्रामणकानुसारेणाग्न्याधानम्। यावज्जीवपक्षाङ्गीकरणे तु जरादिसंयोगाद् भार्यामरणे वापवृत्तकामस्य च तदसम्भवे किं वनस्थाधिकारोऽस्तीति, उत्सन्नाभिलापस्य तावद् दाराद्याहरणहेत्वभावादस्त्येव, इतरस्य तु विचार्यम्। अपर आह — उद्वाहकाल एव हि येनैव निरूपितं मयाश्रमान्तरमप्यास्थेयमिति तस्य तदवधिक एव हि दारसंयोग इति तदनुसारी च जीवनाधिकारोऽपि तदैवापवृज्यते। येन त्वादावेवामरणान्तः पत्नीसंयोगोऽवधृतः, तदनुसारेण चामरणादेवाग्निहोत्राद्यधिकारः। तस्योत्सन्नाभिलाषित्वेऽपि च सङ्कल्पानपगमाज्जीवनश्रुत्यवरुद्धस्य कुतस्तदाश्रयान्तरप्रतिपत्तिरिति। तथाच स्मरन्ति —

"पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च"

---

१. 'रास्ये', २ 'व दा', ३. 'ज्जैत. चे, ४ 'रा' क पाठः ५. 'हन्तव्य इति' ग. पाठ.

रात्रावेव दिवा[illegible] । [illegible] ।
स्थानादीनि [illegible] । [illegible] ।
पुनः पुनर्विश्रम्य[illegible] ॥ ५१ ॥

[illegible] —

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।
आर्द्रवासाश्च हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

स्थण्डिलवचनमावरणनिवृत्त्यर्थम् । [illegible] ॥ ५२ ॥

सर्वप्रकारेण [illegible] —

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

वितुदति विविध कण्टकादिभिर्व्यथयतीत्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण वनस्थाश्रमं पालयेत् ॥ ५३ ॥

अग्नीन् वाप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासी मिताशनः ।
वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

सपत्नीकस्य च पत्नीमरणे पत्न्या एवात्मार्धभूताया अग्निर्निर्यो दाहः तदेवात्मसमारोपणम् अन्यस्य तु प्रवृत्ताश्रमस्याशक्तौ वा वैराग्यातिशये वायं विधिः । अनेनैव वादित एव प्रवृत्तिरित्यवसेयम् ॥ ५४ ॥

वानप्रस्थान्तराभावे तु —

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

आहृत्येति भिक्षाकालव्यतिरेकेण ग्रामप्रवेशनिवृत्त्यर्थम् । वाग्यत इति ग्रामजनैरसंभाषणार्थम् । भोजने तु वाग्यमनस्य प्राप्तत्वादवाच्यम् ॥

वैराग्यातिशये ज्ञानातिशये वा —

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वा वर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

---

१. 'दया व', २ 'मा.' ग पाठ ३. 'मा' ख. पाठः. ४. 'न्य वि- अन्येल', ५. 'र वन', ६. 'वार्व' ग. पाठ

वाय्वशनो निरशन इत्यर्थः । आ वर्ष्मसंक्षयादिति । वर्ष्म शरीरम् आ शरीरसंक्षयादित्यर्थः । आश्रमसंबन्धिफलविशेषानुपदेशाद् दुष्करत्वाच्चायमाश्रमो नैयमिक इत्यवगम्यते । योगाभ्यासोपदेशाच्चापवर्गसाधनत्वात् कैवल्यप्राप्तिसाधनम् । तथाचाम्नायः — "सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति ॥ ५५ ॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ।

एवं यथोक्तविधिधर्मानुष्ठानात् प्रतिषिद्धार्थापेक्षणाच्चोत्पन्नवैराग्यतया सञ्जातसम्यग्विज्ञानः परं ब्रह्मावाप्तुं निरस्ताखिलसांसारिकसुखास्वादाभिलाषः स्वरविवेकलिङ्गत्वेन —

गृहाद् वनाद् वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

प्राजापत्येष्टिस्वरूपं समारोपणप्रकारश्च संन्यासविधानशास्त्रादेवावसेयम् । मोक्षे मनः कुर्यात् चतुर्थमाश्रममाश्रयेदित्यर्थः । तुशब्दोऽधीतवेदादिक्रमेणैवेत्यवधारणार्थः । नान्यथेति तु सामर्थ्यप्राप्तत्वात् प्रशंसार्थो नित्यानुवादः । तथाच स्वायंभुवम् —

"अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥"

इति । नन्वनधीतवेदस्य कामं मा भूत् पारिव्राज्यं, पुत्राद्यभावे तु को विरोधः । उक्तमेतद् — 'रागिणामेव गार्हस्थ्यमि'ति । तद्यदि कृतदारोऽपि पुत्राद्युत्पत्तावप्रयत्यैव पारिव्राज्यमाश्रयेत् ततश्चोदनार्थानिष्पादनान्मोक्षमिच्छन् व्रजत्यध इति युक्तमेव । वीतरागविषयतया तु "यमिच्छेत् तमावसेदि"त्युक्तमेव । स्पष्टमन्यत् ॥ ५६,५७ ॥

---

१. 'नोऽनश्नीत', २. 'नि।नारोत्तं' ग पाठ. ३ 'कृतान्'
४. 'दवं' क. पाठ. ५ 'तश्च चोद' ग. पाठ.

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
एकारामः परिव्रज्य भैक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८॥

सर्वेभ्योऽपकारिभ्योऽपि भूतेभ्योऽनभिद्रोहेण हितः सर्वभूतहितः। यद्वा आत्माभेददर्शनेन सर्वभूतः सर्वात्मभावाच्चानभिद्रोग्धा भवत्येव । हितः शान्त इति विशेषणविशेष्यत्वं, भवत्यशान्तो व्यभिचारादिना हितः सांख्यादियोगानुसारेणाहितोऽपि शान्तः तद्व्यवच्छेदार्थं हितः शान्त इति। यद्वा हितो हिंसानारम्भकः शान्तोऽनुग्रहानारम्भकः । तथाच गौतमः— "हिंसानुग्रहयोरनारम्भी"ति। त्रिदण्डी मनोवाक्कायदण्डाभिप्रायेण "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड" इत्यादि । त्रिदण्डसंयोगेनैव कमण्डल्वादिसंबन्ध इति गम्यते । एक एवारमते यस्त्वात्मरतित्वेन, स एकारामः । एवं ग्रामादुद्विग्नाभिलापः परिव्रज्यारण्यनित्यो भूत्वा भिक्षार्थमेव ग्राममाश्रयेद् नान्यदा ग्रामे मुहूर्तमातिष्ठेदित्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

भिक्षार्थमपि च ग्रामं प्रविश्य समाहितमना.—

अप्रमत्तश्चरेद् भैक्षं सायाह्नेऽनुपलक्षितः ।
रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

स्त्र्यादिसन्दर्शनादत्यन्तजितेन्द्रियत्वेऽपि प्रमादो मा भूदित्यप्रमत्तश्चरेत् । भैक्षं भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । ततश्चैकान्ननिवृत्तिः । सायाह्नेऽपराह्णः, तस्मिन् । अनुपलक्षितः भिक्षालाभनिमित्तेन पाण्डित्यादिनात्मानमख्यापयन्नित्यर्थः । अपराह्णेऽपि च यदा सर्वभिक्षुकैर्ग्रामो रहितस्तदा । यात्रामात्रं शरीरधारणमात्रार्थम् । अलोलुपः अलम्पटः । यद्वा द्विविधपरिव्राजकाभिप्रायं भिक्षाटनद्वैविध्यमत्रोच्यते। तत्राप्रमत्तश्चरेदित्यनेनैकान्नप्रतिषेधेन त्रिदण्डाद्युपलक्षितस्य भैक्षोपदेशः । इतरेण त्रिदण्डाद्यनुपलक्षितस्य ज्ञानभिक्षोर्यात्रामात्रमेकान्नोपदेशः । तेनैव च रहित सोपलक्षणभिक्षुकैर्ग्राम इति कालान्तरोपदेशः । तथाच गौतमः "भिक्षार्थी ग्राममियाज्जघन्यमनिवृत्तं चरेदि"त्येकान्नाभिप्रायेणैवाह । अन्यथा तु भैक्षार्थीत्येवावक्ष्यत् ।

१. 'नि तु त्रि' क पाठ.. २ 'नि त्रि' ग पाठ ३. 'त्नम', ४. 'शु' ■. पाठ'. ५. 'त्वा भिक्षाप्रयोजनं भि' ग पाठ. ६ 'पारिव्राजकाभि', ७. 'येण भि', पाठ..

जघन्यमिति च भिक्षुकान्तरापेक्षयैव कालवचनम् । यत्तु संवर्तोक्तम् —

"अष्टौ भिक्षाः समादाय प्रक्षाल्य निशि वाग्यतः"

इति, तत्सोपलक्षणविषयम् । इतरस्य त्वेकभिक्षणमेव । तथाच श्रुतिः — "अथान्यः परिव्राडेकशाटीपरिहितो मुण्ड उदरपात्र्यरण्यनित्यो भिक्षार्थी" इति । अनेनैतदेव स्पष्टीकरोति ॥ ५९ ॥

यथायोग्यं [illegible] —

यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च ।
सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम् ॥ ६० ॥

मृन्मयादीनि यतिपात्राणि भिक्षार्थं भोजनार्थं च । चशब्दः पत्रपुटाद्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६० ॥

एवं नित्यमुक्त[illegible] [illegible] —

सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।
भयं हित्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥ ६१ ॥

परमात्मप्राप्तिरमृतीभावः । द्विजग्रहणं [illegible] [illegible] संन्यासोपदेशात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

[illegible] —

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६२ ॥

आशयः [illegible] [illegible]
[illegible] भिक्षुकेण । [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ६२ ॥

[illegible]

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।

कर्मपक्षान्तर्गतैराश्रमैः परिग्रहोऽप्यमार्ग इत्यभिप्रायः ।

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

परस्य प्रकृष्टस्याद्वैतस्य परमात्मनो यदपथ्यं संसारकारणं कर्मादि न तदाचरेत् । ध्यानयोगेनैव तु नित्यं परमात्मनो निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । नन्वेवं सति यदृच्छाप्रचारितैव प्राप्नोति, कर्मणोऽनङ्गीकरणात् । नैवम् । परलोकार्थतया हि कर्मणोऽनङ्गीकरणं, क्रियमाणं हि कर्म परलोकारम्भकं मा भूदिति विहितस्याननुष्ठानम् । निषिद्धं पुनरनुष्ठीयमानमेव परलोकारम्भकमिति तत्परिजिहीर्षया निषिद्धेषु यथानिषेधमेव वर्तितव्यम् ॥ ६५ ॥

एवञ्चेत् कर्मसंन्यासिनामपि प्रतिषिद्धार्थवर्जनमविरुद्धं मन्यमान आह —

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सार्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

---

१. 'जयमात्रहे' क. पाठः. २. 'न्दप्राप्त्य' ग. पाठः. ३. 'नया न्यु' क पाठः. ४. 'मादिप' ग. पाठः. ५. 'म. । स्पष्टमन्यत् ।', ६. 'नु प' क. पाठः.

विधिस्वरूपत्वेऽपि च सत्यादीनामनृतवर्जनादिरूपतया प्रतिषिद्धपक्षीयत्वमेवेत्यविरोधः। ह्रीर्लज्जा। वर्जनीयतया च तदुपन्यासः पुनराजननाभिप्रायेण वा कर्तव्यतायामप्यविरोधः। महत्येवेयं विदुषो लज्जा यत्पारतन्त्र्येण गर्भवासादिक्लेशवज्जन्मसंगतिः। शौचं तु त्रिविधमप्यपवर्गानुगुण्यात् कर्तव्यतयैवोपदिश्यते। धीः प्रज्ञा। धृतिर्धारणा। दमो द्वन्द्वसहिष्णुता। संयतेन्द्रियता स्पष्टैव. रूपादिप्रपञ्चोपरतिध्यानं वा। विद्या ब्रह्मणः साक्षात्करणम्। सर्वं चैतत् सत्यादि तदङ्गतयोपदिश्यमानं कर्मसंन्यासिनामप्यविरुद्धमित्यभिप्रेत्याह — अयं सत्यादिको धर्मः सार्व उदाहृत इति। सर्वेषामयं सार्वः। उदाहृत इत्युदाहरणार्थमेतत्। अन्यदपि भिक्षाटनादि सर्वविषयमविरुद्धमित्यवसेयम्। अतश्च परमहंसानामपि न कामचारतेत्यभिप्रायः। अतः सूक्तः सोपलक्षणादिभेदेन परिव्राजकाश्रमः। अत्र केचिदिमं पारिव्राज्यप्रकारभेदमभ्यसूयन्तः सोपलक्षणमेव पारिव्राज्यं मन्यन्ते। तथाचोक्तं दक्षेण —

"यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी।"

इति। वसिष्ठेनापि — "परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेते"त्युपक्रम्य तद्धर्मकलापमभिधायोपसंहृतं "यज्ञोपवीत्युदकमण्डलुहस्तः शुचिर्ब्राह्मणो वृषलान्नवर्जी न हीयते ब्रह्मलोकादि"ति। त्रिदण्डसंयोगेनैव कमण्डल्वादिसंगतिरित्युक्तमेव। अतोऽनुपलक्षणः परिव्राडिति दुर्भणम्। भिक्षाटनश्लोकस्त्वन्यथैव व्याख्यातः। प्रसिद्धस्वायंभुवादिशास्त्रव्यतिरिक्तानि तु स्मृत्यन्तराण्यस्पष्टमूलत्वादेवैतद्विरोधेऽनादृत्यान्येव। किञ्चेहापि शौचस्य सर्वधर्मत्वं, यज्ञोपवीतं च शौचाङ्गम्, अतस्तेनापि सर्वार्थेनैव भाव्यम्। एवञ्चेत् कथं तदभावः परिव्राजकस्याशङ्क्येत। अतोऽप्ययुक्तैव। समाचारविरोधश्च स्थित एवेत्येषा दिक्। अत्राभिधीयते — अपवर्गार्थं हि पारिव्राज्यं ज्ञानैकसाधनम्। न तत्र कर्मणा प्रयोजनमित्युक्तमेव। यत्तु वाचनिकत्वेन त्रिदण्डादिधारणं, तदप्याद्यपारिव्राज्यविषयमेव। इतरस्य स्वाश्रमनियमानङ्गीकरणं कर्मपक्षीयत्वेन। उक्तं च — 'नाश्रमः कारण

---

१ 'प्याहु'. २. 'वचक'. ३ 'योगम्न्व' क पाठ. ४ 'नारि भा' ग. पाठ. ५. 'मेवैतत्। वि' क पाठः.

धर्मे" इति । यत्तु वासिष्ठं "यज्ञोपवीत्युदकमण्डलुहस्त" इति, तदप्यकर्म-
संन्यासिविषयमेव । कथमवगम्यते, "मुण्डोऽममोऽपरिग्रह" इत्युपक्रम्य तत्र
कल्पान्तरत्वेन "ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद् भुञ्जीत" इति विशेषानुक्रम-
णाद्, आदितश्च 'मुण्डोऽममोऽपरिग्रह' इत्यनेन कर्मसंन्यासिनामय-
ज्ञोपवीतादिपरिग्रहप्रतिषेधात् । अत एव चेतरार्थं पुनर्यज्ञोपवीतादिप्रति-
प्रसवः । अन्यथा त्वविरोधितयैव प्राप्तत्वात् तद्वचनमसमञ्जसं स्यात् ।
न चाविशेषेण प्रतिप्रसव इत्याशङ्कनीयं, क्रमभेदेनोपन्यासात् । अन्यथा
हि 'एकशाटीपरिहितोऽजिनेन वे'ति वासःप्रतिप्रसवानन्तरमेतदप्युक्तमभवि-
ष्यत् । प्रकारभेदे त्वविरोधः । वाशब्दस्य च व्यवस्थयैवोपपन्नत्वादन्या-
य्यविकल्पना न स्यात् । स्मृत्यन्तरे तु विस्पष्टैव व्यवस्थाश्रमाणाम्— "अ-
थान्यः परिव्राडेकशाटीपरिहितो मुण्ड उदरपात्र्यरण्यनित्योऽशक्तौ भिक्षा-
र्थी ग्रामं प्रविशेत् सुसायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भिक्षाचरण-
मभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत"
इत्यादि । आम्नायश्च "व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती"ति समस्तैषणाप्रति-
षेधेन कर्मव्युत्थानं दर्शयति । तथाच "बाल्यं पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनि-
रि"त्युक्त्वा "ततो व्युत्थाय मौनं चामौनं च निर्विद्येते"त्यमौनमाश्रमान्त-
रविहितं तद्विहितं मौनम् उभयमप्यपास्य ज्ञानैकनिष्ठोऽनन्तरमथ ब्राह्मणः
परमहंसः स्यादित्यभिप्रायः । तथाचाश्रमानवक्लृप्तिं दर्शयति— "स
ब्राह्मणः केन स्याद् येन स्यात् तेनेदृश एव भवती"ति । नात्राश्रमनियमव्य-
पदेशः, कर्मपक्षीयत्वादाश्रमविधानस्य । अन्यथा च विरोधादसमञ्जसमेव
स्यात् । अतः सूक्तं "नाश्रमः कारणं धर्मे" इत्यादि । यत्तु शौचाङ्गतया
यज्ञोपवीतप्राप्तिरिति, तद् विद्यमानोपवीतविषयतयैवावसेयम् । तदभावेऽपि
स्नानादीनां शौचाविधानात् । यथाचोपवीताद्यप्राप्तिस्तथोक्तमेव । अतश्चे-
तरद्वचोऽपि निन्दार्थवादो विद्यमानविषयतयैव द्रष्टव्यः —

"विना यज्ञोपवीतेन मुक्तकक्ष्यशिखोऽपि वा ।
अकृत्वा पादशौचं च नाचान्तोऽपि विशुध्यति ॥"

इति । अन्यथा विशिखस्य ब्रह्मचारिणोऽप्यशुद्धिप्रसङ्गः । तस्माद् विद्यमानानामेवोपवीतादीनां शौचाङ्गत्वादनवद्यम् । अनया दिशा सर्ववाक्यानि योजनीयानि । स्मृत्यन्तरेभ्यश्च[१] विष्णवादिभ्यो विशेषतश्चतुर्विधः पारिव्राज्यप्रकारभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं तावन्मोक्षार्थत्वेन पारिव्राज्यमुक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते — कुतः पुनरात्मनो बद्धस्य मोक्षोपदेशोऽयम् । यदि तावत् स्वाभाविको बन्धः, ततस्तदुच्छेदानुपपत्तेर्दुरिलष्टतैव । अथ हेत्वन्तरात्, तदपि शुद्धत्वाद् ब्रह्मणोऽनुपपन्नमेव । किञ्च यदि शुद्धस्याप्यागन्तुको बन्धहेतुः स्यात्, ततो मोक्षप्रयत्नानर्थक्यमेव स्याद्, मुक्तस्यापि तत्सम्भवात् । सत्यं, यदि हेत्वभ्युपगमः स्यात् । तत्त्वाग्रहणात्मकत्वेनाविद्योत्यत्वात् प्रपञ्चस्यैवमादिचोद्यानवकाश एव । न चात्मनो व्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं प्रमाणावगम्यं, यद् बन्धहेतुतयोच्येत । आत्मनैव[२] त्वात्मनोऽनुपपन्न एव बन्धादिव्यवहारः । भव ते त्वज्ञानादेकस्मिन्नप्यग्रहणनिमित्तश्चन्द्र इव द्वित्वप्रतिभासः । तत्त्वेन ब्रह्मणो नान्यद् वस्त्वन्तरमस्तीति ब्रह्मविदां स्थितिः । कथं तर्हि विज्ञानात्मनां नानेवोपलब्धिः, अज्ञाननिमित्तैव सेत्युक्तम् ॥ ६६ ॥

इममेवार्थं योगीन्द्रः सदृष्टान्तमाह —

निश्चरन्ति[४] यथा लोहपिण्डात् तप्तात् स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनः सर्वे आत्मानोऽपि तथैव हि ॥ ६७ ॥

नन्वेवं परमात्मोपादानत्वं विज्ञानात्मनामुक्तं स्वाभाविकत्वेन । यथैवाग्निवर्णात् तप्ताल्लोहपिण्डाद् विस्फुलिङ्गाः स्वभावादेव निमित्तान्तरानपेक्षा निश्चरन्ति, एवं परमात्मनः सकाशाद् विज्ञानात्मानोऽपीत्यस्यार्थः । मैवम्, उपादानपक्षस्य प्रत्युक्तत्वात् । कस्तर्ह्यस्यार्थः, अभिन्नस्यापि ब्रह्मणो-

१. 'भ्यो वि'. २. 'न्वे'. ३ 'न्तु'. ४ 'लं' न पठ.

ऽयमविद्योत्थः प्रपञ्च इति । यथाग्नित्येनाभिन्नस्यापि तदग्रहणात् पिण्डाद् विष्फुलिङ्गतया भेद उपादानोपादेयत्वं च प्रतिभासते, एवमेवाभिन्नस्यापि परमात्मनो विज्ञानात्मानोऽभिन्नास्तदुपादानाश्च तत्त्वाग्रहणात् प्रतिभासन्त इत्यनवद्यम् । एवमपि यथा द्वैताश्रया धर्माधर्मादिव्यवस्थोपपद्यते कर्मकाण्डाविरोधित्वं च, तथोपरिष्टाद् वक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

एवं तावदवच्छिन्नोऽविद्यया विज्ञानात्मानेकधा॰ देहेतो संसारे यथा परिवर्तते, तथा प्रपञ्चयति—

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित् स्वभावतः ।
करोति किञ्चिदभ्यासाद् धर्माधर्मभवात्मकम् ॥ ६८ ॥

तत्र अस्मिन् द्वैतप्रपञ्चेऽवस्थितो विज्ञानात्मा स्वयमेव किञ्चित् कर्म करोति यथा विहितानुष्ठानं, किञ्चित् स्वभावतो जातमात्र एव स्तनपानादि, किञ्चिदभ्यासाद् व्युत्थायारण्यवासादि । धर्माधर्मभवात्मकं स्तनपानादि धर्माधर्मव्यतिरिक्त भवात्मकम् । अथवा धर्माधर्माभ्यां निमित्तभूताभ्यां संसारबीजत्वेन भवात्मकमिति योज्यम् । धर्माधर्मयोरप्यविद्यान्तर्गतत्वाद् भ्रान्त्यैव संसारबीजत्वं निस्सङ्गत्वाद् ब्रह्मणोऽवसेयम् । कथं पुनर्निस्सङ्गं ब्रह्मेत्यवगच्छामः, अजातत्वाद् ब्रह्मणः । ननु जायत एवात्मा, नहि; प्रागपि जन्मनो विद्यमानत्वात् ॥ ६८ ॥

कथं तर्हि जातव्यपदेशः कथं वा प्राग्जन्मनो भावः । उच्यते—

निमित्तमक्षरं कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।
अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

किमिदं शरीरग्रहणादिति, शरीरतया व्यतिरेकावगमादित्यर्थः । व्यतिरेकावगमनिमित्तत्वेन चाक्षरत्वेऽपि ब्रह्मणः कर्तृत्वाद्युपपत्तिः, बोद्धृतया च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या परप्राप्त्या ब्रह्मत्वं, विपर्ययाच्च रागद्वेषादिभिर्गुणैर्वशीकृतस्याप्यनुच्छिन्न एव जन्मसंबन्धः । ततश्चाज्ञानतः शरीरग्रहणाज्जात इत्युपपन्नम् ॥ ६९ ॥

---

१. 'धा व', २ 'द्विगुण', ३ 'शान् संजा' ग. पाठः.

इदानीमज्ञानातिरेकाच्छरीरग्रहणं प्रपञ्चयति—

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम्।
सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्तेऽभवन्नपि ॥ ६० ॥

यथैव हि भगवान् प्रजापतिर्महाप्रलयोत्तरकालमादिसर्गे प्रजाः सिसृक्षुर्महाभूतान्याकाशादीनि पृथिव्यन्तानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैरेकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणयुक्तानि जगन्निर्वृत्त्यर्थं सृजति एवमेवायं प्रतिजन्मधर्माद्यनुगृहीतः स्वयमेवादत्ते। अभवन्नपि अनुत्पद्यमानोऽपि शरीरनिर्वृत्त्यर्थमित्यर्थः। ननु च महाप्रलयसर्जने नैव पण्डितैरिष्येते स्रष्टुरनुपस्थानादिदोषप्रसङ्गादिति वदद्भिः। पारमार्थिकत्वे सत्येवमादिचोद्यप्रसङ्गोऽपि स्यात्। अज्ञानलक्षणे तु प्रपञ्चविलासेऽनुपपत्तिचोद्यं चाचोद्यमेव। यदि च स्वरूपेऽप्यागमः प्रमाणं, तदानन्यपरागमप्रतिपन्नेऽर्थे प्रमाणान्तरविरोधाभिधानमयुक्तमेव। यद्वा परमतनिरासायैवायं श्लोकः। यथैव हि स्रष्टारमिच्छतां सर्गादौ प्रजापतिराकाशादीनि शरीरव्यवहारसिद्ध्यर्थमुत्पादयति, एवमेवासत्यपि स्रष्टरि स्वयमेवाविद्यानिबन्धनप्रपञ्चानुसारेणाभवन्नप्यजायमानो जन्मव्यपदेशाय आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः ॥ ६० ॥

यथा चाहङ्कारनिबन्धन एव शरीरप्रपञ्चो न वस्तुनिबन्धन, तथा प्रपञ्चयति—

आहुत्याप्याय्यते सूर्यस्तस्माद् वृष्टिरथौषधिः।
तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमुपगच्छति ॥ ६१ ॥

स्वाधिकारनिर्वृत्त्यर्थमेव हि हूयमानयानुपङ्क्तिकफलत्वेन आहुत्याप्याय्यते सूर्यः। तदुक्तं जाबालिप्रश्ने श्रुतावपि—"वेत्थ यथेति व्योमाहुत्ये"-ति प्रकृत्य "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुते पुरुष सम्भवती"ति ॥ ६१ ॥

निरुक्तमेव गर्भोत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति—

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते।
पञ्च धातून् स्वयं षष्ठानादत्ते युगपत प्रभुः ॥ ६२ ॥

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]

[illegible] प्रतिगमनादि[illegible] । [illegible] । तान् [illegible] । [illegible] । [illegible] तिरिक्त[illegible] [illegible] ॥ ६२ ॥

[illegible] —

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणाप्रेरणे दुःखमिच्छाहङ्कारमेव च ॥ ६३ ॥
[illegible]णि स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
[illegible]मनादेरादिमिच्छतः ॥ ६४ ॥

निषिक्तं रेतः प्रथमे मासि संक्लिन्नमघनीभूतं यस्य शरीरिणः स संक्लेदभूतः । धातवो महाभूतानि विशेषात्मनाभिव्यक्तानि विमूर्छितानि यस्य सः धातुविमूर्छितः । एवञ्च कललादिक्रमेणार्बुदावस्थां द्वितीये प्राप्य तृतीये प्रविभक्ताङ्गेन्द्रियाधिष्ठानो भवति ॥ ६५ ॥

इदानीमङ्गेन्द्रिययोग विवेचयति —

आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं तथा बलम् ।
वायोस्तु प्रेरणं त्वेषां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ६६ ॥
अग्नेस्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपप्रकाशनम् ।
रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहक्लेदनमार्दवम् ॥ ६७ ॥
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।
आत्मा गृह्णात्यतः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ६८ ॥

आकाशादिभ्यो महाभूतेभ्योऽदृष्टानुसाराल्लाघवादीन् गुणान् शब्दादींश्च विषयान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि आत्मा संसार प्रविस्फुरन एवाविद्याप्रपञ्चानुसाराद् गृह्णाति । तस्माद् द्वैतव्यवहारान्तःपाती कर्मानुबद्धः स्पन्दत इत्यादि योज्यम् । प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चास्यार्थस्यान्यपरत्वाच्च मनोरिन्द्रियादीनां भौतिकत्वाहङ्कारित्वादिविवेकाभिनिवेशो न कार्यः । अधिष्ठानानि चाकाशादिभ्यः । इन्द्रियशक्तयस्तु ज्ञानानुपातित्वादात्मविषयतयैवावमेयाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६—६८ ॥

भिषक्शास्त्रानुसारेण च —

दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ६९ ॥

दौहृदो भोजनादिविषयाभिलाषः । स्पष्टमन्यत् । प्रमाणान्तरानुसारिणोऽप्यत्राभिधानमक्रियायां दोषदर्शनार्थम् ॥ ६९ ॥

शुक्लशोणितविशुद्धिर्भिषक्छास्त्रात् प्रतिगन्धादिष्वुदासेनावसेया । धातुशब्दोऽयमाकाशादिमहाभूतवचनः । तान् पञ्च । स्वयं पञ्चानादत्ते । स्वयं पञ्चानिति यथैव ह्यत्यन्ताव्यतिरिक्तस्यैवात्मनो व्यतिरिक्तवदुपादानव्यपदेशो भ्रान्तिनिबन्धनः, तथैवाकाशादीनामपीत्यवसेयम् ॥ ६२ ॥

तस्यैव दार्ष्टान्तिकं भूयः प्रपञ्चमाह —

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणाप्रेरणे दुःखमिच्छाहङ्कारमेव च ॥ ६३ ॥
प्रयत्नाकृतिरूपाणि स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
तस्येदमात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ६४ ॥

इन्द्रियादि सर्वमेवैतत् तस्यैवाकलङ्कस्य ब्रह्मणोऽनादेरादिमिच्छतो [illegible]त्मनोऽव्यतिरिक्तस्यापि व्यतिरिक्तवदाभासत इत्यर्थः । वि[illegible]स्यापि चात्मीयधर्माधर्मानुसारेणात्मजमेवैतद् वैचित्र्यं सु[illegible]लक्षणमित्यवसेयं, यथेन्द्रियाणि कस्यचिदविकलानि कस्यचित् [illegible] योज्यम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हस्तादीनि च । [illegible] भेदेनाभिधानम् । प्राणादि प्रसिद्धम् । सुखत्वे[illegible] पृथग्वचनम् । धारणाप्रेरणे शरीरस्याधान[illegible] । [illegible] प्रसिद्धम् । [illegible] समासाभिधानं तुल्यहेतु[illegible] । [illegible] कर्मविशेषप्रवृत्तिः । आकृतिरूपे प्रसिद्धे । [illegible] । स्वरः शब्दः तद्ग्रहणं च सर्ववि[illegible] । [illegible] । अपिच यथा[illegible] [illegible]नुरूप्यं च तदंशपरिग्रहाद् वक्ष्यामः । [illegible] [illegible] प्रपञ्चाभिधानमविरुद्धम् ॥ ६३,६४ ॥

[illegible] —

[illegible] करोति [illegible]मूर्त्तो धातुविमूर्च्छितः ।
[illegible] त्रि[illegible] [illegible]न्द्रियैर्युतः ॥ ६५ ॥

निषिक्तं रेतः प्रथमे मासि संक्लिन्नमघनीभूतं यस्य शरीरिणः स संक्लेदभूतः । धातवो महाभूतानि विशेषात्मनाभिव्यक्तानि विमूर्छितानि यस्य सः धातुविमूर्छितः । एवञ्च कललादिक्रमेणार्बुदावस्थां द्वितीये प्राप्य तृतीये प्रविभक्ताङ्गेन्द्रियाधिष्ठानो भवति ॥ ६५ ॥

इदानीमङ्गेन्द्रिययोगं विवेचयति —

आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं तथा बलम् ।
वायोस्तु प्रेरणं त्वेषां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ६६ ॥
अग्नेस्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपप्रकाशनम् ।
रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहक्लेदनमार्दवम् ॥ ६७ ॥
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।
आत्मा गृह्णात्यतः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ६८ ॥

आकाशादिभ्यो महाभूतेभ्योऽदृष्टानुसाराल्लाघवादीन् गुणान् शब्दादींश्च विषयान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि आत्मा संसारं प्रविविक्षुरेव अविद्याकर्मानुसाराद् गृह्णाति । तस्माद् द्वैतव्यवहारान्तःपाती कर्मानुबद्धः स्पन्दत इत्यादि योज्यम् । प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चास्यार्थस्यान्यपरत्वाच्च स्मृतेरिन्द्रियादीनां भौतिकत्वाहङ्कारित्वादिविवेकाभिनिवेशो न कार्यः । अधिष्ठानानि चाकाशादिभ्यः । इन्द्रियशक्तयस्तु ज्ञानानुपानित्वादात्मविषयतयैवावसेयाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६—६८ ॥

किञ्च [illegible] च —

दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ६९ ॥

दौहृदो भोजनादिविषयाभिलाषः । स्पष्टमन्यत् । [illegible]ऽप्यत्राभिधानक्रियायां [illegible] ॥ ६९ ॥

एकैकस्मिन् जानुनि कपालद्वयं तथैकस्मिन्नंसे फलकाद्वयमंसयो-रेकैकमक्षादीनि चैव निर्दिशेत् । द्वे द्वे इत्येतानि सङ्कलितानि षोडश पूर्वैः सह द्व्यूनं शतद्वयम् । अक्षः कट्यस्थि । स्थालपके तद्बन्धने । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ७७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
ग्रीवा पञ्चदशास्थीनि जत्र्वेकैकं हि तथा हनुः ॥ ७८ ॥

एतया त्रिपष्ट्या सहैकपष्ट्यधिकं शतद्वयम् । बाहंसयोः सन्धिर्जत्रुः । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ७८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटास्थि गण्डनासाघनास्थिका ।
पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ७९ ॥

तन्मूले द्वे ललाटास्थ्येकं गण्डनासाप्रतिबन्धकमेवास्थि गण्डनासाघनास्थिकेत्युक्तम् । एतानि चत्वारि द्विसप्तत्या सह षट्सप्ततिः ॥ ७९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ८० ॥

पूर्वसङ्कलने यदुक्तं 'सषष्टिं वै शतत्रयमि'ति तत् पूर्णं भवति ॥ ८० ॥

एषामेव पृथिव्याद्याकाशान्तानां शरीरारम्भकाणां महाभूतानां गुणाः—

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दास्तु विषयाः स्मृताः ।

एषामेव च ग्राहकाणि—

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि तु ॥ ८१ ॥

शारीरप्रक्रमाद् बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानेष्वयमौपचारिकस्तच्छब्दः श्रोत्रशब्दश्च कर्णवचनः तुशब्दसामर्थ्यात् । ऋज्वन्यत् ॥ ८१ ॥

इमानि तु—

हस्तौ पायुरुपस्थं च मुखं पादौ च पञ्चमम् ।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ८२ ॥

मुखग्रहणं तात्वादिवागधिष्ठानाभिप्रायम् । पञ्चमवचनं पाण्यादावभेदज्ञापनार्थम् । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ८२ ॥

किंच —

नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।
मूर्धा च हृदयं कण्ठः प्राणस्यायतनानि तु ॥ ८३ ॥

जीवनहेतोः प्राणस्यायुषो नाभ्यादीन्यायतनानि । आशयशुद्धावेषां परिज्ञानोपयोगिता । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रवृत्तरुधिराद्यारम्भोऽन्नरस ओजः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८३ ॥

कोष्ठसम्बन्धितया —

वपा वपावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा ।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ८४ ॥
आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ।
उदरं च गुदः कोष्ठयो विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ८५ ॥

वपावहननं वपान्त्रबन्धनम् । क्लोमयकृदादीनि त्वभिधानकोशान्मांसविक्रयिभ्यो भिषक्छास्त्राद्वावगन्तव्यानि । यथाह —

"उशन्ति तिलकं क्लोम तालखण्डं यकृत् तथा"

इति । तथा

"पक्काशयादधो नाभेरूर्ध्वं चामाशयः स्मृतः"

इत्यादि ॥ ८४, ८५ ॥

अविभक्तेऽप्यवयवशो विभज्यमाने —

कनीनिकेऽक्षिणी कूटे शष्कुली कर्णपुत्रकौ ।
गण्डौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ ककुन्दरौ ॥ ८६ ॥
वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातिके स्तनौ ।
उपजिह्विका स्फिजौ बाहू जङ्घे चोरू सपिण्डके ॥ ८७॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ ८८ ॥

[illegible] ॥ ८६—८८ ॥

[illegible]

अक्षि कर्णचतुष्कं च पत्स्थानद्वयानि च ।
नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि च ॥ ८९ ॥

[illegible] । एतान्यक्षादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पाणिपादौ कर्मेन्द्रियार्थौ । चशब्दोऽवशिष्टानां ग्राहकः । हृदयं मनः । यान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि तान्येव पाण्यादिवर्जं नवच्छिद्राणि च । एतानि प्राणस्य प्राधान्येनायतनानि । शिरसि सप्त पायुरुपस्थं चेत्येवं नवच्छिद्राणि ॥ ८९ ॥

किञ्च —

सिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ।
धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ ९० ॥

रुधिरस्राविच्छिद्राणि सिरा । स्नायु प्रसिद्धम् । वायुग्राहिण्यः सिरा एव धमन्यः, यासां पूरणे स्थूलता रेचने कृशता । मेदोवाहिन्यः सिरा एव पेश्यः । भिपक्छास्त्रोपयोगित्वेन स्थूलपरिमाणमेतत् ॥ ९० ॥

वायुविजयार्थं तु सूक्ष्मपरिमाणालोचनायेदानीमाह —

एकोनत्रिंशतं लक्षास्तथा नवशतानि च ।
षट्पञ्चाशच्च निर्दिष्टाः सिरा धमनिसंज्ञकाः ॥ ९१ ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ ९१ ॥

योगशास्त्राभिप्रायचतुरैः शरीरतत्त्वबुभुत्सुभिः —

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः केशश्मश्रु मनीषिभिः ।

रोमभेदसंख्ययेति शेषः ।

किंच —

अष्टोत्तरं मर्मशतं द्वे तु सन्धी शते तथा ॥ ९२ ॥

विज्ञेये इत्यनुषङ्गः । तथाशब्दः शास्त्रान्तरोक्तकेशादिपरिमाणविकल्पद्योतनार्थः सर्वस्मिन् संख्याप्रकरणे व्याख्येयः ॥ ९२ ॥

शास्त्रान्तरोक्तपरिमाणवैकल्पिकत्वेनैव च —

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशत् तथा कोटिचतुष्टयम् ।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ ९३ ॥

नन्वेतत् केशसंख्यादिपरिमाणं बाधकानुपलम्भमात्रेण यदृच्छयाभिधानात् परस्परव्याघाताच्च धूर्तनिखातपृथिवीमध्यलक्षणार्थकीलादितुल्यमिवोपलक्ष्यते । सत्यमेवम् । शरीरनिन्दापरत्वात् स्मृतेः । अतिशयपुण्यकारिभिश्च पुराणैर्ब्रह्मविद्भिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि संभाव्यमानत्वाददोषः ॥ ९३ ॥

एतदेव स्पष्टयति —

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।
यद्यन्ये को नु वेदैषां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ ९४ ॥

सनत्कुमारादयो वायुशिष्या वायवीयाः. तैस्तावद् येऽस्माभिरुक्ताः संख्याविशेषास्ते विगण्यन्ते । यदि त्वेतेभ्योऽपि परमाणवः परमसूक्ष्मा अन्ये संख्याविशेषा भवन्ति, भवन्तु. न दोषो यस्मात्, तस्मात्, को नु वेदैषां परमार्थतः परिमाणम् । श्रद्धामात्रेण यथावगमं किंचिदभिधीयत इत्यभिप्रायः । किंच भावानां च प्राणिनामनेकप्रकारां विचित्रां संस्थितिं को नु वेदेति योज्यम् ॥ ९४ ॥

---

१. 'क' च पाठ.

[illegible] —

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।
सप्त चैव पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ९५ ॥

रसस्य [illegible] परिमाणं [illegible] । यत्तु कैश्चिद्वैद्यकानुसारादुक्त'मनियतं मूत्रपुरीष'मिति, तद्विकारनिमित्तज्ञानमात्रविषयत्वादचोद्यम् ॥ ९५ ॥

अञ्जलिभिश्च —

षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं तु चत्वारो मूत्रमेव च ।
वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकार्धं च मस्तके ॥ ९६ ॥

एकोऽञ्जलिर्मज्जा मस्तके चार्धम्, एवमध्यर्धोऽञ्जलिः ॥ ९६ ॥

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।
इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ ९७ ॥

ओजो व्याख्यातम् । तदेव श्लेष्मणः कारणभूतं श्लेष्मौजः, तस्य देवाध्यर्धोऽञ्जलिरित्यर्थः । एवं रेतसोऽध्यर्ध एव । एवं यद् व्याख्यातमस्थिरम् अनित्यं विनाशि महाघोरं दुर्लक्ष्यं संसारनिमित्तं वर्ष्म शरीरं यस्य क्षेत्रिणः पुण्यकृतः सञ्जातवैराग्यस्योच्छिन्नाभिलाषस्य मोक्षार्थं चतुर्थाश्रमप्रतिपत्त्यर्थं स्यात्, कृत्यसौ कृतकृत्य इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

कः पुनरत्र मोक्षप्रकारो येनेह पुनर्जन्म न स्याद्, उच्यते—

[2]द्विसप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।
हिता नाम हि ता नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ ९८ ॥
मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।
[1]मध्ये यस्तं विदित्वा तु पुनराजायते न तु ॥ ९९ ॥

संसारापनोदनक्षमत्वाद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञैवेयमित्यवगन्तव्यम् । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् प्राणात्मनः सञ्चरणार्थत्वेनोत्कर्षनिमित्तं, तस्माद्धिता

---

१. 'स', २ 'द्वा' क पाठः.

नामेति । तासां मध्ये शशिप्रभं मण्डलं हृदयान्तर्वर्ति ध्यानैकगम्यं यत्, तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवेत्यादिना दृष्टान्तेन स्पष्टीकृतः । योऽयं मध्ये हृन्मण्डलस्योपलभ्यस्तं विदित्वा तु संसारचक्रे न पुनराजायते मुच्यत एवेत्यर्थः । ननु चात्मनः सर्वगतत्वान्नियतदेशाभिधानमयुक्तम् । मैवम् । उपलब्धिमार्गोपदेशोऽयं, नात्मनः स्वरूपोपदेशः । अतएव च पुनर्विशेषाभिधानं मध्ये यस्त विदित्वेति । प्रदीपदृष्टान्तस्त्वनन्यप्रकाश्यत्वाद् व्यापित्वाच्च । यथैवं ह्यविभक्तस्यापि प्रदीपतेजसः प्रचिततरत्वेनैकत्रोपलम्भादिहैवायमिति व्यवच्छेदाभिधानं, तथैवात्मन्यवच्छेदाभिमानोऽपीत्यभिप्रायः ॥ ९८,९९ ॥

अस्यैव तु सम्यग्विवेकार्थं —

ज्ञेयमारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।
योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ १०० ॥

अहं यदादित्यादित्यादिना बृहदारण्यकमिति ज्ञापयति । आरण्यकज्ञानोपदेशाच्च वेदादेवायमर्थोऽवगन्तव्यः नान्यत इत्यवगम्यते । वेदादपि चाचार्यतो ब्रह्मचर्याधिगतादित्यहमादित्यादित्यादिर्नो द्योतितम् । नचैवं सति स्मृत्यानर्थक्यम् । किं तर्हि, वेदार्थोपकरणतया । योगासिद्धिमाभिमुख्येन कर्तुमिच्छता योगशास्त्रमपि मत्प्रोक्तं ज्ञेयमेवेत्यभिप्रायः । मत्प्रोक्तं वेदार्थानुगुणं, नतु तद्विपरीतं बुद्धाद्युक्तमित्यभिप्रायः । तथाचोक्तं स्वयम्भुवा—

"आर्षं धर्म(प्र)वचनं वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥"

इति । ऋषयो ब्रह्मविदस्तेषामिदमित्यार्षं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १०० ॥

तमिदानीं वेदानुगुण्यध्यानप्रकारं प्रपञ्चयति —

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥ १०१ ॥

तस्मादस्यां स्थितौ [illegible] मनो बुद्धिमतीन्द्रियं कृत्वा अन्यनिरपेक्षतया ध्यायेदित्यर्थः । ननु पुनः [illegible] मनो-बुद्ध्यादेरनन्यनिरपेक्षता स्यात्, तदाह [illegible] इति । यदा हि बाह्यवि-षयेभ्य इन्द्रियप्रवृत्तयो [illegible] निवर्तन्ते, तदा मनोऽपि तदनुविधानात् स्वदेशमर्यादि [illegible] भवति । तदधीनत्वात् स्मृतिबुद्ध्योरात्मन्यवस्थानात् मनो बुद्धिमतीन्द्रियमात्मनिष्ठतासिद्धिः । अतो हृदये संनिरुद्धेन्द्रियग्रामस्यात्मनिष्ठतया प्रदीपवदभिन्नोऽपि भेदाव-भासी ध्यानतया प्रभुरव्ययः परमात्मा ध्येय इत्यादि योज्यम् ॥ १०१ ॥

[illegible] ; यतः पदम् —

यथावधानेन पुमान् साम गायत्यविच्यवम् ।
सावधानस्तथाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १०२ ॥

किमत्राशक्यं, दृष्टं हि प्रणिहितमनसां सामगानासक्तो विवेकेन दुर्लक्ष्यामपि रथन्तरादिगीतिमृगन्तरारोपितामिदमत्र सामेत्येवमविभाव्य-यमविनष्टं सामगानं यथैव च पुमानेव प्रसक्तबाह्यविषयमना अप्यविच्यवं सावधानः साम गायति, एवमेव ध्यानाभ्यासात् परमपि ब्रह्माधिगच्छ-त्येव । अतोऽत्र यत्नवता भाव्यं नाशक्यमेवैतदिति पराभङ्गः कार्यः । तथा-चोक्तम्—

"उत्सेकं जलधेर्दृष्ट्वा तृणाग्रेणैकबिन्दुना ।
अशक्यमिति मन्तव्यं न किञ्चित् कृतबुद्धिना ॥"

इति ॥ १०२ ॥

अतएवचेन्द्रियनिरोधकत्वेन परब्रह्मप्राप्तिहेतोर्योगस्योपायभूत गानमिति मन्यमाना गीतिवेदविदो नारदादयः स्मरन्ति —

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।
औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतिकानि तु ॥ १०३ ॥

---

१. 'त', २. 'पृ', ३. 'प्र', ४. 'यविषयस्या', ५ 'न्त्र', ६ 'पि भवितव्यं य', ७. 'ना', ८. 'बुद्ध्वा तृ' क पाठः.

ऋग् गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।
गेयमेतत् तदभ्यासकारणाच्चोक्तसंज्ञकम् ॥ १०४ ॥

इमान्यपरान्तकादीनि प्रायेण वस्तुमात्रापादभागात्मकानि स्वविषयविशिष्टानि सप्त गीतिकानि गानशास्त्रादेवावसेयानि । तद्यथा —

"अथ वस्तूनि षट् सप्त पञ्च वाप्यपरान्तकम् ।"

इत्यादि, तथा —

"आदावुल्लोप्यकस्याथ मात्राभिः पतनैर्युता ।"

इति । एवमादि महत् तन्त्रं ग्रन्थगौरवप्रसङ्गादत्र न प्रपञ्च्यते । तथा वस्तुमात्रापादभागादिविवेकोऽपि तत एव मृग्यः । यथा — 'स्वयं वस्तुषण्मात्रा' इत्यादि । ऋग्गाथा इत्यत्रापि च विशिष्टा एव ह्यृचो दिव्यवर्णिया ब्रह्मणा गीताः । तथा गाथा काश्यपप्रजापतिगीता । पाणिका दक्षविहिता दक्षप्रजापतिगीतेत्यर्थः । ब्रह्मस्तुत्यर्था गीतिका ब्रह्मगीतिका । सर्वमेतच्चोक्तसंज्ञकं नारदाद्युक्तलक्षणं योगमार्गोपयोगित्वाद् गेयम् । अन्यपरत्वाच्चोपदेशस्य नात्यभिनिवेशः कार्यः । यद्वा नारदादिस्मरणादिहापि च प्रसङ्गाभिधानाद् वेदमूलत्वमेवानुमेयमित्यनवद्यम् ॥ १०३, १०४ ॥

भूयश्च नारदाद्यभिप्रायेणैवाह —

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन योगमार्गं निगच्छति ॥ १०५ ॥

श्रुतिर्ध्वन्यात्मिका द्वाविंशतिप्रकारा स्वरपरिमाणनियामिका विज्ञेया । जातिस्त्वष्टादशप्रकारा षड्जाद्या । तालः कालपातात्मको मानविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १०५ ॥

किंच —

गीतिज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।

तथापि तु —

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ १०६ ॥

अनेन च गानाधिदेवता रुद्र इत्येतद् ज्ञापितम् ॥ १०६ ॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीमिदमेवात्मतत्त्वमतिसौहृदात् कृत्स्नं जीवलोकमनुशिष्टुमा-
चार्यः स्पष्टयितुं शास्त्रारम्भप्रयोजकानेव मुनीन् प्रष्टृत्वेनोपन्यस्यति स्म —

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिश्च शरीरकम् ।
आत्मनश्च जगत् सर्वं जगतश्चात्मसम्भवः ॥ १०७ ॥

"निमित्तमक्षरं कर्ते"त्यादौ कथित एवेति शेषः ॥ १०७ ॥

एवञ्चानुपपन्ने जगतश्चात्मनश्च कार्यकारणभावे सति —

कथमेतद् विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।
जगदुत्पन्नमात्मा च कथन्न्वास्मिन् वदस्व नः ॥ १०८ ॥

कथन्नु खल्वयं विरुद्धः कार्यकारणभावः । अस्मिन् विरोधे परिहा-
राय नः अस्माकं वदस्व कथयेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इदानीं योगीन्द्रस्तेषामुत्तरमाह —

मोहजालमपास्येदं पुरुषो दृश्यते हि यः ।
सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रशः ॥ १०९ ॥
स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।
विराट् च सोमरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ ११० ॥

[illegible]या प्रश्नोत्तरमभिधान कृतव्याख्यानमेव । मास्मिन् व्यामोहं
[illegible] प्रासङ्गिकोत्तरात्मिककुचोद्यानुसारिमोहजालमपनीयाखिलप्रपञ्चरूपा-
[illegible] प्रमाणानुमत्यनुप्रदान् प्रत्यक्षेणैव प्रत्यगात्मन्यपरोक्षरूपतया नि-
[illegible] पुरुषो यः दृश्यते अनुभूयते । कथंलक्षणः, सहस्रकरा-
[illegible] । स एवात्मा यज्ञश्च, यज्ञशब्दश्च तत्कारण[illegible]
[illegible] [illegible]न्यपि स [illegible] । कथं पुनः स एवात्मा यज्ञश्च,

यतो विश्वरूपः प्रजापतिश्च सः । सर्वाणि भूतान्यस्यैवाविभक्तस्यात्मनो रूपाणि यस्मात्, तस्माद् विश्वरूपः । अत एव चोक्तं सहस्रकरचरण इत्यादि । सहस्रशब्दश्च बह्वर्थो न संख्यार्थः, अनन्तजातिरूपसम्बन्धेनाभिन्नोऽपि घटाकाशादिवद् भिद्यमानः सहस्रशो दृश्यते । सूर्यवर्चाः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । स्वयं च भेदेन प्रजासर्जनात् प्रजापतिः विराट् च । अन्नं स एव भूत्वा सोमादिरूपेण यज्ञत्वं यज्ञसाधनत्वमुपगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०९, ११० ॥

ततश्च —

यो द्रव्यदेवतात्यागसम्भूतो रस उत्तमः ।
देवान् स सन्तर्प्य रसो यजमानं फलेन तु ॥ १११ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।
ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ ११२ ॥

योऽयमाहुत्यात्मको द्रव्यदेवतात्यागसम्भूतो याज्ञः सोमादिद्रव्यस्य दर्शनानुविधायी साधारणात्मको जगत्कारणभूतः सूक्ष्म उत्तमो रसः स देवान् सम्यक् तर्पयित्वा विशेषात्मना च यजमानं फलेनानुष्ठितनियोगतयो संयोज्य ततः साधारणात्मना "समिष्टयजुषा स्वाहा वातेधा" इत्येवं विद्यादर्शनाद् वाते प्रक्षिप्तः स वातेन सोमं सोममण्डलं नीयते । ततश्च सौरैरेव रश्मिभिर्दर्शनानुग्रहाद् ऋगादिमन्त्रार्थवादादिप्रतिपादितं सौरं स्थानमुपनीयत इत्यादि । तदेतद्व्याप्युक्तं "यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति" इत्यादि ॥ १११, ११२ ॥

[illegible] सौरं धाम प्राप्तो ऽसाधारणत्वेन [illegible] —

तन्मण्डलमसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।
यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ ११३ ॥

(योऽसौ याज्ञो रस ?)तन्मण्डलगतो परमात्मा सूर्यः । तदुक्तं— "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे"ति । असौ सूर्यस्तदुत्तममग्रियमुदकं जगत्कारणभूतं सृजति मुञ्चतीत्यर्थः । तदेवोदकं विशिनष्टि — यज्जन्म सर्वभूतानामित्यादि । अशनानशनात्मनां स्थाणुजङ्गमानामित्यर्थः ॥ ११३ ॥

सोऽयमादित्याधीन याज्ञो रस इव आत्मा स्वयम्भूर्विराट्शब्दवाच्य.—

तस्मादन्नात् पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।
एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ ११४ ॥

तस्मादन्नात्पूर्वेणैव मार्गेण पुनः साधारणात्मना यज्ञो निष्पद्यते तस्माच्च यज्ञात् तेनैव वाय्वादिना मार्गेण पुनर्विराट् चान्नं, ततोऽपिचान्नात् तथैव पुनः क्रतुर्यज्ञः ततश्च पुनरप्यन्नमित्येवमेतदनादिनिधनं विश्वरूपस्य ब्रह्मणः संसारबीजं चक्रक्रमात् परिवर्तते । ततश्चान्योन्यकार्यकारणत्वेऽप्यविरोधः ॥ ११४ ॥

इदं चानादिनिधनं चक्रं परिवर्तमानमालोच्यास्माभिरुक्त.—

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।
समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ११५ ॥

यद्यनादिरात्मा कथं जायते म्रियत इति व्यवहारः, उक्तं—"शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यत" इति । परमार्थतस्त्वनादिरात्मा नास्यान्तरा सम्भूतिर्जन्म विद्यते इत्यभिप्रायः । शरीरग्रहणमेवाकलङ्कस्य ब्रह्मणः कस्मादिति चेद्, नैवाक्षरस्य परमात्मनः शरीरसम्बन्धः, शरीरासंसृष्ट एव हि सः । अयं त्वन्य एव ततोऽवच्छिन्नः शरीरसमवायी पुरुषः अविद्याव्यामोहादिच्छाद्वेषाभ्यां साधारणविशेषात्मकत्वेन च कर्मणा संसृष्टो जन्मव्यपदेशभागित्यवसेयम् ॥ ११५ ॥

अतश्चायं परावरात्मको मूर्तामूर्तरूपः स एव परमात्मा—

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।
मुखबाहूरुपज्जातास्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ ११६ ॥

मुखेनाध्ययनभोजनादिकार्यसंयोगाच्छ्रैष्ठ्येन च प्राथम्याद् ब्राह्मणस्य मुखजत्वम् एवं रक्षणादिबाहुकार्यसम्बन्धाद् बाहुजत्वमित्यादि ब्रह्मणः पारमार्थिकमुखाद्यभावात् प्रपञ्चनीयम् ॥ ११६ ॥

एवमेव प्रतिष्ठाधिपत्यादिकार्ययोगात्—

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ।
नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात् त्वचो वायुर्मुखाच्छिखी ॥

नानेन वर्णनेन चाभिव्य[illegible]वान्—

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।
जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ ११८ ॥

जघनशब्दो नाभ्याद्यर्थः । सचराचरं जगत् तस्मादेव ब्रह्मणो जातमित्यादि योज्यम् । ऋज्वन्यत् ॥ ११८ ॥

एवं परमात्मन्येऽभि[illegible]—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते ॥ ११९ ॥
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथं च न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥१२०॥

एवं [illegible] —

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवन् जातिशतेषु च ॥ १२१ ॥

यदुक्तं पापयोनिषु कथं जायन्त इति तत्रेदमुत्तरं मनोवाक्कायकर्मजैर्दोषैरन्त्यपक्षिस्थावरतां जातिभेदेषु च शतशो भवन्नुपक्रममाणो यातीति। एतदेव तु प्रथमतरं वाच्यमासीत्, कथं [illegible] [illegible] इति। तत्तु साधारणविशेषात्मकत्वेनारम्भकस्य यज्ञादिनकस्यानादिनिधनत्वाभिधानेनैव परिहृतप्रायत्वात् कूपपतितस्येवोद्धारणप्रकारार्थिनः पतनप्रकारान्वेषणवदनुपयोगित्वान्न परामृश्यते ॥ १२१ ॥

किञ्च—

अनन्ता हि यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १२२ ॥

वाक्कायकर्मणोऽपि हि कारणभूता मानसा एव भावाः । तथाचाम्नायोऽपि 'अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुष' इति । ते चानन्ताः शरीरिणा संसार्यात्मनां शरीरेषु वर्तमानानां यथैवच कारणभूता-अनन्ता भावाः, तथैवच कार्यभूतानि रूपाण्यपीह वर्तमानानां देहिनामपि । अतश्च परमात्मस्वरूपवदनन्तमानसभावसम्बन्धात् संसार्यात्मनामप्यनादित्वसिद्धिः ॥ १२२ ॥

यदि कर्मतो योन्यन्तरसम्बन्धः यस्मात् तर्हि तिर्यगादियोनावनधिकारात् ततो योन्यन्तरसम्बन्धो न प्राप्नोति, सत्यं, यद्यैहिकफलान्येव वैदिकानि कर्माणि स्युः, ततः स्यादेवम् । यदा तु[1] खलु—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।
इह चामुत्र चैकेषां

तदेतदचोद्यमिति शेषः ।

किञ्च नैव हि तत्र कर्मफलोत्पादेऽधिकारज्ञानस्योपयोगः । किन्तर्हि—

भावस्तत्र प्रयोजकः ॥ १२३ ॥

१. 'तु दि' ग पाठः.

भावमात्रेणापरिज्ञातमपि कर्म फलमुत्पादयत्येवेत्यभिप्रायः । प्रेत्य विपाकः स्वर्गादिफलानाम्, इहैव वृष्ट्यादेः, अनियतः पश्वादीनाम् । ऋज्वन्यत् ॥ १२३ ॥

तदिदानीं कर्मजं कार्यकारणभावं प्रपञ्चयति—

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १२४ ॥

परद्रव्याभिध्यानादिभिर्मानसैर्दोषैरन्त्यासु चण्डालादियोनिषु जायत इति मन्तव्यम् ॥ १२४ ॥

स वाग्दोषैस्तु—

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनश्चैव मानवः ।
असम्बन्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १२५ ॥

पुनर्मानव इति पुरुषवचनात् पुरुषमात्राश्रयमेतदिति ज्ञापयति । मृगपक्षिवचनं चात्रापतिर्यग्जातिलक्षणार्थम् । ऋज्वन्यत् ॥ १२५ ॥

कायिकैस्तु कर्मदोषैः —

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषूपजायते ॥ १२६ ॥

[illegible] पुनः—

आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
धर्मकृद् वेदविद्याभिः सात्त्विको देवयोनिषु ॥ १२७ ॥

[illegible] शौचादिनिष्ठो [illegible] कर्मणा देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

[illegible]—

असत्कार्यरतोऽधीर आरम्भी विषयी च यः ।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्म प्रपद्यते ॥ १२८ ॥

[illegible]

निद्रालुः [illegible] नास्तिको [illegible] ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो [illegible] ॥ १२९ ॥

[illegible]
[illegible] ॥ १२९ ॥

[illegible] —

रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १३० ॥

सत्त्वाल्पतया रजस्तमोभ्यां समाविष्टः पराधीनत्वादिह संसारे भ्रमन् भूयः संसारमेवानिष्टभावैरनिष्टैः संयुक्तः प्रतिपद्यते न विमुच्यत इत्यर्थः ॥ १३० ॥

रजस्तमो-[illegible] —

मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।
तथाविपक्वकरण आत्मा ज्ञानस्य न क्षमः ॥ १३१ ॥

सत्यपि ह्यालोकसामर्थ्ये मलोपघाताद् यथैवादर्शो रूपालोकनासमर्थः, तथैव रजस्तमोपघातादपक्वोऽपटुकरणो विज्ञानात्मा सम्यग् ज्ञानस्यासमर्थः । अतो यदुक्तं कथं करणवतोऽपि पूर्वज्ञानाभाव इति तत् परिहृतम् ॥ १३१ ॥

अतश्चाशुच्छिन्नकरणशक्तावपि —

कटूर्वारो यथा पक्के मधुरः सन् रसोऽपि न ।
प्राप्यै[3]ते

---

१ 'लवन् का', २ 'कनसा', ३ 'प्य इति' इ. पाठ

इतिच्छेदः ।

आत्मन्यपि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १३२॥

उर्वास्थिच्छिद्रसदृशं फलम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३२ ॥

यदुक्त 'वेत्ति सर्वगता यस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम्' इति । तत् परिहर्तुमाह—

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।
योगी युक्तस्तु सर्वेषां यो नावाप्नोति वेदनाम् ॥ १३३ ॥

भोगायतनत्वान्निज एव देहे यस्माद् विज्ञानोत्पादः तस्मात्सर्वगतोऽपि सर्वाश्रयाः संविदो न विभावयति । यदा तु योगी परिनिष्पन्नयोगज्ञानः स्यात् तदा युक्तः समाधिस्थो निज एव देहेऽवस्थितः स्पर्शयोगसामर्थ्यात् सर्वाश्रयां देहान्तरवर्तिनीमपि विज्ञानात्मान्तरेण भेदप्रत्ययमपनीयात्मन्यवस्थितो वेदनां संविद वेत्ति उपलभत इत्यर्थः । तुशब्दस्य चोत्कृष्य नञा संबन्ध न त्ववाप्नोति वेदनामिति । एतदुक्तं भवति—उपलभत एव न त्ववाप्नोति विज्ञानफलं सुखादि नोपभुङ्क्ते इत्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञातृत्वेनाभिन्नस्यापि सुखाद्यभोक्तृत्वं, कर्मसाध्यत्वात् फलोपभोगस्य भेदानुपातिनश्च कर्मणो विज्ञानात्माश्रयत्वादित्यविरोधः ॥ १३२ ॥

कथ पुनरेकस्यैव विभक्ताविभक्तत्वं तथैव युक्त्यागमाभ्यामुपलम्भनात् । तथाहि —

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १३४ ॥

यथैव ह्येकत्वेऽप्याकाश घटादिभिरवच्छिन्नविशेषमेकताप्रत्ययं भिदां च बिभर्ति न च भेदानुपातिधर्मसंकरः, तथा ब्रह्मणोऽपीत्यवसेयम् । तथा चाह—

"यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे संप्रयुज्यन्ते सुखं दुःख तथात्मनः ॥"

इति । तथान्यैरपि—

"[illegible]नां न [illegible] ।
उत्पाद्य क्रियते तत्र जायते व्योम निर्मलम् ॥"

इति ॥ १३४ ॥

यदि [illegible]
प्रमाणात् [illegible] निराकरोति —

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।

परमार्थसत्या एवेति शेषः । यदुक्तं—
"पञ्च धातून् स्वयं षष्ठानादत्ते युगपत् प्रभु"
इत्यत्र यैथेते पञ्च धातवः परमार्थसत्याः ।

इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १३५ ॥

लोकशब्दः शरीरवचनः लोकाः शरीराणीत्यर्थः । तस्माच्चात्मनो ऽनन्यतयैव घटाद्याकाशवत् सचराचरं भेदव्यवहारानुपाति जगदित्यर्थः । कथं पुनरभिन्न एवात्मात्मनः शरीरादि कुर्यात्, उक्तं भावविशेषानुग्रहादिति ॥ १३५ ॥

किञ्च —

मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १३६ ॥
हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।
निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १३७
करणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।

कार्यगम्यत्वात्सामग्रीनियमस्य तद्दर्शनानुसारिण्येव कल्पनेत्यभिप्रायः । यथा च घटगृहादौ सामग्रीवैचित्र्योपलम्भः, कोशकारादेस्तु कोशादिसर्जनं लालादिकरणवतः तत्सृष्टौ स्वात्मन एव कर्तृत्वकरणत्वे एवं ब्रह्मणोऽपि महाभूतादिजन्यकर्मादिकरणवतः शरीरादिसर्जनं करणादिसृष्टौ स्वात्मन एव कर्तृत्वकरणत्वे ।

१. 'सर्वेकस्य रे' क. ड. पाठः. २. 'न' ग. पाठः.

सत् स्तौतीति—

सृजत्यात्मानमात्मैव संभूय करणानि च ॥ १३८ ॥

इति । संभूय करणानि च स्वयं कर्तृकरणभूत इत्यर्थः । ननु चान्योन्यव्याहत एवायं चेतनाचेतनत्वेनैकबहुत्वानुसारी परावररूपः परमार्थान्वेषणेनात्मप्रत्ययः । तथाहि, यदि तावदुक्त्यागमानुसाराद्द्वयं ब्रह्म, ततो भेदव्यवहारो जलपात्रेष्विव सवितुरुपाधितो भ्रान्तिनिबन्धनतयैव स्यात् । अथ भेदव्यवहारसत्यता कुतस्तर्ह्यात्मनो व्यतिरेकिणः शरीरसबन्धः । न च महाभूतव्यतिरेकेणात्मनः स्वरूपं पश्यामः चैतन्यस्य मदशक्तिवद् भूतसमुदायधर्मतयाप्युपपत्तेः । अपिच महाभूतान्यपि विज्ञानवादिनं प्रति साध्यान्येव ज्ञानाकारतया नीलाद्यवबोधसम्भवात् । अतो वक्तव्यमेतत् । अत्राभिधीयते । प्रतीयते हि बाह्योऽर्थः कथमसावपह्नूयते न ज्ञानाकारतयैव तदुपपत्तिः असंवित्प्रसङ्गात्, न ह्यात्मनैवात्मसंवित्सम्भवः । किञ्च ग्राह्यग्राहकप्रत्ययस्तावद्भेदहेतुतायामनपेक्षः । कल्प्यं त्वेकत्वमारोप्याद्याकारत्वम् । न चोपलब्धिविरोधिन्यः कल्पनाः सम्भवन्ति । न च स्वप्नादिवैतथ्येन जाग्रत्प्रत्ययवैतथ्यं जाग्रत्स्वप्नादिभिदैवान्यासिद्धेः, प्रमुषितस्मरणाभिमानत्वेऽपि च स्मार्तत्वेन बाह्यालम्बनत्वम् । अथोच्येत कथं व्यतिरिक्तोऽर्थः संविदं जनयेत् जनने वा सर्वार्थसंविदवबोधो वा स्यादिति । तदपि हीन्द्रियार्थसम्बन्धानुसारात् ज्ञानोत्पादनस्याचोद्यमेव । न च सतोऽपि बाह्यस्य क्षणिकत्वं प्रत्यभिज्ञानेनैकताध्यवसानात् अन्तरा च विनाशहेत्वनुपलम्भात्सामग्र्यधीनत्वाच्च कार्योत्पादस्य स्थास्नुतायामपि क्रमयोगपद्यादिना तदसम्भवादिचोद्यानवकाश एवेत्येषा दिक् । एवञ्चेद् यथोपलम्भमर्थस्थितेर्महाभूतानि तावत् सत्यान्येव । यत् तु तत्सत्यत्वे तत्संघधर्मतया मदशक्तिवद् विज्ञानोत्पत्तौ नैरात्म्यप्रसङ्ग इति तदपि बाह्यार्थानुभूतिवदात्मनोऽप्यनुभवत एव सिद्धेरकिञ्चित् ॥ १३८ ॥

किञ्च—

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।
कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १३९ ॥

१. 'नप्यन' क. ङ. पाठः. २. 'राद् विग' ग. पाठः.

यथैव ह्यनुभूयमानत्वान्महाभूतानि पृथिव्यादीनि सत्यानि एव-मेवानुभवितृत्वादात्मापि सत्य एवेत्यभिप्रायः। अन्यथा हि भूतधर्मत्वे ज्ञानस्यानुभवितारमन्तरेण एकेनाक्ष्णा दृष्टं पुनस्तदेवेदं पूर्वदृष्टमित्यन्येनाक्ष्णा कः पश्येत् कोऽनुसन्दध्यादित्यभिप्रायः ॥ १३९ ॥

एतदेव भूयः स्पष्टयति —

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः॥ १४०॥

प्रपञ्चार्थमेतत् ॥ १४० ॥

अपिचानुभवत एवात्मतत्त्वावगम किमत्र युक्त्या प्रयोजनम। यो ह्यय रजस्तमोभ्यामुपप्लुतचेता —

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा॥ १४१॥

स एवापरोक्षस्वसंवित् नात्मेत्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किञ्च यस्तावद्योगससिद्ध स निर्विकल्पमपरोक्षमद्वयं ब्रह्मावबुध्यत एव। इतरोऽपि कुतार्किकचोद्याभिमानी य —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते॥ १४२॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमसा संप्लुतोऽवष्टब्धः सोऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मान मन्यत एव। असिद्धोऽपि योगदर्शनानपेक्षोऽपीत्यर्थः। यत्त्विदमुक्त कथ महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मनः शरीरतया निचन्व इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वादचोद्यमेव। यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाचोद्यमेवेति चेत्। न। निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

---

१. 'त्त्वागमात् कि', २ 'काद' ग. पाठ.

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिरिक्तोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारपुत्रादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्दृष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दृष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतश्च धर्मबुद्ध्याभिमानादनाशकाद्यनुयुक्तो यः एवंवृत्तः स बध्यते इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

[illegible] —

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्यार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्र्यालस्यविसर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १४८ ॥

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible] ६. [illegible]
४. 'ग्लानि[illegible] ॥' क पाठः

I

[illegible] ॥ १३९ ॥

[illegible]

चाक्षं वा को विजानाति पुनः [illegible] ।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा [illegible] ॥ १४० ॥

ग्रपगार्गेगन् ॥ १४० ॥

[illegible]
[illegible] —

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वसवित् नान्यइत्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

[illegible]
कुतार्किकोयाभिमानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमना संप्लुतोऽवष्टब्धः सोऽपि यदेवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मान मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगदर्शनानपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथ महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मन शरीरतया निबन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वादचोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न । निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

---

१. 'त्वागमान् कि', २. 'काद' ग पाठ.

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा॥ १४३॥
ज्ञेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान्।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी॥ १४४॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान्।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते॥ १४५॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिरिक्तोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः। मम दारपुत्रादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्दृष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दृष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतश्च धर्मबुद्ध्याभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एवंवृत्तः स बध्यते इति व्याख्यातमेतत्॥ १४३ — १४५॥

एवं [illegible] नमुक्त्वा मोक्षोपदेश —

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः॥ १४६॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम्।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम्॥ १४७॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम्।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम्॥ १४८॥

[illegible] ॥ १३९ ॥

[illegible]

बालं वा को विजानाति [illegible] ।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य [illegible] ॥ १४० ॥

[illegible] ॥ १४० ॥

[illegible]

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभि[illegible]ः ।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वसंवित् नास्तिकाभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किं च [illegible]
कुतार्किकोऽभिमानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्ततो संप्लुतो व्यवहर्ता सोऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्ध निश्चित शरीरव्यतिरिक्तमात्मानं मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगदर्शनानपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतमन्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मनः शरीरतया निबन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वाद-चोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न । निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

---

१. 'स्वागमान् कि', २. 'काद' ग पाठ.

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेयज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलौकिककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगाभिविषयेच्छया च व्यतिरिक्तोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारसुतादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्दृष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दृष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतो धर्मबुद्ध्याभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एवंवृत्तः स बध्यत इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

[illegible]

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १४८ ॥

[illegible] ॥ १३९ ॥

[illegible]

वाचं वा को विजानाति पुनः [illegible] ।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा [illegible] ॥ १४०॥

[illegible] ॥ १४० ॥

[illegible] भ्यायुपपत्तिः —

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वसंवित् [illegible] ॥ १४१ ॥

किञ्च [illegible] कुतार्किकत्वाभिमानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमसा संप्लुतोऽवष्टब्धः सोऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्धं निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मानं मन्यत एव । असिद्धोऽपि योगदर्शनानपेक्षोऽपीत्यर्थः । यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतमत्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मनः शरीरतया निबन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वादचोद्यमेव । यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत् । न । निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

---

१. 'त्वागमात् कि', २ 'काद' ग पाठ.

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिरिक्तोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारपुत्रादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्दृष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दृष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतश्च धर्मबुद्ध्याभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एवंवृत्तः स बध्यत इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

[illegible] —

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्यार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविसर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १४८ ॥

यथैव ह्यनुभूयमानत्वान्महाभूतानि पृथिव्यादीनि सन्त्येव-मेवानुभवितृत्वादात्मापि सन्न एवेत्यभिप्रायः। अन्यथा हि भूतधर्मत्वे ज्ञानस्यानुभवितारमन्तरेण एकेनाक्ष्णा दृष्टं पुनरन्येनैवेदं पूर्वदृष्टमित्यन्येनाक्ष्णा कः पश्येत् कोऽनुसन्दध्यादित्यभिप्रायः ॥ १३९ ॥

एतदेव भूयः स्पष्टयति —

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४० ॥

प्रपञ्चार्थमेतत् ॥ १४० ॥

अपि चानुभवत एवात्मनस्त्वावगमः[1] किमत्र युक्त्या प्रयोजनम्। यो ह्यन्ये-ष्वानुपप्लुतचेताः —

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वसंवित् नात्मेत्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किञ्च यस्त्वात्मयोगमनभिज्ञः स निर्विकल्पकमपरोक्षमद्वयं ब्रह्मावबुध्यत एव। स्तनोऽर्द्ध-कुतार्किकचोद्याभिमानी च —

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमसा संप्लुतोऽन्धः सोऽपि यद्येवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्धं निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मानं मन्यत एव। असिद्धोऽपि योगदर्शनानपेक्षोऽपीत्यर्थः। यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मनः शरीरतया निश्चय इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरिक्तत्वाद् बोध्यमेव। यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाद् बोध्यमेवेति चेत्। न। निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

---

१. 'स्वात्मानं हि', २. 'धाद' ग. पाठ

तथा हि —

मम दारसुतासात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिरिक्तोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारपुत्रादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वं यो व्यवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्दृष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दृष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतश्च धर्मबुद्ध्यभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एववृत्तः स बध्यते इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

एवं महादोषं संसारहेतुमुक्त्वा तन्निवृत्तये मोक्षोपायानुपदिशति —

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्यार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १४८ ॥

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेऽज्ञे च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव वध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचोद्याभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगातिविषयेच्छया च व्यतिरिक्तोऽपि वध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारपुत्रादयोऽहं चैषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थसान्दृष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः सान्दृष्टिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञे च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अतश्च धर्मबुद्ध्यभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एवंवृत्तः स वध्यते इति व्याख्यातमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

[illegible] —

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थविवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्र्यालस्यविसर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १४८ ॥

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] च पाठः ४. [illegible] च पाठः ५. [illegible] च पाठः ६. [illegible] च पाठः
७. 'त्वादि व्या', 'इ ॥' च पाठः

यथैव ह्यनुभूयमानत्वान्महाभूतानि पृथिव्यादीनि सत्यानि एवमेवानुभवितृत्वादात्मापि सत्य एवेत्यभिप्रायः। अन्यथा हि भूतधर्मत्वे ज्ञानस्यानुभवितारमन्तरेण एकेनाक्ष्णा दृष्टं पुनस्तदेवेदं पूर्वदृष्टमित्यन्यतमान्यः कः पश्येत् कोऽनुसन्दध्यादित्यभिप्रायः ॥ १३९ ॥

एतदेव भूयः स्पष्टयति —

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४० ॥

प्रपञ्चार्थमेतत् ॥ १४० ॥

अपिचानुभवत एवात्मतत्त्वावगमे किमत्र युक्त्या प्रयोजनम्। यो पुनर्वं तमसो ह्यासुपप्लुतचेता.—

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः।
सक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १४१ ॥

स एवापरोक्षस्वसंवित् नात्मेत्यभिप्रायः ॥ १४१ ॥

किञ्च यस्तावद्योगमसिद्ध स निर्विकल्पमपरोक्षमद्वयं ज्ञानावबुध्यत एव। तमोऽपि कुतार्किकचोद्याभिमानी च.—

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा।
संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १४२ ॥

योऽसौ कुतार्किकमानी सन्दिग्धमतिस्तमसा संप्लुतोऽतएव सोऽपि यदैवमतिपाण्डित्याद् विकल्पयति कर्मफलमस्ति नवेति तदा सिद्धं निश्चितं शरीरव्यतिरिक्तमात्मानं मन्यत एव। असिद्धोऽपि योगदर्शनानपेक्षोऽपीत्यर्थः। यत्त्विदमुक्तं कथं महाभूतसत्यत्वे व्यतिरिक्तस्यात्मनः शरीरतया निबन्ध इति तन्महाभूतानामप्यात्मस्वरूपत्वेनाव्यतिरेकित्वादचोद्यमेव। यथानुभवानुसारेण विज्ञानात्मसत्यत्वाच्चोद्यमेवेति चेत्। न। निमित्तान्तरस्य सम्भवात् ॥ १४२ ॥

---

१. 'त्वागमात् किं', २. 'पाद' ग पाठ.

तथा हि —

मम दारसुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १४३ ॥
ज्ञेये च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ॥ १४४ ॥
एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १४५ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तवृत्तोऽलीककुतार्किकचार्वाकादिमार्गाभिनिवेशवान् अविनीतः साधारणविशेषात्मकेन कर्मणा मानसाभ्यां च द्वेषमोहाभ्यां भोगादिविषयेच्छया च व्यतिमिश्रोऽपि बध्यत इत्यभिप्रायः । मम दारपुत्रादयोऽहमेषामित्यन्योन्यमुपकार्योपकारकतया योऽवस्थितः हिताहितेषु चादृष्टार्थिना-न्तष्टिकार्थेषु च भावेषु यो विपरीतबुद्धिः नास्तिक एव हिताभिमानी अहिताभिमानी चेतरत्र तथा ज्ञेये च ज्ञातरि वेदार्थविदि अज्ञे च कुतार्किकादौ प्रकृतौ चात्मनि विकारे च रजस्तमोलक्षणे विशेषानभिज्ञः अत एव धर्मबुद्ध्यभिमानादनाशकादावुद्युक्तो यः एवंवृत्तः स बध्यत इति व्याख्यानमेतत् ॥ १४३ — १४५ ॥

[illegible]

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १४६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १४७ ॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १४८ ॥

मम दारसुतामात्या [illegible]
हिताहितेषु [illegible] विपरीत [illegible]
[illegible] च प्रकृतौ [illegible]
अनागत [illegible]
एवं [illegible]
कर्मणा [illegible]

उपसंहारार्थः श्लोकः । भरतो नटः स यथा स्वां तनुं भूमिकाविशेषानुसारेण वर्णैर्वर्तयति, एवं कर्मजोऽपि विज्ञानात्मा नानाविधानि शुभाशुभानि कर्माणि कुर्वन् विचित्रासु योनिषु संभूतिं निर्वर्तयतीत्यर्थः ॥१५२ ॥

ननु च जातिस्मरत्वेऽप्यविकलाङ्गस्यैव धर्माद्यनुष्ठानसामर्थ्यात्तत्रैव तावदुपायो वक्तव्यः[1] । उच्यते । नात्रोपायाभिधानमुपयुज्यते, स्वाभाविकत्वादविकलाङ्गतायाः । तथा हि —

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टं नाङ्गहानं हि जन्मतः ॥ १५३ ॥

कालदोषः प्रतिषिद्धरात्र्युपगमादिकः । गर्भाधानादिकर्मणि वैगुण्यमक्रिया वा कर्मदोषः । अनिष्टस्त्र्यन्तराभिध्यानादिकस्त्वात्मदोषः । अल्पत्वादिको बीजदोषः । परपुरुषाभिध्यानं मातृदोषः । एवमादिभिर्दोषैर्गर्भविक्रिया वैरूप्यं, न तु जन्मतः स्वभावतोऽङ्गहानमित्यभिप्रायः ॥ १५३ ॥

यत्त्विदमुक्तं कथमक्षरस्य ब्र[illegible] संसारापत्तिरिति, अत्रोच्यते —

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।
शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कदाचन ॥ १५४ ॥

अन्य एव ह्यसौ नित्यमवस्थितः परमानन्दरूपः परमात्मा । अयं त्वन्य एव । तदविभागेऽप्यनादितयैवावच्छिन्नो विज्ञानात्माहङ्कारादिभिः शरीरेण च न वियुक्तः । तस्यैव चायं परब्रह्माभेदप्राप्त्यर्थो भगवत आम्नायस्य प्रयत्नः ॥ १५४ ॥

[illegible] च परमात्म्यपरे[illegible] —

दाता सत्यः क्षमी प्राज्ञः शुभकर्मा जितेन्द्रियः ।
तपस्वी योगशीलश्च न रोगैः परिभूयते ॥ १५५ ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ १५५ ॥

---

१. [illegible]
२. [illegible]

[illegible]

वर्त्याधारस्नेहयोगाद् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १५६ ॥

आरम्भकानादितया चारम्भस्यानादित्वेन स्यात् त्वनन्तताऽपि । न चैवमस्य कारणविनाशादेव कार्यविनाशः, तत्सद्भावेऽप्यन्यत्र नाशदर्शनात् । तथा च वर्त्याधारस्नेहयोगात् तदारम्भस्य प्रदीपादेर्यथा च संस्थितिर्दृष्टा निमित्तान्तरादपि वाताद्यभिघाताद् विक्रिया । एवमात्मनोऽपि कर्मकार्यशरीरसम्बन्धिनस्तदनुच्छेदेऽप्यनन्तत्वावबोधादेरकाले प्राणसंक्षयः सूक्ष्मावच्छेदकलिङ्गादिसंक्षय इत्यर्थः । सांसारिकत्वेऽपि चैवं तीव्रफलकर्मादिसन्निधानात् पुरुषस्य शरीरसंक्षयो योज्यः ॥ १५६ ॥

तदिदानीं [illegible] —

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।
सितासिताः कद्रुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ॥ १५७ ॥

योऽसौ पूर्वव्याख्यातो दीपवद् हृदि निदिध्यासितव्यावस्थितस्तस्य प्राप्त्युपायास्तदवभासकतया अनन्ता रश्मयो नाड्यः सितादिवर्णाः । सिता चात्र शुक्ला निष्कलङ्का परप्राप्तिरभिप्रेता । तदुपायतया च नाड्यां तास्वद्वयम् । एवं कद्र्वादिष्वपि योज्यम् । सितैकैव । अन्याः सर्वा असिताः । तत्प्रपञ्चः कद्रुनीला इत्यादिकः । यथाविप्रकर्षं योज्यम् । कद्रुशब्दः कुत्सितगत्यर्थो नीलादिविशेषणो न वर्णवचनः । कुत्सितगत्यर्था नीला कद्रुनीला, कद्रुपिङ्गला इति च योज्यम् । आपीता हरिताः । तथा चाम्नायः — "तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च" इत्यादि ॥ १५७ ॥

---

१. 'प्या', २. 'स्मने', ३. 'गवुपः स', ४. 'दि चात्र', ५. '[illegible]' ग. पाठ.

[illegible] —

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १५८ ॥

[illegible] —

यदस्यान्यद्र रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।
तेन देवनिकायानां स धामानि प्रपद्यते ॥ १५९ ॥

वस्वादयो देवनिकायाः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५९ ॥

[illegible] —

येऽनेकरूपाश्चाधस्ताद्र रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।
इह कर्मोपभोगार्थास्तैश्च सञ्चरतेऽवशः ॥ १६० ॥

[illegible]

वेदाद्युपायासंभवेऽपि[1] जन्ममरणादिभिरपि निमित्तशकुनज्ञानादिभिरपि मन्त्रौषधिबलैरपि, न त्वसंभाव्योपायतयात्मज्ञानाय शैथिल्यं कार्यम्. अवश्यं चात्मज्ञानं कार्यमित्येवम्परत्वादारम्भस्य । न मन्त्रौषध्यादावत्यभिनिवेशः कार्यः । वेदैस्तत्त्वज्ञानोपायभूतैः, शास्त्रैः व्याकरणादिभिः शास्त्रैः सविज्ञानैः विविधेतिहासादिज्ञानसहितैः । जन्मना इहावधारणाशक्तावन्येनापि जन्मनेत्यर्थः । आमरणेन च यावज्जीवमत्यभियोगेनेत्यर्थः । चशब्दो जन्मान्तरशतैरप्यपराभङ्गप्रदर्शनार्थः । आध्या महत्यापि मनःपीडया । गत्या देशान्तरगमनेन । अगत्या एकावस्थानतया । तथाशब्दश्चैवंभूतप्रकारान्तरार्थः । सत्येनैकात्म्यदर्शनेन । अनृतेन चतुर्भुजादिकल्पितोपासनाप्रकारेण । श्रेयसा पारिव्राज्येन । सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैरिति चशब्देन सुखादीनां समुच्चयाद् गार्हस्थ्येनेत्यर्थः । सुखं गन्धमाल्यादिसेवनम्, असुखं यमनियमावस्थिति, शुभं कर्माग्निहोत्रादि. अशुभं कर्म सर्वस्वारादि विहितत्वेऽपि मरणसंबन्धादशुभत्वम्, असामर्थ्ये च ज्ञानक्षमशरीरान्तरोत्पादकत्वात् प्रकृतोपयोगित्वम् । निमित्तादिज्ञानैश्च अभ्युदयकालमुपलक्ष्यानिर्वेदेन पुनः पुनः प्रवृत्त्यर्थं निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पन्दनादि उदगयनादि च । शकुनज्ञानं वायसरुतादिज्ञानम् । ग्रहसंयोगश्चन्द्रबलादिः । तारानक्षत्रसञ्चारः क्रूरग्रहैर्जन्मनक्षत्राद्यपीडनम् । जलजानि तीर्थयात्रादीनि । स्वप्नजानीष्टस्वप्नदर्शनानि । अपिशब्दः पूर्ववदुपायत्वसंभावनार्थः । आकाशादिभिश्च परमार्थतः पुराणदर्शनानुसारेणाग्नेर्जायमानैस्तैस्तैश्च तदनुसारेणवादित्यरूपात्मतत्त्वावरोधकैः तथैव तदुक्तप्रकारेणवापनीयमानैः । तद्दर्शनादेव च मन्वन्तरयुगादिप्राप्त्या कालचक्रज्ञानेनापि । प्रज्ञार्थैर्वहेतुभिर्मन्त्रौषधिबलैर्वित्तात्मानम् । कथंलक्षणं, विद्यमानं सदा विद्यमानं कालत्रयपरामर्शशून्यमित्यर्थः । कारणं जगत इत्युक्तार्थमेतत् । न चायमनिषेधक्ष केवलागमिकत्वमात्रेण श्रद्धेय आत्मलक्षणोऽर्थः, किं तर्हि, प्रमाणान्तरमत्रोक्तमेव "महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव" त्यत्र ॥ १६१—१६४ ॥

१. '[illegible]', २ '[illegible]' ग पाठ ३ '[illegible]', ४ '[illegible]' [illegible] ६ '[illegible]' ग पाठ

[illegible]

पुनश्चोपसंहारार्थं सौहृदात् तदेव स्मारयति —

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः।
इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छाधारणजीविते ॥ १६५ ॥
स्वप्नेसर्गश्च भावानां प्रेरणं मनसोऽगतिः।
निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १६६ ॥
यत एतानि चिह्नानि दृश्यन्ते परमात्मनः।
तस्मादस्ति परो देहाद्देही सर्वग ईश्वरः ॥ १६७ ॥

मेधा प्रज्ञातिशयः। धृतिर्धारणा। इन्द्रियान्तरगृहीतस्य परामर्श इन्द्रियान्तरसञ्चारः। इच्छया यदधारणं शरीरस्य [illegible] तदिच्छाधारणम्। स्वप्नेऽनेकविधो विद्यमानरथादिसर्गः स्वप्नसर्गः। तथाचाम्नायोऽपि — "न तत्र रथा" इत्युपक्रम्य 'अथ रथान् रथयोगान् [illegible]' इत्यादि। प्रेरणं तु मनसो जागदवस्थायामपि। अगतिर्नियतः [illegible] याम। निमेषः स्वकायिकचेष्टोपलक्षणम्। चेतना [illegible]। [illegible] सर्वप्रकारः। आदानं ग्रहणं [illegible] [illegible] दिपञ्चभूतविषयम्। यत एतानि भूतधर्मलक्षणानि [illegible] उपलभ्यन्ते, तस्मादस्ति देहाद् [illegible] [illegible] क्षेत्रज्ञः सर्वगतः परः परमात्मा ईश्वरः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १६५ — १६७ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि। एषामर्था रूपादयः। अहङ्कारः प्रत्यगात्मन्यवमर्शोऽन्यकारणासंसृष्टो बुद्धिनिमित्तकः। बुद्धिरनुभवहेतुफला क्रिया। चशब्दादव्यक्तं प्रधानाख्यं, तच्च न सांख्याभिमतं सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थात्मकं, किन्तर्हि जगत्कारणभूतं साधारणात्मकम्। तदुक्तं— "यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस" इत्यत्र। सत्त्वादीनां त्वात्मगुणत्वमेव। स्पष्टमन्यत्॥ १६८॥

एतच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं यत्र क्षेत्रम्—

अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते।
ईश्वरः सर्वभूतानां सन्नसन् सदसच्च सः॥ १६९॥

अस्य चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य वेत्ताधिष्ठातृत्वेन फलभोक्तृतया चेश्वरोऽव्यक्ते च कर्मण्यवस्थितः कर्मावबद्धो यः क्षेत्रज्ञ इत्येव ब्रह्मविद्भिः स निगद्यते। तथाच व्यासः—

"एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः"

इति। यद्वा आत्मविशेषणत्वेनाव्यक्त इत्येतद्योजनीयम्। अव्यक्तो रूपाद्यसंसृष्ट इत्यर्थः। सर्वभावानां तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञात्मकानां य ईश्वरः स परमात्मा इत्येवमनयोर्भेदः। भूतशब्दो भावमात्रतया क्षेत्रज्ञवचनोऽपि। यश्चायं परमात्मा सन् असन् सदसच्च, स सन् क्षेत्रज्ञतया असन् परमात्मरूपतया सदसदित्येव व्यपदेशात्। परमार्थतस्तु यत् सदसच्च यत् तत्सर्वं स एव सदसदात्मकः, तथैवोपलम्भात्। तथाचाम्नायः— "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चे"ति॥ १६९॥

इदानीं क्षेत्रोत्पत्तिक्रमं दर्शयति—

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात् ततोऽहङ्कारसंभवः।
तस्मात्खादीनि जायन्ते एकोत्तरगुणानि तु॥ १७०॥

सुषुप्तावस्थायामेव तावत् सर्वविज्ञानमहाप्रलये सत्यव्यक्तादुपभोगनिमित्तात् कर्मणः सकाशाद् बुद्धेरुत्पत्तिः। ततश्च प्रबोधात् प्रत्यगा-

---

१ [illegible] पाठ. २ 'स्यात्स', ३ 'तथा' ट पाठः ४. [illegible]. ५ [illegible], ६. 'वस्तादि योज' ७ '[illegible]', ८ '[illegible]' ग. पाठ.

त्मन्यवबोधादहङ्कारसम्भवः । तथैव बाह्यविषयप्रसङ्गादाकाशादीन्येकोत्तरगुणान्येकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणानीत्यर्थः। तद्ग्राहकत्वप्रयुक्तानि च तद्विकारापत्त्या तदात्मकानीन्द्रियाणि मनश्चादावेव स्वविषयानुसारात् सदसदात्मकमित्येषा प्रक्रिया सृष्टिप्रलयोपवर्णनादौ सर्वत्र पुराणादिष्वपि योज्या ॥ १७० ॥

यानि च खादीन्यत्राकाशपवनज्योतिर्जलपृथिव्यन्तानि एकोत्तरगुणत्वेन महाभूतान्युक्तानि—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।

उत्तरत्र चशब्दः पूर्वगुणसमुच्चयार्थः रसश्चेत्यत्रापि छन्दोऽनुरोधादनुच्यमानोऽपि द्रष्टव्यः ।

तेषां च —

यो यस्मिन्नाश्रितस्तेषां स तत्रैव प्रलीयते ॥ १७१ ॥

भूतेषु च गुणानां प्रलयात् परमात्मनो निर्गुणत्वसिद्धिः ॥ १७१ ॥

इदानीं पूर्वोक्तमर्थं [illegible]

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितं मया ।
विपाकात्त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १७२ ॥

उक्तनिगदार्थः श्लोकः ॥ १७२ ॥

[illegible]

[illegible] गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

आत्मनो न [illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ १७३ ॥

[illegible] ॥ १७३ ॥

[illegible]

[illegible]

अनादिमानादिमांश्च स एव पुरुषः परः ।
लिङ्गेन्द्रियैरुपग्राह्यः सविकार उदाहृतः ॥ १७४ ॥

महदादिविनिर्माणे [illegible] आदिमान् क्षेत्र-यश्चानादिरकल्पः परमात्मा उभयरूपः [illegible] उदाहृतः, स एव भगवानुभयप्रकारः सदसदात्मना [illegible] परमार्थ[illegible]व्यम् । नात्र व्यामोहः कार्य इत्यभिप्रायः । लिङ्गादीन्महदहङ्कारादीन्यान-विषयत्वेन, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि प्रकृति[illegible]त्वेनेति योजना ॥ १७४ ॥

[illegible]मार्गमाह—

पितृयाणोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।
तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति प्रजाकामा दिवं प्रति ॥ १७५ ॥

"यदस्यान्यद्रश्मिगतमि"त्याद्यनन्तरं मार्गाभिधानं, तस्यैवेदमुपल-क्षणत्वेन बाह्यमार्ग(मु?उ)च्यते—यदेतदजवीथ्यगस्त्ययोरन्तरं स पितृ-याणः पन्थाः । तेनाग्निहोत्रिणः प्रजाकामाः कर्ममात्रनिष्ठाः संवत्सरोपासका यान्ति । एवं मार्गान्तरेऽपि योज्यम् । पुराणे हि भगवतः सवितुर्बह्वो वीथ्यो दिवि पद्धतयः श्रूयन्ते । तत्रागस्त्यस्यानन्तरा अजवीथी । स्पष्ट-मन्यत् ॥ १७५ ॥

किञ्च—

येऽपि दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।
तेऽपि तेनैव गच्छन्ति सत्यव्रतपरायणाः ॥ १७६ ॥

दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूयेत्यादयोऽष्टावात्मगुणाः । प्रसिद्धम-न्यत् ॥ १७६ ॥

यश्चानेन मार्गेण युलोक, तत्र—

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो गृहमेधिनः ।
पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १७७ ॥

१. 'त्मा त्रि' ग पाठ २ 'थ मा' ट पाठ

तिष्ठन्तीति शेषः । तस्यां हि जनस्थानसञ्ज्ञायां दिवि गृहमेधिनो गृहस्थाः कर्मणाग्निहोत्रादिना लोकजितः संसारबीजभूताः प्रलीयमानधर्मोद्धारप्रवर्तकाः अष्टाशीतिसहस्रास्तत्परिमाणा अग्निहोत्रादिना तत्र यान्ति । पुनर्धर्मप्रवर्तनायेहाभिमुख्येन वर्तन्त इत्येवं तत्प्रवर्तकाः पुनरावर्तिन इति व्याख्येयम् ॥ १७७ ॥

देवयानेऽप्येवमेव मार्गेण —

सप्तर्षिनागवीथ्योस्तु देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १७८ ॥

अयमपि पूर्ववत् ॥ १७८ ॥

सप्तर्षिनागवीथ्योरन्तरालेन च योऽयं लोकः —

तपसा ब्रह्मचर्येण संगत्यागेन मेधया ।

यातास्तत्रावतिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १७९ ॥

ननु कार्यत्वाद् देवन्द प्रलयानन्तरस्य चाभावा [illegible] लभ्यते, सत्यं, यदि [illegible] एव —

यतो वेदाः पुराणं च विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यत्किंचिद्वाङ्मयं क्वचित् ।

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासस्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १८१ ॥

को हि परार्थं [illegible] कुर्यात् । [illegible], न [illegible] कश्चि[illegible] । अतश्च पारमार्थिकं [illegible] । [illegible], — "[illegible] दि भूतं भवन्तं [illegible]"ति । एवंजातीयकम् [illegible] । [illegible] येवोपपद्यते "[illegible]"ति । [illegible] दाकस्मिक एव प्रतिषेधः स्यात् । अतो [illegible] प्रामाण्यं स्यात् । तदेव च पारमार्थिकं [illegible] । यत्तु अग्निहोत्रादिकार्यावबोधनं, तद् अवान्तर[illegible] तद्वायतयैव प्रमाणान्तराविषयतया कार्य[illegible] । एवं चेन्मार्गादिस्वरूपप्रतिपादनेऽप्यविरुद्धं कार्यव्यपदेशभाक्त्वमित्येषा दिक् । तद्दर्शयति — यतो वेदाः पुराणं चेत्येवमादयः सर्वे एतदात्मनो ज्ञानहेतवः, शब्दप्रवृत्तेस्तत्परतयैव व्युत्पत्त्यवधारणात् । ततः स्वरूपेऽप्यव्याहतं प्रामाण्यं वेदस्य । अतश्च मार्गादिस्मृतेरप्यनवद्यं वेदमूलत्वमित्यभिप्रायः । पुराणं चेतीतिहासार्थश्चशब्दः । विद्या मीमांसादिका । उपनिषदां पृथग्वचनं वेदभागान्तरस्य तादर्थ्यप्रदर्शनार्थम् । तथा श्लोका उपनिषत्सूत्रस्थानीया मन्त्रा एव । "तदप्येते श्लोकाः — अणुः पन्था विततः पुराण" इत्यादिकाः । उपनिषत्सूत्रताप्रतिपत्त्यर्थमेव च तेषां पृथग्वचनम् । तद्विवरणार्थान्येव चार्थवादादिवाक्यानि भाष्याणि । प्राधान्याच्चायमुपनिषदामतिप्रपञ्चः । किञ्च यत्किञ्चिद्वाङ्मयं क्वचिदिति । लोके ह्यप्यात्मपरतयैव शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः । एवञ्च वेदानुवचनादिस्तादर्थ्येनैव चातुराश्रम्यप्रयासः । तथाम्नायः — "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती"त्यादि । गुरूक्तस्यानुपाठो वेदानुवचनम् । आद्यं ब्रह्मचर्यम् । यज्ञा इति गार्हस्थ्योपलक्षणम् । ब्रह्मचर्यं नैष्ठिकत्वम् । तपो दम इति वानप्रस्थत्वम् । श्रद्धोपवाससातत्यमिति पारिव्राज्यं, "अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तम्" इति वचनात् । लघ्वशनार्थो वायमुपवासशब्दः । व्याख्यातमतन्यत् ॥ १८०,१८१ ॥

यतश्चैतदेवम् अत —

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

सर्वारम्भाणां तत्परत्वादित्यभिप्रायः ।

किञ्च —

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥१८२॥

द्विजातिवचनं द्वितीयस्योपनयनजन्मनस्तादर्थ्यप्रदर्शनार्थम् । द्रष्टव्यः प्रत्यक्षादिना । श्रोतव्य आगमात् । मन्तव्यस्तर्केण । क्रमभेदश्छन्दोनुरोधात् । निदिध्यास्यः साक्षात्कर्तुं योगमार्गेण ॥ १८२ ॥

पूर्वोक्तमार्गद्वयानुसारिणश्च —

य एवमेनं विदन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।
उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥१८३॥

अरण्यमेवारण्यकम् । एवं विदन्तीति प्रक्रमानुसारादिह हिरण्यगर्भाधंवान्तरं ब्रह्मस्वरूपम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८३ ॥

ये चैव विदुः —

क्रमात् ते सम्भवन्त्यर्चिरहःशुक्लं तथोत्तरम् ।
अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥ १८४ ॥
ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।
करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १८५ ॥

अर्चिरादिमार्गोऽयं परमात्मविषयो यथोपासनासामर्थ्यं क्रमेणानेकविधलोकजयहेतुः पौराणिकैः प्रपञ्चितः । वैद्युत इन्द्रो मानसादभिध्यानात् संस्तुतः । अयमेवान्तरात्मा मानसः पुरुषः । अनागमनं चात्र तद्भावापत्तिः । इह ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनि विकारे पुनरावृत्त्यभावः । स्पष्टमन्यत् ॥ १८४, १८५ ॥

अजवीथिमार्गा[5]नवस्थिता न —

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।
धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १८६ ॥

---

१ [illegible] पाठः. [illegible] ४ [illegible] पाठः.
५. [illegible] पाठः.

[illegible] ॥१८७॥

[illegible] ॥१८६, १८७॥

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः।
दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः॥१८८॥

[illegible] पुनरावृत्तिभागिनः [illegible] ॥१८८॥

[illegible]

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम्।
उत्तानं किंचिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा॥१८९॥
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्ताननसंस्पृशन्।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः॥१९०॥
संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्॥१९१॥

योगशास्त्रान्तरानुसारात् प्राणायामो रेचकादिलक्षणोऽवसेयः। शिष्टमन्यत्। एते च पद्मासनादयो मनःसमाधानहेतुत्वेनार्थप्राप्ता एव योगाङ्गतया नियम्यन्ते। अतश्चान्यथाप्येकाग्रता न विरुध्यत इति केचित्। तथाच दक्षेणोक्तं— 'न च पद्मासनाद्योग' इत्यादि। ननु नियामकत्वाच्छास्त्रस्यायुक्तमेव। दक्षवचनं त्विन्द्रियजयप्रशंसार्थत्वादविरुद्धम् ॥१८९—१९१॥

---

१ 'न मे' ग. पाठ. २. 'मेव', ३. 'स्त्वान्तु', ४ [illegible], ५. 'तद्दन्तादि प्र', ६ 'मा चो', ७ 'ति। न', ८. 'द्विनेव। प्र' ग. पुस्त.

प्राणायामैर्वशीकृत्य मनो ध्येयम् —

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
धारयेत् तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ १९२ ॥

योऽसौ हृदये दीपवदनन्यप्रकाश्यः सर्वस्य प्रकाशकत्वेनावस्थितः परमात्मोपरतबाह्यप्रपञ्चः, स एव ध्येयः । हृदये चावस्थितो दर्शनश्रवणमननादिभिर्निदिध्यास्यतया यस्तत्रावस्थितस्तद्विषयत्वेनापास्तभेदां धारणां प्रसंख्यानादिकां धारयन्नुभयात्मकस्यापि [illegible] कैवल्यात्मकतयैव तत्रात्मानं धारयेद् बुधः प्रतिपन्नोभयात्मकान्तर्यामि[illegible] पर [illegible] क्षोपरतध्यातृध्येयात्मस्वरूपात्मनात्मानं तत्र [illegible] मपुनरावृत्तम् अपरोक्षमानन्दमपास्ताखिल[illegible] [illegible] यम् ॥ १९२ ॥

प्रतिपन्नान्तर्यामिस्वरूपस्य योगि[illegible] [illegible] [illegible] रणो लक्षण [illegible] आह —

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ १९३ ॥
अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेर्हि [illegible] ।
सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥ १९४ ॥

नमुत्पादनं वा । स्पष्टमन्यत् । एवञ्चान्तर्याम्यात्मना सिद्धे योगे त्यजंस्तथा परावरभावात्मकध्येयध्यातृव्यपदेशभाक्त्वेन देहं परं ब्रह्मरूपतया अमृतत्वायापुनरावृत्तये कल्पते घटत इत्यर्थः ॥ १९३, १९४ ॥

एवमेतत्प्राप्तिपर्यन्तं पारिव्राज्यमुक्तं विशुद्धमनस्त्वाना तत्त्वविदाम । यस्त्वत्र मनोवाक्कायिकानामन्यतमदोषेणानसमर्थ, तं प्रतीमसन्यं पारिव्राज्यप्रकारभेदमाह —

अथवाप्यभ्यसन् वेदं न्यस्तकर्मा सुते वसन् ।
अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १९५ ॥

ग्रन्थार्थरूपतया जपानुवचनादिना वेदमभ्यसन् परित्यक्ताग्निहोत्राद्यनुष्ठानोऽनुपलक्षितलिङ्गविशेषो भैक्षेणैव वर्तेन । अथवा तदशक्तावयाचिताशी अष्टग्रासादिना मितभुक् पुत्रगृहादौ वसेत् । एवमपि परां सिद्धिं प्राप्त्युपायलक्षणां(?) ब्रह्मत्वं प्राप्नुयादिति ॥ १९५ ॥

यद्यपि पारिव्राज्यमविकल्पायं मुक्त्युपदेश, तथाप्याश्रमस्यानन्तरनैव, यद्वता प्रचारमात्रव्युदासहेतुत्वादपवर्गस्य च ज्ञानैकसाध्यत्वात् । यतश्चैनदेवमत. —

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ १९६ ॥

श्राद्धशब्दः समस्तगृहस्थधर्मोपलक्षणार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १९६ ॥

इति यतिधर्मप्रकरणम् ।

अथ प्रायश्चित्तधर्मप्रकरणम् ।

एव प्रत्याम्नकान् सर्वाश्रमाणां साधारणांश्च धर्मानभिधायेदानीं नैमित्तिकान् दोषनिर्घातार्थान प्रायश्चित्तात्मकान् धर्मानुपदिदिक्षुः प्रतिषेधातिक्रमहेतुक दोषमेवादौ प्रपञ्चयितुमाह —

महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य गर्हितान् ।
कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह ॥ १९७ ॥

---

१. 'नन्यन', २ 'मननं', ३ 'नोन', ४, 'तम्प्रासिमवाप्नु' ग. पाठ'.

महापातकमुपपातकं वा कृत्वा प्रायश्चित्तमकृत्वा ये म्रियन्ते, ते तन्निमित्तप्रभवान् घोरान् यमलोकसंबन्धिनस्तामिस्रादीनेकविंशतिनरकानतिशयेन गर्हितानेकद्वित्रिसामस्त्यादिनानुभूय तीव्रकर्मफलोपभोगेन क्षीणे पुनस्तदवशिष्टोपभोगायेह वक्ष्यमाणप्रकारेण महापातकिनो जायन्ते इति व्याख्येयम्। यदितु कृत्स्नकर्मक्षयादेवेति व्याख्यायेत, ततो महापातकिनास्त्विहेत्यसंबद्धं स्यात् । अतः कर्मक्षयादित्येवं व्याख्येयम् ॥ १९७ ॥

तत्र नरकान् वक्ष्यति । यथा त्विह जायन्ते तथा प्रपञ्चयति —

श्वसूकरमृगोष्ट्राणां ब्रह्महा याति योनिषु ।
खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र संशयः ॥ १९८ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।
तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ १९९ ॥

श्वादयः प्रसिद्धाः । सूकरश्चात्र ग्राम्यः श्वसन्निधानात् । मृगशब्दोऽपि प्रक्रमानुसारात् सृगालादिषु द्रष्टव्यः । उदाहरणार्थत्वाच्चोपन्यासस्य नात्रातीव स्मृत्यन्तरैः सह विषयविभागाय यतितव्यम् । महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्येति चोपक्रमात् कामकृतमहापातकादिविषयोऽयं प्रपञ्चो वेदितव्यः । घोरगर्हितकर्मजन्यतया कारणानुरूप्येण कार्यसंदर्भविशेषस्यार्थवत्त्वात् । इतरथा तु नरकशब्दादेव तत्सिद्धेर्निष्प्रयोजनत्वं स्यात्। ततश्च स्मृत्यन्तरेष्वप्येवमेवं व्याख्येयम् । तथाचाम्नायः — "सह तत एव प्राक् प्रवव्राज" इत्युपक्रम्य "इत्थं वा इमेऽमुष्मिन् लोके सचन्ते तान् वयमिह प्रतिसचामहे" इति कामकृत एव यातनां दर्शयति । तथाच व्यासः —

"कामकारकृतं पापं नरकेषूपभुज्यते ।
इहैव प्राप्नुयुः क्लेशानकामकृतपातकाः ॥"

इति । अतो यद्यपि स्मृत्यन्तरेषु अकामकृतेऽपि किञ्चिद्यातनातिशयवचनं स्यात्, तथाप्यत्यन्तवर्जनार्थं निन्दापरत्वेन व्याख्येयम् । खरपुल्कसवेनानां

१ 'निर्विषयत्वा', २. 'दाद प्रपञ्चो व्या' ३. 'च', ४ 'इ' न पाठः.

सुरापो नात्र संशयः इत्यसंशयवचनं निन्दार्थवादाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । खरश-ब्दश्च गर्दभादिसदृशतिर्यग्योन्युपलक्षणार्थः । पुल्कसः क्षत्रियायां शूद्राज्जा-तः । वेनो नटः । कृमिकीटादित्वं च स्वर्णहारी समाप्नुयात् । संशब्दोऽति-शयदुःखप्रतिपत्त्यर्थः । तृणादिकांश्चानेकविधान् स्थावरभावान् गुरुतल्पगः प्राप्नुयात् । क्रमश इति वदन्नेकेनैव निमित्तेनानेकविधानेकजन्मप्राप्त्यं [illegible] शसंबन्धं दर्शयति । स्पष्टमन्यत् ॥ १९८,१९९ ॥

एवं क्रमशस्तिर्यग्योनित्वमनुभूय ततश्चातुर्वर्ण्यनिषगे जायन्ते । तत्रापि तु—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी तु कुनखो दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०० ॥

क्षयो राजयक्ष्मा । श्यावदन्तादयः स्पष्टाः । दौश्चर्म्यं च [illegible]मपि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । अकामकृतेऽपि च पापे यः प्रायश्चित्तं समर्थोऽपि न कुर्यात्, तस्याप्येता नरकयातनाः स्वकर्मानुरूप्येण द्रष्टव्याः । क्षयरोगादीनि च लिङ्गान्यशक्त्याप्यकृतप्रायश्चित्तानां भवन्त्येव । तथा च

"इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥"

[illegible] । [illegible] दुश्चरितैरिति वचनादिहापि जन्मनि दुश्चरितैः प्रायश्चि-[illegible] ॥ [illegible]प्रायश्चित्तैः तथाशब्दान्नरकाद्युपभोगानन्तरं कर्म[illegible] [illegible]प्रायश्चित्ता मत्ता दुराचारात्मानो विरूपकरोगैः [illegible] [illegible] [illegible]दन्तादिविपर्ययं श्यावदन्तादिकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

[illegible] तु —

व्यम् । यदि तु स तल्लिङ्गेऽभिजायते इति पाठस्तदा स्वयमनेवंलिङ्गत्वेऽपि यो यल्लिङ्गे कुले जायते स तथाभूतपतितसंसृष्ट इत्यवगन्तव्यम् । अतश्च तैरपि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमेवे[1]त्युत्तरत्रापि योज्यम् ॥

महापातकव्यतिरेकेणापि[2] रूपविपर्यया भवन्त्येवेत्येतत् प्रपञ्चयितु चौर्यविषये[3] तावद् दर्शयितु[4]माह —

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २०१ ॥
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
तैलहृत् तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ॥२०२॥

आमयावित्वं तु मन्दाग्निता । वागपहारकः यो गरादि दत्त्वा कुवैद्यतया वा मिथ्योपचारेण वाचमपहरति । अधीत्य वापलापः अनभ्यनुज्ञाताध्ययन च वागपहार इत्यन्ये । तत्तु ब्रह्मस्तेयमुच्यते न वागपहरणम् । यथाह मनुः —

"ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥"

इति । विक्रयार्थं धान्यस्यान्यमिश्री धान्यमिश्री । पिशुनः परगुणापहारी । पूतिनासिकः कुथितनासिकः । तैलहृत् तैलमात्रस्य हर्ता । तैलपायी कीटविशेषः । पूतिवक्त्रः कुथितमुखः । सूचकः परस्यार्थलाभादिप्रसङ्गे तद्विनाशाय वाग्दोषोद्भावकः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०१. २०२ ॥

तथा —

परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षसः ॥ २०३ ॥

परस्योत्कृष्टस्य जातितो गुणतो वा योषितं स्त्रियं [illegible] च ब्राह्मणद्रव्यं हृत्वा चापहृत्य ब्रह्मराक्षसो भवतीति सम्बन्धः । [illegible]

[illegible]

सुरापो नात्र संशयः इत्यसंशयवचनं निन्दार्थवादाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । श्वा-
न्दश्च गर्दभादिसदृशतिर्यग्योन्युपलक्षणार्थः । पुल्कसः क्षत्रियायां शूद्राज्जा-
तः । वेनो नटः । कृमिकीटादित्वं च स्वर्णहारी समाप्नुयात् । संशब्दोऽति-
शयदुःखप्रतिपत्त्यर्थः । तृणादिकांश्चानेकविधान् स्थावरभावान् गुरुतल्पगः
प्राप्नुयात् । क्रमश इति वदन्नेकेनैव निमित्तेनानेकविधानेकजन्मप्राप्त्यं-
शसंबन्धं दर्शयति । स्पष्टमन्यत् ॥ १९८,१९९ ॥

एवं क्रमशस्तिर्यग्योनित्वमनुभूय ततश्चातुर्वर्ण्यविषये जायन्ते । तत्रापि तु—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०० ॥

क्षयो राजयक्ष्मा । श्यावदन्तादयः स्पष्टाः । दौश्चर्म्यं च श्वित्रा-
मपि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । अकामकृतेऽपि च पापे यः प्रायश्चित्तं समर्थः
सन् न कुर्यात्, तस्याप्येता नरकयातनाः स्वकर्मानुरूप्येण द्रष्टव्याः । क्षय-
रोगादीनि च लिङ्गान्यशक्त्याप्यकृतप्रायश्चित्तानां भवन्त्येव । तथाच

"इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥"

इति । इह दुश्चरितैरिति वचनादिहापि जन्मनि दुश्चरितैः प्रायश्चित्तैः
पूर्वजन्मकृतैश्चाचरितप्रायश्चित्तैः तथाशब्दान्नरकाद्युपभोगान्ते कथंचिन्नि-
मित्तान्तरादकृतप्रायश्चित्ताः सन्तो दुराचारात्मानो विरूपकशरीराः सन्तः
स्वाभाविकशुक्लदन्तादिविपर्ययं श्यावदन्तादिकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

एवं तावच्चतुर्णां महापातकिनामुक्तं, तत्संपर्के तु—

यो येन संपिबत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

येषां पतितानां यो येन संपिबति स तदीयेनैव क्षयरोगादिना लि-
ङ्गेन व्यस्तसमस्तत्या संसर्गानुरूप्येण जायत इत्यर्थः । अभिशब्दाच्च तद-
नन्तरेन क्षयरोगादियुक्तयोरेव पित्रोः तदनुरूपलिङ्गो जायत इति द्र-

१ 'द्रष्ट' २ 'तु', ३ 'निमि' ग पाठः. ४ 'चिन्नि निमि', ५. ग
' ६ पाठः ६. 'ता चतुर्णां तु' ग पाठः.

व्यम् । यदि तु स तल्लिङ्गेऽभिजायते इति पाठस्तदा स्वयमनेवंलिङ्गत्वेऽपि यो यल्लिङ्गे कुले जायते स तथाभूतपतितसंसृष्ट इत्यवगन्तव्यम् । अतश्च तैरपि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमेवेत्युत्तरत्रापि योज्यम् ॥

महापातकव्यतिरेकेणापि[2] रूपविपर्ययो भवन्त्येवेत्येतत् प्रपञ्चयितुं चौर्यविषये[3] तावद् दर्शयितुमाह[4] —

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २०१ ॥
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
तैलहृत् तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ॥२०२॥

आमयावित्वं तु मन्दाग्निता । वागपहारकः यो गरादि दत्त्वा कुवैद्यतया वा मिथ्योपचारेण वाचमपहरति । अधीत्य वापलापः अनभ्यनुज्ञाताध्ययनं च वागपहार इत्यन्ये । तत्तु ब्रह्मस्तेयमुच्यते न वागपहरणम् । यथाह मनुः —

"ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥"

इति । विक्रयाद्यर्थं धान्यस्यान्यामिश्री धान्यमिश्री । पिशुनः परगुणापहारी । पूतिनासिकः कुथितनासिकः । तैलहृत् तैलमात्रस्य हर्ता । तैलपायी कीटविशेषः । पूतिवक्त्रः कुथितमुखः । सूचकः परस्यार्थलाभादिप्रसङ्गे तद्विनाशाय वाग्दोषोद्भावकः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०१, २०२ ॥

तथा —

परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षसः ॥ २०३ ॥

परस्योत्कृष्टस्य जातितो गुणतो वा योषितं स्त्रीत्वेनोपभोग्यां ब्रह्मस्वं च ब्राह्मणद्रव्यं ज्ञाति वापहृत्य ब्रह्मराक्षसो भवतीति व्याख्येयम् । ब्रह्मणा वेदात्मकेनाभिकल्पेनान्तर्बहिश्च दह्यमानोऽन्नपानानाशरीरो[6] ब्रह्मराक्षसः । वेदाध्यायिन एवैतद् ब्रह्मराक्षसत्वं सामर्थ्याद् द्रष्टव्यम् । अतश्च श्रुताध्य-

यनसम्पन्नेनापि परस्योत्कृष्टस्य भागो [illegible] । तथा चाम्नायः — "तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य [illegible] नेच्छेद् [illegible] परावर्ती"ति । तथा "स वा एष निरिन्द्रियो निर्वीर्यः क्षीणगमस्तपुत्रश्च म्रियते तस्य किमन्यदीदृशाद् ब्रह्मराक्षसान्नाद् भवेदि"ति । अतः सूतकमध्ये निरुदके ब्रह्मराक्षसो जायत इति ॥ २०३ ॥

हीनजातौ प्रजायन्ते रत्नानामपहारकाः ।
पत्रं शाकं शिखी हृत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान् ॥

मानवे तु —

"मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवाः ।
विविधानि च रत्नानि जायन्ते हेमकर्तृषु ॥"

इति स्वर्णकारित्वं दर्शितम् । इह तु हीनजाताविति । तद् मनुवचनस्यान्यलक्षणार्थत्वादविरुद्धं, स्वर्णकारजातेर्वात्यन्तनिकृष्टत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २०४ ॥

मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।
अजः पशुं पयः काको गृहकार उपस्करम् ॥ २०५ ॥

यानं गन्त्र्यादि । फलमाम्रादिकम् । पशवोऽश्वादयः । पयो दुग्धम् । गृहकारो भृत्तिकासूकारिकः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०५ ॥

मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं वकस्तथा ।
श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणमेव च ॥ २०६ ॥

मधु माक्षिकं मद्यं वा । पलं मांसम् । गामिति चात्र स्त्री प्रत्येतव्या, पशुग्रहणेनैव गोमात्रस्योक्तत्वात् । तथाशब्दोऽत्र संस्कृतौपासनादिप्रकारभेदेनाग्निहरणेऽनेकविधवकादिजातिप्रतिपत्त्यर्थः । तथोत्तरत्रापि वस्त्रगतरक्तादिप्रकारभेदानुरूप्येण श्वित्रस्य रक्तशुक्लादिभेदप्रतिपत्त्यर्थः । श्वा

---

१. 'यो विमुक्तकृद् अस्माल्लोकात् प्रैतीति यश्चैवभूतो निरिन्द्रियो नि', २ 'वीर्यस्य' ग पाठ, ३. 'स्त्री गौः प्र' ग. पाठ ४ 'तिपाक्षिप्र' ह. पाठः.

प्रसिद्धः । अरसमिति वा, तुल्यत्वात् संहितायाः । नीरसं पर्युषितादि हृत्वा श्वयोनिं प्राप्नुयात् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । आदरार्थं चैतत् । यत्र पर्युषितादिहरणेऽपि श्वा भवति तत्राभ्यधिकहरणे न विघ्नः किं भविष्यतीति प्रदर्शयितुम् । चीरी नाम निदाघकालेऽटवीषु वारयते कीटविशेषः ॥२०६॥

[illegible]पसंहरति —

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥२०७॥

स्तेयकर्मणीत्युपलक्षणार्थम् । सर्वत्र वधकर्मण्यभक्ष्यकर्मणि परदाराभिगमनकर्मणि च स्वकर्मानुरूप्येण तिर्यग्योनिषु मानुष्ये चानेकविधवैरूप्यव्याधिदारिद्र्यबन्धुवियोगादिर्वधबन्धनादिक्लेशश्च प्रपञ्चनीयः । एतदेव प्रपञ्चयति । ह्रियमाणद्रव्यप्रकारा हन्यमानप्राणिप्रकारा अभिगम्यमानपरदारादिप्रकाराश्च यथानेकविधाः, तथैव तदुपभोगायातनैकविधास्तिर्यग्जातयोऽपि । अतः स्वकर्मानुरूप्येण प्रतिषिद्धसेवनाद् विहित[illegible] अन्यत्रापि परिवित्त्यादौ निमित्ते प्रायश्चित्ताकरणात् तासु तासु दुःखोपभोगबहुलासु योनिषु उत्पादक्लेशादिप्राप्तिः प्रपञ्चनीया ॥ २०८ ॥

एतदेव स्पष्टयति —

यथाकर्म निषेव्यैवं तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।
जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २०८ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।
जायन्ते लक्षणोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २०९ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः । [illegible] मूता इति [illegible] । [illegible]
॥ २०९ ॥

[illegible]

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१० ॥

विहितस्य स्मार्तस्य सन्ध्योपासनाष्टकादेः श्रौतस्य चाग्निहोत्रादेर-ननुष्ठानात् । निन्दितस्य च अर्थतः प्राप्तौ सत्यां प्रतिषिद्धस्य सेवनात् । अत एवच प्रतिषिद्धस्येति वक्तव्ये निन्दितस्येत्युक्तम् । अन्यथाहि शब्दप्राप्तस्यापि षोडशीग्रहणादेर्निषिद्धस्य सेवनात् पतनप्रसङ्गः स्यात् । इन्द्रियाणां चानिग्रहात् प्रायश्चित्ताकरणादित्यर्थः । नरग्रहणं सार्ववर्णिकत्वप्रदर्शनार्थम् । पतनमृच्छतीति च पतनं प्रायश्चित्तार्हत्वमेवाभिप्रेतं न तु द्विजातिकर्मभ्यः, तस्य महापातकविषयत्वात् । तथाच मानवे "प्रायश्चित्तीयते नर" इति प्रायश्चित्तार्हत्वमेवोक्तम् । ननुच प्रायश्चित्ताकरणमपि विहिताननुष्ठानमेव, मैवं, दोषनिर्घातार्थं हि प्रायश्चित्तं, न त्वग्निहोत्रादिवन्नैमित्तिकमात्रम् । अतस्तदकरणाद् दोषनिर्घात एव न स्याद् न त्वभ्यधिकदोषत्वम् । अस्मिन्ननिग्रहाच्चेन्द्रियाणामिति वचने सति न केवलं दोषनिर्घातो न भवति, अतिरिक्तं च पतनकारणमापद्यते । अतश्च तथाविधस्य गुरुतरो दण्डः प्रायश्चित्तं च गुरुतरं यथा स्यादित्येवमर्थः प्रयत्नः । मानवेऽपिच —

"अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥"

इति प्रायश्चित्ताकरणमेवेन्द्रियार्थप्रसजनं व्याख्येयम् । यदि त्वविहिता-

१. 'त्रिक', २ 'ति प' ग पाठः

प्रतिषिद्धविषयाभिप्रायेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु इत्युच्येत, ततः,

"धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत्"

इत्यनेन विरोधः स्यात्, "कामात्मता न प्रशस्ते"त्यनेनैवातिप्रसङ्गस्य निवारितत्वात् । अतः पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । स्पष्टमन्यत् ॥ २१० ॥

यस्माच्च विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् प्रायश्चित्ताकरणेन चेन्द्रियाणामनिग्रहाच्च गुरुतरप्रायश्चित्तार्हत्वेन पुरुषस्य पतनप्रसङ्गः —

तस्मात् तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २११ ॥

यस्मिन् निमित्ते सति प्रायश्चित्ताकरणात् पतनप्रसङ्गः, तस्मात् तेन निमित्तवता पुरुषेण यथाधिकारं रहस्यं वा वक्ष्यमाणेन रहस्यप्रायश्चित्तमार्गेण प्रकाशं वा प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकारेण प्रायश्चित्तमात्मविशुद्ध्यर्थं लोकव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चावश्यं कर्तव्यम् । इहेत्यानन्तर्यार्थम् । इहैव, निमित्तानन्तरकाल इत्यर्थः । एवञ्च सति अस्य पापकृतोऽन्तरात्मा रहस्यप्रायश्चित्तकरणाल्लोकश्च प्रकाशप्रायश्चित्तानुष्ठानात् प्रसीदति प्रसन्नो व्यवहारविषये भवतीत्यर्थः ॥ २११ ॥

इतश्च प्रायश्चित्तं नियोगेन कर्तव्यम् । यत —

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २१२ ॥

प्रायश्चित्तैर्विशेषविहितैः प्रकाशरहस्यात्मकैर्निश्शेषं पापं यस्मादबुद्धिपूर्वकृतं बुद्धिपूर्वकृतं चापगच्छति, तस्मात् प्रायश्चित्तान्यवश्यकर्तव्यानीति श्लोकस्य समस्तस्यार्थः । ननु च कामकृतं पापं नैव प्रायश्चित्तैरपगच्छति । यदि नाम वचनसामर्थ्यादिहानपगतेऽपि संव्यवहार्यत्वं भवति, भवतु । अत एवोक्तं — कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते इति । अस्मिंल्लोके संव्यवहार्यत्वं भवति, न तु पापमपनीत्यभिप्रायः । तथा चाह मनुः —

"इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥"

इति । तथा —

"अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विधीयते ।"

इति स्वाभिप्रायेणोक्तम् । तथा श्लोकोत्तरार्धेन परमतोपन्यासः कृतः ।

"कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥"

इति । अन्यपरैर्वैदिकैरर्थवादैर्व्यामोहिताः केचित् कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तमाहुः, न तु तन्ममाभिप्रेतमिति भगवतोऽभिप्रायः । तथात्र स्मृत्यन्तरेष्वप्येवंविधान्येव वचनानि वासिष्ठादिषु "अनभिसन्धिकृते प्रायश्चित्तमपराधे" इत्येवमादीनि । अतः स्वमतिपरिकल्पितमिदं कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तात् पापापगम इति । कथं तर्ह्ययं श्लोकः —

"एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत्"

इति । अस्याप्ययमेवार्थः—यावत् प्रायश्चित्तं न कुर्वन्त्येनस्विनः, तावत् तैः सह न कश्चिद् व्यवहारः कार्यः । अत एव चोक्तं —

"कृतनिर्णेजनांश्चैनान न जुगुप्सेत कर्हिचित्"

इति । एतदुक्तं भवति — यद्यपि कामकृतं पापं प्रायश्चित्तैर्नापगच्छति, तथाप्येनान् कृतप्रायश्चित्तान् व्यवहारविषये न मनागपि जुगुप्सेतेति । अन्यथा ह्यनिर्णिक्तैर्नाचरेदित्युक्ते सामर्थ्यात् कृतनिर्णेजनैः सहाचरणं प्राप्नोत्येव । तत्र कृतनिर्णेजनांश्चैनानित्येतदनारभ्यमेव स्यात् । तस्मात् कामकृते संव्यवहार्यत्वमात्रं न पापापगमः । किञ्च यः प्रतिषेधं दृष्ट्वा तदतिक्रमेण प्रवर्तते, स नरकाद्युपभोगमङ्गीकृत्यैव प्रवर्तते । ततश्च तं प्रति प्रायश्चित्तं पापक्षपणार्थत्वेनानपेक्षितत्वादव्यर्थं स्यात् । अतो व्याख्येयमेतत् कामतो व्यवहार्यस्त्विति । अत्रोच्यते — प्रायश्चित्तं तावद् दोषवति निमित्ते विधीयमानं फलान्तरानुपपत्तेर्दोषनिर्घातार्थमेव प्रतीयते । तत्र निमित्तगतः श्रूयमाणोऽपि विशेषो "यस्यां भयं हविरार्तिमार्छेद्" इतिवदविवक्षितः । ततोऽकामकामविशेषेणैव ब्रह्महत्यादौ प्रायश्चित्तोपदेशः । यत्तु —

१. 'व्यवहार्य', २. 'स्यात्' ग पाठ

"कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते"

इति । तन्निन्दार्थं मरणान्तिकप्रायश्चित्तार्थं वा न तु प्रायश्चित्तनिवृत्त्यर्थं, पूर्वार्धेनैव सिद्धत्वात् तथा सत्यानर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । अत एव च कामकृतेऽपि जीवप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थं कामतो व्यवहार्यस्त्वित्यत्रोक्तम् । नन्वत्र व्यवहार्यत्वमिह लोके वचनात् स्यादित्युक्तं, पापं त्वज्ञानकृतमेवापैति नेतरदपीति । नैतद्युक्तं, श्रुतिविरोधात् । यथोक्तम् — "इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तमश्लीला वागभ्यावदत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतदुपहव्यं प्रायच्छदि"त्युपक्रम्य "अभिशस्यमानं याजये"दित्युक्तम् । अतश्चोपक्रमसामर्थ्यात् कामकृत एवैतद् विज्ञायते । तथा "एतेन हेन्द्रो दैवाप शौनको जनमेजयं पारीक्षितं याजयाञ्चकारे"त्युपक्रम्य "सर्वा ह वै पापकृत्यां तत् सर्वां ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते" इति । सर्वग्रहणात् कामकृत एवाश्वमेधो विज्ञायते । अतः पापापनुत्त्यै प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न संव्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थेन । तथाचानन्तरमेवोक्तम् । "[illegible] यजमाना अश्वमेधे परावरमजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन [illegible] पापापनोदनत्वं दर्शयति । पुण्याः पुण्येन कर्मणेत्यपुण्यकृ[illegible] वति । अतः प्रत्यक्षश्रुत्यानुगुण्येनैव स्मृतिव्याख्यानं [illegible] । तथाच मनुः —

"अज्ञानतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन [illegible] ।"

इत्युक्त्वा

..

इत्यादौ, तत्रापि यः कश्चिदनियमेनैक कल्पः स्यात् । न चात्र गुरुतरकल्पस्यानर्थक्यप्रसङ्गाद् विषयविभागकल्पना युक्ता, तस्याकामकृते दोषनिर्घातार्थत्वेन तद्विशेषार्थत्वसिद्धेः । अथोच्येत — पतितस्यानधिकृतस्य द्विजातिकर्मस्वधिकारसञ्जननार्थानि प्रायश्चित्तानीत्यस्त्येवैककार्यत्वं तेषाम्, अतश्चात्राप्युपपद्यत एव विषयकल्पनेति । तदप्ययुक्तं, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादेव । किञ्चाधिकारार्थत्वेऽपि कर्तुरयोग्यत्वव्यावृत्तिं योग्यतां वा प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्रायोग्यत्वं तावद् ब्रह्महत्यादिनिमित्तम् । तच्च तज्जनितदोषवत्तया कर्तृत्वमात्रेण वा स्यात् । यदि च वधकर्तृत्वमात्रं तत् क्रियानन्तरमेव प्रलीनमिति न तद्व्यावृत्त्या प्रयोजनमस्ति । अथ तूत्तरकालेऽप्यस्ति, तत् प्रायश्चित्तसहस्रेणाप्यशक्यमपनेतुम्, अथ तु दोषवत्तात्मकमयोग्यत्वं, ततः तदुपाकरणद्वारेण शक्या योग्यता कर्तुमिति दोषनिर्घातार्थमेव प्रायश्चित्त स्यात् । अथ प्रायश्चित्तेनान्यदपूर्व योग्यत्वं जन्यते न तु दोषवत्तात्मकमयोग्यत्वमपनीयत इत्युच्येत, तथा सत्यन्वारम्भणीयावत् सकृदेव करणं स्यात्, कर्माङ्गता च प्रायश्चित्तानां प्रसज्येत, अत्रापि क्रतूपकारकत्वं तादर्थ्यं च प्रमाणशून्यं कल्प्यं स्यात् । यदि च कामकृतेऽधिकारमात्रार्थतोच्येत, ततो मरणान्तिकं प्रायश्चित्तम् अकामकृत एव स्याद्, जीवप्रायश्चित्तान्येव कामकृते स्यु, मृतस्याधिकारासंभवात्, संव्यवहार्यत्वं हि जीवत एवापेक्षित यतः । तत्रैवमादीनि वचनान्यसंबन्धानि स्युः । यथापस्तम्बेन "अस्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते" तथा —

"मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ।"

इत्यज्ञातविषये च विषयोपदेश । यथा "सुरायाश्चाज्ञाने तप्तकृच्छ्र" इति वासिष्ठं तथा —

"अज्ञानाद् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।"

इति । एवं सर्वस्मृतिष्वेवंजातीयकानामसामञ्जस्य स्यात् । रहस्ये च प्रायश्चित्तं न स्यात् । अत एवमयं याज्ञवल्कीयश्लोको व्याख्यातव्यः — यथैव प्रायश्चित्तवचनादज्ञानेऽपि प्रतिषिद्धकर्मणि पापं भवति, तच्च प्रायश्चित्तैरपैति, एवमेव कामतोऽपि कृते पापे न मरणान्तिकमेव प्राय-

श्चित्तम्, अपितु "नरकं वर्ज पापानामि"त्यादिवचनादिहैव मन्वन्तरायां निष्कल्मषो जायते इत्युक्तं प्रसङ्गेन ॥ २१६ ॥

एतदेवानन्तरश्लोकेन स्पष्टयति —

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥२१७॥

ये हि कामतः प्रवर्तन्ते, प्रवृत्तिकाले नितरां पापेषु रतिं कुर्वन्ति, ते पापेषु रताः सन्तो यद्यपश्चात्तापिनः स्युः, ततः प्रायश्चित्तान्यकुर्वाणाः कष्टान् दुस्सहान् नरकान् प्रतिपद्यन्ते । कष्टवचनात् सिद्धेऽपि पुनर्दारुणानीत्यतिशयनिन्दार्थम् । ये त्वकामात् कथञ्चित् पापं कुर्युः, ते नियमतः पश्चात्तापिनो भवन्त्येव । न च तेषां पापनिरतत्वम् । ते यद्यपि प्रायश्चित्तं न कुर्युः, तथाप्यस्मिन्नेव मनुष्यलोके यातनां प्राप्नुयुरस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरे वा, न तु यमलोकसंबन्धिषु तामिस्रादिष्वित्येतत् पुरस्तादप्युक्तमेव । तथाच मन्त्रवर्णः — "नो[1] जिह्मायन्तो नरकं पताम[2]" इति । जिह्मायन्तः कौटिल्येन प्रवृत्ताः, कामकारप्रवृत्ता इति यावत् । अतश्चाकामकृते नैव नरकप्राप्तिः । तथाच व्यासः —

"कामकारकृतं पापं नरकेषूपभुज्यते ।
इहैव प्राप्नुयुः क्लेशानकामकृतपातकाः ॥"

इति । अतश्च दोषनिर्घातार्थत्वात् प्रायश्चित्तस्य तदकरणे कष्टतरनरकप्राप्तिरुपपन्ना ॥ २१७ ॥

तानिदानीं नरकान् दर्शयति —

तामिस्रं लोहशङ्कुश्च महानिरयशाल्मली ।
रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २१८ ॥
संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रतापनम् ।
महानरककाकोलं संजीवननदीपथम् ॥ २१९ ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२० ॥

1. 'न' च. पाठः 2. 'मेति' ट. च पाठ

अत्र द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां षोडश नरका, तृतीयेन पञ्च । एवमेकविंशतिः । तामिस्रोऽत्यर्थं तमोबहुलः । लोहमयाः शङ्कवो यस्मिन् अनवरतं सर्वगात्रेषु निखन्यन्ते, स लोहशङ्कुः । महता रयेण वेगेन नितरां यत्राजस्रं क्षेपणं, स महानिरयः । ताम्रमया अग्निवर्णाः शल्मलिद्रुमाः कण्टकिनो यत्र परिष्वज्यन्ते, स शल्मलिः । यत्रास्थीनि भित्त्वा रुरुवत् तप्तानि लोहशृङ्गाण्युत्तिष्ठन्ति, स रौरवः । कुड्मलमित्यविकसितमुच्यते । तद्यथा पद्माद्यविकसितं पिण्डीभूतमास्ते, तद्वद् यत्र सर्वाङ्गानि संपीड्य कुड्मलीक्रियन्ते, (स) कुड्मलो नाम नरकः । पाठान्तरं च—रौरवं कश्मलमिति, केशमलप्रायः । पूतिमृत्तिकः स्पष्टः । कृष्णसूत्रे प्रोताः यत्रान्तरिक्षस्था धार्यन्ते, तच्च सूत्रं नित्यं चाल्यते, स कालसूत्रकः । यथैव द्वौ मुसलिनौ संहत्य तण्डुलाद्यवघातं कुरुतः, एवं यत्र सहन्यन्ते [illegible] । सर्वपृदककार्येषु लोहितं यत्र, स लोहितोदः । सविषाः [illegible] यत्र भक्षयन्ति, स सविषः । प्रकर्षेणान्तर्बहिश्च [illegible] । पाठान्तरं तु—ऋबीसं संप्रतापनम् इति । तत्रान्तरङ्गे [illegible] पच्यन्ते यस्मिन्, स ऋबीसः । यमेऽध्यान्ये नरका [illegible] स महानरकः । लोहतुण्डैः काकोलूकैरनिशं तुद्यन्ते यत्र, स [illegible] । संजीव्य संजीव्यानेकविधैः प्रकारैश्च प्रमाप्यन्ते स [illegible] । [illegible] नाम नदी पूयप्रायोदका, सा [illegible] । [illegible] गर्तायामङ्गारपूर्णायां निखाता [illegible] । अन्धसर्पाः सन्तस्तमिस्रायामिव [illegible] । कुम्भीपाकः स्पष्टः । [illegible] तालवने, तस्मिन् [illegible] । [illegible] तपति, न [illegible] नरकाः ॥ [illegible] ॥

[illegible]

महापातकजैर्घोरै[illegible] ।
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ [illegible] ॥

[illegible]

नितैः [illegible]

१. [illegible]

[illegible]

मान्, त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
महापातकोपपातकानन्तरमाग्निं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
प्राप्तिः, [illegible] वा। यथा मनुः —

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
अवश्यं यान्ति [illegible] [illegible] [illegible]॥"

इति। बलात् कामकारादिभ्यः॥ २२१॥

के पुनस्ते महापातकिन इत्यत आह —

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः।
एते महापातकिनो यश्चैतैः संविशेत् समाम्॥ २२२॥

यो ब्राह्मणं स्वातन्त्र्येण प्रयोजककर्तृत्वेन वा हन्ति घातयति वा, स ब्रह्महा। मद्यशब्दश्च पैष्ट्यां द्रष्टव्यः। स्तेनश्च ब्राह्मणसुवर्णस्तेनः। गुरुतल्पगस्त्वाचार्यस्य पितुर्वा भार्यां य उपगच्छति, स विज्ञेयः। तैश्च व्यस्तैः समस्तैर्वा संविशेत् संगत्य भोजनपानादि कुर्वीत। कियन्तं कालमित्यत आह — समां संवत्सरमित्यर्थः। तथाचाम्नायः —

"स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा च।
एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैः॥"

इति। हिरण्यशब्दश्च विशेषणान्तरादृते सुवर्ण एव प्रयुज्यते। स्थितमेतच्छान्दोग्ये। "हिरण्यमिति जातरूपं प्रतीयात् सर्वत्र" इति श्रुतिप्रस्थानमेवाङ्गीकृत्य सूत्रकारैरुक्तम्। तथाच चरकाः — "आग्नेयो वै ब्राह्मण आग्नेयं हिरण्यं तस्मादग्नये ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्याद् यथाग्नय एवाग्नी(ध्रे? घे)हिरण्यं देयम्" इति प्रकृत्य "न सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योऽपहर्तव्यं महद् वा एन एनमार्छति यो ब्राह्मणेभ्योऽपहृत्यावरुन्धते" इति। अतो ब्राह्मणसुवर्णहरणं स्तेयमत्राभिप्रेतम्। तथाच वसिष्ठ एते एव श्रुतिस्मृती उपसंहृत्य महापातकाधिकारे "ब्राह्मणसुवर्णहरणं चे"त्युक्तवान्। सुरां पिबंश्चेत्यत्रापि पैष्ट्येवाभिप्रेता। तस्यामेव मुख्यः सुराशब्दः, गौणीप्रभृ-

१ 'नाया', २ 'म' इ पाठ. ३ 'का आह — आ' इ पाठ ४ 'डी' च. पाठ..

तेषु तु मद्यसामान्याद् गौणः । ननुच "विज्ञेया त्रिविधा सुरा" इति सर्वासा मुख्यत्वम् । मैवं, नह्यनेकार्थत्वमसति प्रतिबन्धे न्याय्यम् । कथं निर्णय इति चेत् । पैष्ट्यामेव हि वेदे प्रयोगदर्शनाद् वाजपेये सौत्रामण्यां च सुराग्रहेषु । तथा अग्नीषोमीयब्राह्मणे चरकाणाम् "अथ यन्मल्यमासीत् तत् पश्चात्समदोहत् सुरा वै मल्यं यन्नामानृतं पाप्मा तमः सुरा" इत्येवं सुराशब्दः पैष्ट्यामेव प्रयुक्तः । तत्रैव चोपसंहारे "तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबेद्" इत्युक्तम् । अतः पैष्टीपान एव महापातकं नान्यत्रेति स्थितम् । गुरोस्तल्पमावसेदित्यत्रापि पितर्याचार्ये वा गुरुशब्दः, पितर्येव वा

"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥"

इति मनुवचनात् । पितृत्वोपचाराच्चाचार्ये गौणत्वमेव युक्तम् । यथाऽन्ये—

"तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते"

इति । एवमन्यत्रापि शब्दार्थविवेकः कार्यः । तथाचाचार्गान्या वसिष्ठेन गुरुतल्पातिदेशः कृतः — "आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवम्" इति । यत्तु नारदेनोक्तं —

"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥"

दानादिना वशीकृत्य घातयति, स प्रयोजकः। कृत हननं। "आतता-
यिनं हत्वा नास्य प्राणान्तिकं किल्बिषमाहुरि"ति वचनात्।

तथा—

"स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥"

इति। तथा—

"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥"

इति। आततायिनमायान्तमितिवचनात् संग्रामाभ्यनुज्ञाप्यत्रैव श्लोके। "अपि वेदान्तगं रणे" "जिघांसन्तं जिघांसीयाद्" इत्येवं संग्रामाधिकारे स-र्वत्र स्मृतिष्वनुज्ञावचनानि सन्ति। यस्तु धनक्रीतः परप्रयुक्तो हन्यात्, तस्य स्वामिगामित्वात् क्रियाफलानामृत्विजामिव ब्रह्महत्याजन्यफलसम्बन्धो नास्त्येव। ननु च "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्याम्नायवचनाद् धनादिक्रीत-स्यापि ब्रह्महत्यास्त्येव। श्येनादिवदेतद् द्रष्टव्यम्। यथैव श्येनादिजन्ये वधे नर्त्विजां दोषः, तथात्रापि। यथाग्नीषोमीयवधे "न हिंस्यात् सर्वा भू-तानी"ति ऋत्विजां प्रतिषेधो न भवति, तथात्रापि। अन्ये तु कुतश्चिदाग-मय्येमं श्लोकं पठन्ति—

"रागाद् द्वेषात् प्रमादाद् वा स्वतः परत एव वा।
यो हन्याद् ब्राह्मणं कश्चित् स सर्वो ब्रह्महा भवेत्॥"

इति। तत्त्वविज्ञातमूलत्वाद् विचार्यम्। यद्यपि च स्यात्, तथाप्याति-देशिकत्वान्महापातकं तावन्न भवति। यथा—"सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधे ह-त्वापि राजन्यवैश्यौ चेजानावि"त्यादि। यथा च लोकयात्रिकाः प-ठन्ति—"अन्यायेन गृहीतस्वश्चे"त्यादि। "तमाहुर्ब्रह्मघातकमि"त्यघातक-मपि वचनसामर्थ्याद् घातकमित्याहुः, एवं धनक्रीतादेरपि स्यात्। अतो य एव स्वयमनन्यप्रयुक्तः शस्त्रादिना परिक्रयादिभिर्वा हन्तारं स्वीकृत्य

१. 'नव' ग पाठ

ब्राह्मणं हन्ति घातयति वा, तस्यैव ब्रह्महाशब्देनात्र ग्रहणम् । ब्राह्मणसुवर्णस्तेनादयश्चत्वार इति पाठात् सिद्धेऽपि पुनःश्रुतिः पातकसंयोजकादिनिवृत्त्यर्था । तदेतदाचार्येणाप्युक्तं—एते महापातकिन इति । "पञ्चमश्चाचरंस्तैरि"त्यत्रापि तैरेव चतुर्भिः सहाचरणे महापातकित्वं न तु तत्संसर्गिणोऽपि । पञ्चम इति चास्यैव दार्ढ्यार्थमुक्तम् ॥ २२२ ॥

इदानीं महापातकसमानाह—

गुरूणामत्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ह्येतदधीतस्य च नाशनम् ॥ २२३ ॥

अत्र च बहुवचनादाचार्यादयोऽपि सर्वे गुरवः प्रत्येतव्याः । तेषां महापातकित्वं युष्माकमस्तीत्येवंप्रकारोऽतिशयेनाधिक्षेपोऽत्यधिक्षेपः । तत्र च गुरुविशेषापेक्षया अधिक्षेपविशेषापेक्षया च प्रायश्चित्तकल्पना । नन्वगुरावपि "ब्राह्मणाभिशंसने दोषस्तावान्" "द्विरनेनसी"त्यस्त्येव पातकसमत्वम् । सत्यं, प्रायश्चित्तान्तरं तु तत्र । यथाह वसिष्ठः—

"ब्राह्मणमनृतेनाभिशस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा

मासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेत्"

इति । अत्र तु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेव यथा स्यादित्यारम्भः । महापातकव्यतिरिक्ते त्वधिक्षेपे तदनुरूपमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । वेदनिन्दा च हेतुशास्त्रावष्टम्भेन श्रुतिस्मृत्योर्बाधितान्तःकरणतयानुष्ठानपर्यन्तत्वेनानादरः । तथाचाह मनुः—

"योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

इति । सुहृद्वधस्त्वब्राह्मणविषयः, तस्य तत्समत्ववचनात् । अधीतनाशनं तु पित्राद्यधीनां शाखां नेयं शोभनेति कृत्वा तत्परित्यागः । अन्ये त्वधीतविस्मरणमेवाचक्षते । तत्त्वतिप्रसङ्गान्नातीव युक्तम् । मनुना तु सुरापानसमत्वेन—

---

१. 'तु मेन' च. पाठ. २ 'त्र द' न पाठः. ३. 'योऽपि' च. पाठ. ४. 'ब्रेद्र त्व' ५ 'पित्र त' ग पाठ ६ 'बांधिता' च. पाठ

अत्र एवशब्दार्थे तुशब्दस्योत्कृष्य योजना गच्छन् गुरुतल्पग एवेति। एतदुक्तं भवति — युक्तं सखिभार्यादिषु समत्ववचनं पितृष्वस्रादिषु गुरुतल्पग एव, यथास्यर्हिते मन्त्रिणि किमयं राजसम इत्युच्यते ध्रुवमयं राजैवेति । एवञ्च वदता पितृष्वस्रादिषु गुरुतल्पान्यूनत्वं नत्समातिरेकश्च दर्शितो भवति । अन्ये तु मुख्यमेव गुरुतल्पं व्याचक्षते । (तदयुक्तं ?) तत्विह मातुरनुपादानाद् (अयुक्तम्) । स्मृत्यन्तरे च '' ब्रह्महसुरापगुरुतल्पग'' इत्युक्त्वा ''मातृपितृयोनिसंबन्धाग'' इत्युक्तं, ''स्नुषायां गवि च तत्समोऽन्त्यकर इत्येके'' इति च । तदसमञ्जसं स्याद्, अतः पूर्वैव व्याख्या-ज्यायसी। मातुः सपत्नीति चासवर्णाभिप्रेता इतरासु तु गुरुतल्पसमत्वं मुख्यमेव यतः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२७,२२८ ॥

इदानीमुपपातकान्युच्यन्ते —

गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपाक्रिया ।
अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिविन्दनम् ॥ २२९ ॥
भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३० ॥
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३१ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुहृत्त्यागस्तडाकारामविक्रयः ॥ २३२ ॥
कन्याया दूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३३ ॥
आत्मार्थे च क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३४ ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधिजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २३५ ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वाधिकारिता ।
भार्याविक्रयणं चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २३६ ॥

एतेऽष्टौ श्लोका निगदोक्ताः । एकैकग्रहणं द्वित्राद्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । उपपातकसंज्ञाप्येवमर्थैव, उपचयेनोपेत्य वा सेव्यमानं पातकमेव स्यादिति । अत एव गौतमेन पातकमध्ये निन्दितकर्माभ्यासो दर्शितः । एवमेतैरष्टाभिः श्लोकैरेकपञ्चाशदुपपातकान्युक्तानि । अन्यान्यपिच सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्त इत्यादीन्यत्रैव तथाशब्दादिगृहीतत्वेन द्रष्टव्यानि । अथवा प्रायश्चित्तसाम्यार्थ एषामिह पाठो न तूपपातकसंज्ञानियत्यर्थः । तथा शङ्खेनाष्टादशैवोपपातकान्युक्तानि । यथाह—"अत ऊर्ध्वमुपपतनीयानि—कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपायी गोघ्नः शूद्रवधी गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिकः कृतघ्न कूटव्यवहारी वृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसी हिरण्यस्तेनः पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिकूलवृत्तिरित्येतान्यष्टादशैवोपपातकानी"ति । एवं सुमन्तुः—"स्त्रीरजतगोस्तैन्यं गोश्च गमनं नागक [illegible] स्यगोघ्नता परिवित्तितावकीर्णिता प्रतिरूपकवृत्ति [illegible] रुपपातकानी"ति । शातातपे त्वष्टैवोपपातकान्युक्तानि—"अथोपपातकान्य [illegible] दीनि । वासिष्ठे तु "सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्त" इत्युप [illegible] मेनस्विन इत्येव संज्ञा कृता, तन्मध्ये निरसन्दि [illegible] दीनामनुक्रमणात् । अतो यथानिर्दिष्टानामेव प्राय [illegible] त्येवमेव व्याख्येयम् । अत्र च पारदार्य [illegible] मानिरेकेण [illegible] व्याख्येयानि ॥ २२९—२३६ ॥

[illegible]

शिरःकपाली ध्वजवान् [illegible]
[illegible] मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् । २३७ ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तम् । स्मृत्यन्तरे तु क्वचित् सामर्थ्यान्नियमः । यथाह शङ्खः—"ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृन्मयपात्रपतितशिष्टान्नभोजी स्वकर्म विख्यापयंश्चरेद् भैक्षमेककालाहारः शून्यागारनदीपर्वतगुहावृक्षमूलनिकेतनः । स एवं द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मरणान्मोचयित्वा गवां वा द्वादशानां परित्राणात्, सद्य एव वाश्वमेधावभृथे स्नात्वा पूतो भवतीत्यु"पक्रम्य सर्वाणि प्रायश्चित्तान्यभिधाय पुनस्तदन्ते गोसहस्रप्रदानमुक्त्वा पुनरुक्तं—

"प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिरुपस्पृशेत् ।
एकवासार्द्रवासाश्च लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः ॥'
स्थानं वीरासनं मौनं मौञ्जीदण्डकमण्डलू ।
भैक्षचर्याग्निकार्यं च कूश्माण्डीभिः सदा वृतम् ॥"

इति । न ह्यत्रैवर्णिकस्य कूश्माण्डीभिरग्निकार्यमुपपद्यते । अतस्त्रैवर्णिकस्यैवैतत् । क्वचिच्चोपदेशादेव विशेषः । यथाह शातातपः—"ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा तस्य शिरःकपालमादाये"ति । अत्र कपालनियममात्रमेव विशेषः । एवं यत्र सामर्थ्याच्छब्दतो वा कर्तृलाभः तन्नियतकर्तृकम् । यत्र त्वविशेषाभिधानं, यथात्रैव, तत् सार्ववर्णिकम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । न चैकमेवैतत् सर्वस्मृतिसिद्धं द्वादशवार्षिकं व्रतमित्याशङ्कनीयं, प्रतिस्मृति प्रयोगभेदस्य "वक्तारो धर्मशास्त्राणामि"त्यत्र श्लोकेऽभिहितत्वात् । अत एव च यदि शङ्खोक्तं द्वादशवार्षिकमारब्धं, ततोऽन्तरा ब्राह्मणं मरणान्मोचयित्वा गवां वा द्वादशानां परित्राणाच्छुद्धिः । अन्यत्र तु नियोगतः परिसमापनमेव । अश्वमेधावभृथस्तु शङ्खेऽपि कल्पान्तरतयैव व्याख्येयः, श्रुतौ नरपेक्ष्योपदेशात् । एवं हि श्रूयते—"स यदा राजानमुन्नेतोन्नयति, अथैनस्त्विन उपतिष्ठन्तेऽत्र उपप्लुवते इत्थं ब्राह्मणमवधिषमित्थं गुरोर्जायामभ्यगामिति । निरुक्तमेनो यथा यथा तान् ऋत्विजो राजा च भृगुरश्वमेधावभृथपूता भवथेति । तेऽपोऽभ्यवयन्ति । यथाहिस्त्वचो निर्मुच्यते, एवं सर्वस्मात् पाप्मनो निर्मुच्यन्ते । तान् न जुगुप्सेयुः । स यावन्तमश्वमेधे-

१. 'घातयित्वा' ट च पाठ. २ 'ऋत्वि', ३. 'पं मेतन्' ग पाठ'. ४. 'त्रि' च. पाठ'. ५. 'ते—न', ६ 'मो मुच्य', ७. 'ते' ग. पाठ.

नेह लोकं जयति, त्रिस्तावन्तं जयति। यस्यैवं विदुष एवमेनस्विनोऽवभृथमभ्यवयन्ती"ति जाबालिश्रुतिः। इयमेव हि कात्यायनेनापि निबद्धा — "उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरित्वा व्रतान्यश्वमेधावभृथाख्यान्ते" इति। अतो नास्य स्मार्तप्रायश्चित्तार्थता घटते। नहि स्मृतिशेषत्वेन श्रुतिः शक्या कल्पयितुम्। यदि तु प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैतत् स्यात्, ततः श्रुतावेव तदनुवादेन विधीयेत। न चैवं श्रुतिरस्ति। अपिच, यदि श्रुतौ द्वादशवार्षिकानुवादः स्यात्, ततोऽन्यतः प्राप्त्यभावात् तत्रैव तावद् विधेयं स्यात्। नहि तथा श्रवणे सति स्मृतेर्मूलान्तरकल्पनोपपद्यते यतः। तत्राश्वमेधावभृथस्नानमङ्गत्वेन परिसमाप्त्यर्थं वा विधीयेत। न च नित्यस्यानित्येपरिसमाप्तिर्युक्ता। यदि तु नैमित्तिकी परिसमाप्तिरुच्येत, तथा सति यदि कथञ्चिन्न स्नायात्, ततो द्वादशवार्षिके कृतेऽपि न शुध्यति। अथ तु नैमित्तिकं तदङ्गं स्नानमित्युच्येत, तथा सत्यवभृथे स्नात्वापि द्वादशवार्षिकशेषं परिसमापनीयमेव स्यात्। अतोऽश्वमेधावभृथस्य स्वातन्त्र्यकल्पनैव न्याय्या। अत एव च वासिष्ठे भ्रूणहत्याप्रकरणमुल्लङ्घ्यान्यत्रोक्तं—"अथापरं भ्रूणहत्याया द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेदि"ति। लघुत्वादस्यान्यशेषत्वाशङ्कापि कस्यचित् स्यात्। अत एव शङ्खेनापि "सद्य एवाश्वमेधावभृथे स्नात्वा पूतो भवती"ति सद्य एवेत्यवधारणाद् द्वादशाब्दाकरणाच्चास्य स्वातन्त्र्यमेव दर्शितम्। एतच्च शङ्खोक्तं क्षत्रियवैश्ययोरनधीतवेदयोरनग्निकयोश्चाकामतो गुणवद्ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यं, कामतो ह्येतदेव गोसहस्रदानोपचितम्। शूद्रस्याप्येतद्दानसहितं मन्त्रवर्जं वाकामकृते गुरु। कामकृते तु शूद्रस्य मरणान्तिकमेव। प्रतिलोमानां त्वकामतोऽपि मरणान्तिकमेव। कुत एतत्। शङ्खवचनादेव। "अत ऊर्ध्वं पतनीयानी"ति प्रकृत्य "निष्कृतिस्तेषां विहिता सद्भिरकामकृते" इत्युक्तम्। क्षत्रियवैश्ययोश्चैतत्। अन्यत्र स्वल्पेतिकर्तव्यतायुक्तं ब्राह्मणस्योपदिष्टं यतः — "ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्य शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुचरेदात्मनः पापं संकीर्तयन्

१ 'व च वा' ग, 'वक्ष' च पाठः २. 'त्वा' ग. घ. ३ 'म्व न', ४ 'रक्षा', ५. 'त्वा' ङ. पाठः.

द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अथाश्वमेधं पश्यति तस्य दर्शनादेव शुद्धिमाप्नोती"ति । तच्च स्वशब्दोपादानाद् ब्राह्मणस्यैव । न चैतन् कामकृतविषयं ब्राह्मणस्यापीति वक्तुं शक्यम्, अकामकृत इति वचनात् । अतः क्षत्रियवैश्ययोरेवैतदिति युक्तम् । शूद्रस्य स्वसामर्थ्यान्नैतद् युक्तम् । अनग्निकयोरिति कुतो लब्धं, केवलस्य पुंसोऽविधानात्, पत्न्यधीनत्वाच्चाग्निसाध्यानां कर्मणां, तस्याश्च पतनकारणाभावात् । यत्रैवोभयोः पतनं, तत्रैव वैतानिकसंबद्धानि प्रायश्चित्तानि । अन्यतरपतने तु शरीरमात्रसाध्यैरेवाधिकारः । न चात्र किञ्चिदौपासनादिसंबद्धं कर्मास्ति । यत्तु कूश्माण्डीभिरग्निकार्यं, तत् समिदाधानं ब्रह्मचारिसम्बन्धिवत् प्रत्येतव्यम् । तच्च लौकिक एवाग्नौ युक्तम् । गर्दभाजिनोपदेशाच्चात्रावकीर्णिपशुरपि यदि प्राप्नोति, सोऽपि लौकिक एवाग्नौ युक्तः । अतोऽनग्निकस्यैवैतदिति स्थितम् । नन्वेवमपि यदि नामाग्नेरत्रोपयोगो न स्यात्, न त्वनग्निकस्यैव प्रायश्चित्तमिति । सत्यं, यद्यत्राप्यग्निसम्बन्धं प्रायश्चित्तान्तरं न स्यात् । तदपि तु श्रूयत एव । तद्यथा—"यजेत वाश्वमेधेने"त्यादि मानवम् । तत्राश्वमेधो राष्ट्राधिपतेरेव, "तस्माद् राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेते"ति श्रुतेः । स्वर्जिदादयस्त्रयाणामपि वर्णानामिष्टप्रथमयज्ञानां भवन्ति । न च तेषामन्यत् प्रायश्चित्तमस्ति, सापेक्षत्वेन विषमशिष्टविकल्पासम्भवात् । तदनधिकृतानामेवान्यत् प्रायश्चित्तं युक्तं, तस्यानन्यविषयत्वादिष्टप्रथमयज्ञस्य । अनन्यविषयत्वादनिष्टप्रथमयज्ञस्याप्याहिताग्नेरग्निष्टोम एव प्रायश्चित्तम् । गौतमेनाश्वमेधावभृथमुक्त्वा "अन्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेदि"त्युक्तम् । न चाग्निष्टुदन्तः कश्चित् क्रतुरस्ति । सत्राहीनयोः प्रायशोऽतिरात्रान्तत्वात् । यत्रापि क्वचिदातिरात्रान्तता नास्ति, तत्राप्यग्निष्टुदन्तता नास्त्येव । अतोऽयमग्निष्टुच्छन्दोऽन्वग्निष्टोमस्तोत्रवचनो द्रष्टव्यः । तदन्तश्चाग्निष्टोम एव भवति । यस्य चान्यप्रयुक्तस्याप्यवभृथे स्नात्वा शुद्धिर्भवति, तत्र स्वयंप्रवृत्तेर्दण्डापूपन्यायेन सिद्धेरग्निष्टोमस्यास्त्येव विधानम् । काठकेऽप्यश्वमेधवदग्निष्टोमस्यापि "भ्रूणहत्याया वा एषोऽतिमुच्यते, योऽग्निष्टोमसंस्थं यजत" इत्याहिताग्नेरग्निष्टोम एवानिष्टप्रथमयज्ञस्य । इतरस्य तु स्वर्जिदादयो

द्रष्टव्याः। यस्य त्वौपासनमात्रं, तस्यान्यत् प्रायश्चित्तं शाङ्ख एवोक्तम्। तत्र प्रायश्चित्तमकामावाप्तौ। कामकृतेऽप्येके "पतितो ह्यात्मानमुद्धरेत् संवत्सरं तप्तकृच्छ्रमाचरेत् कृतवापनः शुचिरपोऽभ्यवेयात् त्रिरकार्द्रवासाः काष्ठमौनी वीरासनमासीत रात्रौ, दिवा तिष्ठेद् युक्तोऽग्निकार्यपरः सावित्रीं सवनानुगां जपेत्, स्वयं व्रतमभ्युपगम्य कुशचीरफलकवासा मौञ्जी मेखली दर्भ वित्रपाणिर्हविष्यं श्रपयेच्चरुं भैक्षमदुष्टं वा यात्रिकमश्नीयाद् द्वादशरात्रं चोपवासो ब्राह्मणतर्पणं गवाह्निकमित्येवं व्यवहार्योऽन्यथा पतितः शिष्टैरसम्भाष्य" इति। यद्यपि चैतद् "न विक्रीणीयादविक्रेयाणी"ति प्रकृत्य "तिलमधुगुलघृततैलेत्यादिनीलीपर्यन्तविक्रयात् सद्यः पतती"त्युक्त्वोक्तं, तथाप्येतन्न तद्विषयत्वेन प्रायश्चित्तं युक्तं, "पतितो ह्यात्मानमुद्धरेदि"ति श्रुतेः। न चैषा पूर्वत्रोपयुज्यते, प्रकृतत्वेनैव सिद्धत्वात्, प्रायश्चित्तस्य चातिगुरुत्वेन महापातकोचितत्वात्। अतः श्रुतेः सामर्थ्याच्च प्रकरणस्य बाधितत्वान्महापातकप्रायश्चित्तमेवेति व्याख्यातृसंप्रदायाविच्छेदात् सिद्धम्। तथाच सुमन्तुना—"रागद्वेषादलभ्यमाने प्रायश्चित्ते जपहवनाध्ययनब्रह्मचर्यपरो भैक्षाशी दण्डी मेखली त्रिषवण्यधःशायी स्वयमेव महदशुभं पुनाति, न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः. किल्बिष्युपगतः पातव्य इत्याङ्गिरस" इति। ब्राह्मणग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्। यत्र च स्वयमभ्युपगम्य संवत्सराच्छुद्धिरिष्यते. तत्रावश्यं ततोऽधिकं परिषदा न दातव्यम्। तथाचानेनैवोक्तं—"ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगसुवर्णस्तेयिनां महापातकिनां वक्ष्यामः प्रायश्चित्तमि"ति। "ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधःशायी स्वकर्माचक्षाणो भैक्षाहारो [illegible]नदीपुलिनशायी [illegible]ग्रामाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात्. संवत्सरे पूर्णे हिरण्य[illegible]श्वतिलभूमिसर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पूतो भवत्यश्व[illegible]स्नानेन वा सद्य" इति। "अतोऽर्ध्वमर्ध [illegible] व्याख्यास्यामि"ति [illegible]स्याप्यादर्शनादि [illegible] च सम्पद्यते। [illegible] द्र[illegible]ष्टव्यः। [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]। [illegible]

१ [illegible]

विद्यते । पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चे"ति स्मरणात् । न च पत्न्याः पतनं,

"आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः"

इत्युक्तत्वात् । सत्यमेवं, वैतानिके पत्न्या विना कर्मानुष्ठानासम्भवात् स्मार्तानि तु कृतावसथ्यस्यैव केवलस्य सम्भवन्त्यपि कर्माण्यौपासने भवन्ति यथा ब्रह्मयज्ञसम्बन्धीनि प्रायश्चित्तानि । नहि ब्रह्मयज्ञे पत्नीकर्तृकाधिकार इति शक्यं वक्तुम् । न च तद्वदेवौपासने महाव्याहृतिहोमाधिकारः । एवमुपाकर्मण्यपि । यथा च तत्र, तथौपासने हुतशेषाकृते केवलस्यापि पतने प्रवृत्तिर्व्याहृतिवत्स्यादिति प्रसक्तेन ।

अतः स्थितमेतत् क्षत्रियवैश्ययोराहिताग्न्योर्यजमानयोश्च गुणवद्ब्राह्मणवधे शूद्रोक्तं द्वादशवार्षिकमिति । शूद्रस्य च ब्राह्मणवधे आपस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमुक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोरन्यत् प्रायश्चित्तमित्येतद् वक्ष्यामः । अत एव गुणवद्ब्राह्मणवधे इत्युक्तम् । अकामकृते तु गोसहस्रदानसहितम् । कुत एतत् । शङ्खवचनादेव । "चतुर्थे वर्णे प्रमाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन् संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत्, तथा गोसहस्रं ततोऽर्धं तस्यार्धं तदर्धं च दद्यात्, सवनानामानुपूर्व्येणे"ति । शूद्रस्य चैतत् प्रायश्चित्तं सामर्थ्याद् विज्ञेयम् । नहि शूद्रस्य गोसहस्रदानं सम्भवति । एवं चोक्तं— "सर्वेषामन्योन्याभिकृष्टत्वे चान्द्रायणानी"ति । अतः शूद्रस्यैव वित्तवत इदं प्रायश्चित्तम् । निःस्वस्य त्वापस्तम्बोक्तं वैश्यस्य वा समस्तं चोक्तम् । ततश्च क्षत्रियवैश्ययोः कामकृते एतत् स्यात् शङ्खवचनादेव, यथाशक्ति च यदकामकृते कामकृते तदर्धं तस्यार्धमिति । अतः अकामकृते गोसहस्रसहितमित्येषा दिक् ।

आपस्तम्बोक्तं तु शूद्रविषयं — "पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वा सवनगतं वाभिशस्तः । ब्राह्मणमात्रं च । गर्भं च तस्याविज्ञातम् । आत्रेयीं च स्त्रियम् । तस्य निर्वेशः । अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजोऽर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य । तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी । दृष्ट्वान्यमु-

१ [illegible] २. [illegible], ३. [illegible], ४ [illegible], ५ [illegible], ६. [illegible], ७ [illegible], ८ [illegible], ९. [illegible], १०. [illegible] ग. पठः. ११ [illegible] ग. च. पठः.

क्रामेत्। खण्डेन लोहितेन शरावेण ग्रामं प्रतिष्ठेत। ततोऽभिशस्ताय भिक्षामिति कर्माचक्षाणः सप्तागाराणि चरेत्। सा वृत्तिः। अलब्धोपवासः। गाश्च रक्षेत्। तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः। द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः सम्प्रयोगः। आजीपथे वा ब्राह्मणगव्युपजिगीषमाणस्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः। आश्वमेधिकं वावभृथमुपेत्य मुच्यते। धर्मार्थसन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेव।" इति। अत्र च पूर्वयोर्वर्णयोरिति शूद्रापेक्षया क्षत्रियवैश्यावुक्तौ, ब्राह्मणमात्र चेति वचनाद् न ब्राह्मणक्षत्रियौ पूर्ववर्णाविति घटते। तेनैतच्छूद्रस्येति द्रष्टव्यम्। न चात्र जपहोमादि किञ्चिदुक्तं, येन त्रैवर्णिकविषयत्वमाशङ्क्येत। अनेनैवान्यत्रापि जातिकृता गुणकृता च व्यवस्था व्याख्येया। द्वादशसु च स्मृतिषु द्वादश वार्षिकाणि पठ्यन्ते। तान्येवं विवेक्तव्यानि। तत्र मानवं याज्ञवल्कीयं च सर्ववर्णानाम्। तत्र च ब्राह्मणस्य कामकृते गुणवद्ब्राह्मणवधे, क्षत्रियवैश्ययोर कामकृते निर्गुणवधे, शूद्रस्य त्वकामकृते ब्राह्मणमात्रवधे। एवं वैश्यस्यापि क्षत्रियापेक्षया सर्वत्र च गुरुतरं प्रायश्चित्तं प्रयोज्यम्॥ २३७॥

[illegible] —

लोमभ्यः स्वाहेति हि वा लोमप्रभृति वै तनुम्।
मज्जान्तं जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्॥ २३८॥

हिशब्दवैशब्दौ पादपूरणार्थौ। वाशब्दः [illegible] लोमादि[illegible] विकल्पार्थः। तनुः शरीरं, तद् लोमप्रभृति लोमानि [illegible] मेदो मांसं स्नाय्वस्थि मज्जानमित्यन्तं, लोमभ्यः [illegible] पठितैराश्वमेधिकै[illegible]र्जुहुयात्। अन्यं वा [illegible] पेक्षाभिर्जुहुयात्। [illegible] तु [illegible] विकल्पार्थः। न [illegible]। [illegible] [illegible] न [illegible]। [illegible] स्यादित्यथ स्यात्। [illegible] त्वम्। [illegible]

वाधिकारः । तदधिगमविशेषापेक्षया च द्रव्यविकल्पव्यवस्था व्याख्येया । न चात्र शरीरदाहः, वचनाभावात् । लोमादीनां कार्त्स्न्येन होतुमशक्यत्वाद् अवश्यमेकस्मादेवाङ्गुल्यादेरवयवाद्धोतव्याः । तेन नैतन्मरणान्तिकमिति व्याख्येयम् । वासिष्ठेऽप्येवमेव—"भ्रूणहाग्निमुपसमाधाय जुहुयाद् लोमानि मृत्योर्जुहोमि, लोमभिर्मृत्युं वासये प्रथमामि"त्यारभ्य "मज्जानं मृत्योरि"त्येवमन्तम् । तत्रापि होममात्रमेव, शरीरप्रक्षेपस्यानुपदेशात् । ये त्वन्त्यत्वात् प्रायश्चित्तस्य स्मृत्यन्तरे च—

"प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः"

इति शरीरत्यागदर्शनादत्रापि शरीरत्यागं वर्णयन्ति, ते संहिताध्ययने किमित्यामरणादावृत्तिं न कुर्वन्ति— "त्रिः संहितामधीयीतातो नियतं भुक्त्वा पुनर्गिर"ति । एवं सर्वेषा जीवप्रायश्चित्तानामल्पत्वाद् यथासम्भवं मरणान्तिकैः सह तुल्यतासिद्ध्यर्थं कल्पना प्रसज्येत । अथ कथञ्चित् तेषु [illegible]कल्पना, ततोऽत्रापि तदेव युक्तं, न त्वश्रुत एवाग्नौ शरीरप्रक्षेपः । अतश्च वासिष्ठेऽपि होम एवेति स्थितम् । यदपि "भ्रूणहाग्निमुपसमाधाय [illegible]त्यादि"ति होमवचनादेव प्राप्तस्याग्नेः पुनर्वचनं, तदपि न लौकिका[illegible], अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । भ्रूणहननया वा कस्यचिन्मन्दबुद्धे[illegible] मा भूदित्येवं व्याख्येयं, न तु वचनप्रामाण्यात्[illegible] [illegible] त्यागकल्पनेत्येषा दिक् । स्पष्टतरं तु विपरीत[illegible] [illegible] वक्ष्यामः ॥ २३८ ॥

[illegible]

[illegible]स्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।
[illegible]भृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २३९ ॥

[illegible] न [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

किन्त्वेवं सति स्त्रीत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् परिसंख्या स्यात् । लिङ्गवच्चैकत्वस्यापि विवक्षितत्वाद् ब्राह्मणद्वयपरित्राणे वैगुण्यं प्रसज्येत । अथातन्त्रं लिङ्गं तत्सहचरिताध्ययनादिगुणप्राप्त्यर्थं भवेत् । ततो न कश्चिद् दोषः । तेन गुणवतो ब्राह्मणस्य परित्राणादित्येव युक्तम् । परिशब्दाच्च सर्वतः स्वप्राणपरित्यागेनापीत्यर्थः । गवां द्वादशकस्य वेत्यत्रापि गुणवतो ब्राह्मणस्य स्वभूतानामित्यधिकाराल्लभ्यते । तथाशब्दः प्रकारार्थः । यथा 'शिरःकपाली'-त्यादिना शुद्धिमवाप्नुयात्, तथा गोब्राह्मणपरित्राणादप्यन्यानपेक्षादेवेत्यर्थः । तथाच मनुना —

"कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥"

इत्युक्त्वोक्तं —

"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य वा ॥"

इति । तेन ज्ञायते प्रायश्चित्तान्तरमिदं न तु प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य । तद्विषयत्वेन गोब्राह्मणहिते रत इत्यनेनैव सिद्धत्वाच्छ्लोकान्तरारम्भो निष्प्रयोजनः स्यात् । न चानेन प्रकारेण हिते रतः स्यादित्येवमर्थः श्लोकान्तरारम्भ इति युक्तः, वाशब्दवैयर्थ्याद्, गोप्ता गोब्राह्मणस्य वेति च पुनरभिधानात् । अतः स्वतन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तान्तरं भगवतोऽभिप्रेतम् । अत एव च निस्सन्दिग्धेनाश्वमेधावभृथस्नानेनास्य वैकल्पिकत्वमाचार्येणोक्तम् —

"तथाश्वमेधावभृथस्नानाद् वा शुद्धिमाप्नुयाद्"

इति । यतो चाश्वमेधावभृथस्यान्यत्रानुप्रवेशो न सम्भवति, [illegible] । [illegible] च "हत्वा तु ब्राह्मणान् [illegible]" इति तद्- [illegible] ॥

नैयदमन्यत् वैकल्पिकं —

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥ २४० ॥

आमयो रोगः, तेन दीर्घेण चिरकालप्ररूढतयालघं कृच्छ्रसाध्येन तीव्रेण च राजयक्ष्ममहाकुष्ठादिना ग्रस्तमेकान्ततो भुक्तम् । ब्राह्मणमित्यत्रापि पुल्लिङ्गनिर्देशोऽध्ययनादिगुणप्रतिपत्त्यर्थ एव, न स्त्रीत्वनिवृत्त्यर्थः । अथशब्दस्योत्कृष्य वाशब्देन सह योजना—अथवोक्तविशेषणां गामपीति । अपिशब्दश्चैकसंख्यापेक्षया सम्भावनार्थः — ब्राह्मणजातीयं निर्गुणमपि, तथैकमपि; किमुत गुणवन्तो भूयांसो वेत्यभिप्रायः । पथि दृष्ट्वेत्यभिसन्धिनिवृत्त्यर्थम् । निरातङ्कं निरुङ्गरोगच्छेदान्निर्भयं व्यपगताकूतं स्वस्थं कृत्वा । वाशब्दादामरणाद्वा सर्वात्मना सर्वस्वेनापि स्वप्राणोपरोधेनापि शुश्रूषित्वा । ब्रह्महा शुचिः स्यादिति प्रकृतत्वेऽपि ब्रह्महा शुचिरिति पुनर्वचनं सर्वाविकारप्रतिपत्त्यर्थं, सर्वत्रामतिपूर्वे कामकृते च त्रैवर्णिकानामिदं परिचर्यमाणब्राह्मणगुणापेक्षया भूयस्त्वापेक्षया परिचारकशक्तिगुणापेक्षया च योज्यम् । शूद्रस्याप्यमतिपूर्व एतद्भवत्येव परित्राणं तदात्वविषयम् । यथा प्रदीप्ते वेश्मन्यन्तर्ब्राह्मणं गोद्वाशकं वा निस्सरणासमर्थं स्वमरणमङ्गीकृत्य प्रविश्यानिर्वाहयेद् यः, स तत्परित्राणाद् मरणाद्वा शुध्यतीति । अत्र तु आ निगमनाभावाद् आ मरणाद्वा परिचर्येति पुनरारम्भः ॥ २४० ॥

नवकल्पद् वैकल्पिक [illegible] —

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ।
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४१ ॥

सर्वस्ववचनं बहुत्वोपलक्षणार्थं, भूयसो ह्यपहृतस्य प्रत्यानयनं दुष्कर यतः । सर्वस्वं तु कदाचित् घटमात्रमपि भवति । तथात्वेनापि प्रसिद्ध [illegible]म् । तत्र [illegible] वचनं नातीव समञ्जसं स्यात् । घातित [illegible] [illegible] मरणमेवाचिरयात् [illegible]

१ [illegible] २, [illegible] ३, [illegible] ४ [illegible]
[illegible]

तत्सर्वस्वमिति स्पष्टयति । ततश्च तदाहरणनिमित्तं यथाशक्त्याघातितोऽपि पुनःपुनरुत्थाय व्यायच्छन्ननेकशः शस्त्रैः क्षतो यदि जीवति, तथाप्यना-हृतेऽपि द्रव्ये विशुध्यत्येव । एतच्चाक्षत्रियस्याहरणसम्भावनामुत्कम्य च प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियस्य त्वेतन्नित्यत्वादनुपदेश्यमेव । यस्याप्युदाहरण सम्भावनास्ति, तस्याप्यानीयेत्येतन्नातीव सनञ्जसम् । तेन सम्भावितस्याक्ष-त्रियस्य चेति स्थितम् । शस्त्रग्रहणं च प्रतिपक्षस्य दुर्जयत्वं प्रदर्शयितुम् । तेनाशस्त्रैरपि पाषाणादिभिर्निश्चेष्टीकृतः क्षतमन्तरेणापि शुध्यतीत्यवसे-यम् ॥ २४१ ॥

तथेदमपरं प्रायश्चित्तद्वयम् —

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिष्कृत्वो वेदसंहिताम् ।
शुध्येत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥२४२॥

ग्रामान्निष्क्रम्यारण्ये स्थित्वा नियतं यतः तदर्थानुष्ठानैकनिष्ठः त्रिरावृत्त्या वेदसंहितां, मन्त्रब्राह्मणमित्यर्थः । संहिताग्रहणं ब्राह्मणस्यापि-प्रदेशारम्भणनियमार्थम् । पदक्रमादीनां तु पुरुषकृतत्वादेव व्यावृत्तेर्न निवृ-त्त्यर्थं संहितावचनम् । त्रिरित्येतावता च मिलित्वा त्रिःकृत्व इत्युक्तं कृत्व-सुज्विषया त्तिसिद्ध्यर्थम् । तेन पञ्चकृत्वः पदकृत्व इत्येवमादिष्वनानुवृत्त-गुणापेक्षया योज्यम् । मानवेऽपि —

"जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ।"

इति । वेदस्य त्रिरिति [illegible] त्रिरभ्यस्तो वेदान्तरस्य त्रि-रित्येवं योज्यम्, [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मिताशी च यथाश्रमोचितम् "अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तमि"त्येवमादि, न पथि श्रान्तोऽपि गोतृप्त्या वर्तेतेत्यर्थः । मिताशी इत्वा गत्वेत्यर्थः । स्रोतोऽभिमुखः सोमेश्वरादारभ्याप्लक्षम् । मानवे तु हविष्यभुग्वेत्युक्तम् । तत्र यतिब्रह्मचारिणोर्यथोक्तलक्षणं भैक्षमेव । इतरयोस्तु स्वधर्मानुसारेणौपासनश्रामणकाग्निसंस्कृतव्रीहियवश्यामाकनीवारादि प्रत्येतव्यम् । ननु च पतितस्याश्रमव्यवस्था नैवास्ति, पतितत्वादेव, "द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमि"ति गौतमवचनात् । सत्यमेवं, प्राक् प्रायश्चित्तप्रवृत्तेः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तौ तु यथावर्णं यथाश्रमं च प्रायश्चित्ताविरोधेन वर्तितव्यम् । यदि तु पतितत्वेनाश्रमव्यवस्थापगमः स्यात्, ततः पतितस्याहवनीयाद्यग्निविनाशादग्निष्टुदादिचोदना दुःश्लिष्टा एव स्युः । तेन सत्यपि पतने गृहस्थत्वस्यानपगमादग्नीनामविनाशः । अतश्चान्यतरपतने सूतकादाविवान्यतरेणाग्नयो धार्याः । शुद्ध्यनन्तरकाले च कर्मप्रवृत्तिः । उभयपतने त्वपरित्यज्यैवाग्नींस्तत्पालनमुभाभ्यां कर्तव्यम् । प्रायश्चित्तं च तत्सम्बन्धापरित्यागेन जपहोमादिलक्षणं प्रत्येतव्यम् । तेन सरस्वतीप्रायश्चित्तमपि हविष्यभोजननियमाद् यथाश्रमं स्वधर्मानुसारेण व्याख्येयम् । अनग्निकस्य तु स्नानकस्यापि भैक्षाहारत्वं "भैक्षाहारो वा सरस्वतीं प्रतिस्रोतरामि"ति गौतमवचनात्, इत्येषा दिक् ॥ २४२ ॥

[illegible] प्रायश्चित्त —

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

किं मरणान्तिकमेतद् प्रायश्चित्तं, प्रवृत्तिरतानां कृतमरणनिश्चयानाम् ॥

गजार्थे गवार्थे ब्राह्मणार्थे वाभिमुखो घातितः । तथाच वासिष्ठः — "गजार्थे ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सङ्ग्रामेऽभिमुख आत्मानं घातयेदि"ति । अस्त्रानी च राजा प्रत्येतव्यः । शुद्धिमाप्नुयादिति संशयव्युदासार्थो लिङ्प्रयोगः । तथाचाह मनुः —

'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद् विदुषामिच्छयात्मनः ।'

विदुषां शस्त्रविदां सङ्ग्रामनिपुणानाम् । आत्मन इच्छया न स्वाम्यादेः । शरव्यकमिवात्मानमगोपायन् युद्धाभिमुखो भवेत् । नात्र संशयः कार्य इत्यत्रापि संशयव्यावृत्त्यर्थ एव लिङ्प्रयोगः ।

'प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः'

इत्येतदपि ब्राह्मणव्यतिरिक्तपरमेव । स्तेयाधिकारे "ब्राह्मणस्तपसैव चे"ति ब्राह्मणस्य तपसैव पापमपनयेत्, न मरणान्तिकेनेति । एतच्च स्तेयाधिकारोक्तमपि विशेषवचनादेते सर्वविषयं द्रष्टव्यम् । तथाचापस्तम्बेन "गुरुतल्पग सूर्मीं ज्वलन्तीं प्रविश्यात्मानं दहेदि"त्युपक्रम्य "मिथ्यैतदिति हारीतो यो ह्यात्मानं परं वाभिहन्त्येतेऽभिशस्त एव स" इत्यनेन विधिना "अस्तनादुच्छ्वासाद्वेदि"त्यब्राह्मणाभिप्रायेणैव दर्शितम् । आचार्येण त्वग्निप्रवेशो नोक्तः, प्रत्यक्षश्रुतिचोदितत्वात् । एवं हि काठके श्रूयते — "अनाहिताग्निर्नोऽग्निमारोहेत् त्रिरवाक्शिरा" इति । अत एवाश्वमेधसर्वजिदादीनामप्यत्रानुपदेशः । मानवे तु श्रौतस्मार्तानामेकीकृत्योपन्यासः [illegible] स्मार्तानां [illegible] निवृत्त्यर्थः । एवं तर्हि [illegible] स्मार्तानां [illegible] इति [illegible] । [illegible] । अत एव [illegible] व्याख्यानम् । [illegible] एव स्यात् । [illegible] । यथा [illegible] — '[illegible]' इति । [illegible] । [illegible]

[illegible]

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिं निगच्छति ।
आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता ॥ २४८ ॥

पात्रे विद्यातपःसम्पन्ने … पर्याप्तिं शुश्रूषितं गृहीतं वा गोभूतिलहिरण्यादि पर्याप्तं तदर्थिभ्यो नित्यतया प्राप्तेभ्यः श्रौतस्मार्तकर्मभ्यो यद्भवति, तद् दत्त्वा शुद्धिं नितरां गच्छति । सर्वस्वं वा धनमिदमेवाभ्यर्हितमित्यभिप्रायः । मानवे तु दानप्रकारोऽयं दत्तो न द्रव्यविशेषापेक्षः । देयं च्चैतावदेव । तत्र कदाचित् सर्वस्वमेतत्स्मृत्यैव निवेदयेत्[1] समर्पयेत् । यदि तु नित्यानुष्ठानसम्प्रदानसंवन्धि कार्त्स्न्येनालोच्यातिरिक्तमति दातुः स्व स्यात्, ततो यावज्जीवनमेवनित्यविहितश्रौतस्मार्तानुष्ठानाय यत् पर्याप्तं, तावदेव दद्यात् । कदाचित्तावन्मात्रेण द्रव्येण पूरयित्वा सर्वाच्छदं गृहं वा दद्याद् इति । अत्र दातुरिच्छाविकल्पः, न द्रव्यपरिमाणे कश्चिद् भेदः । एतच्च कामकृते गुणवद्ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यं, पात्रे दातव्यमिति वचनात् । नह्यल्पेन प्रयासेनैवंभूतो ब्राह्मणः शक्यो ग्राहयितुम् । यो हि सम्यग् ग्रन्थतोऽर्थतश्चानुपूर्व्येण न्यायानुसारतश्च वेदं कार्त्स्न्येन वेत्ति प्रायश्चित्तोपदेशात् साग्निः स्वकर्मानुष्ठाननिरतः स कथमिव प्रतिगृह्णीयात् । किं वा तादृशे पात्रे एतावद् द्रव्यं दत्त्वा पापान्नापगच्छेत् । अतो गुरुतर एव प्रायश्चित्तं युक्तम् । तच्च दर्शितम्[2] । तस्य चादातुः प्रतिगृह्णतस्[3]

1 'त्यत', 2. 'र्शितं'. 3. 'च' न. पा.

विशुद्ध्यर्थं वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशः । चशब्दाद् दातुश्चाहिताग्नेरेव महाधनस्य तावन्मात्रधनस्यैवेति स्थितम् । श्रौतत्वेऽपि चेष्टिरिष्टिर्वैश्वानरी स्मृतेति स्मृतत्ववचनं मानवेऽनुक्तत्वादपस्मृतित्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । सत्यपि तत्रावचने मनुनैवायमर्थः स्मृत इत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । तत्रास्यानभिधाने दातुरनियमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनानाहिताग्नेरपि सर्वस्वं वा वेदविद इत्येतत् प्रायश्चित्तमस्त्येवेत्येषा दिक् ।

ननु चैतानि प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैवाशक्तौ परिसमाप्त्यर्थानीति युक्तम् । तथा च मनुना—"ब्रह्महा द्वादशाब्दानी"त्युपक्रम्य "लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्" इत्यादि "जपन्वा नियताहार" इत्येवमन्तमुक्त्वा पुनर्द्वादशवार्षिकसम्बन्धितयैवोक्तं —

"कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य वा ॥
त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥"

इत्येवं ब्राह्मणाद्यर्थप्राणत्यागादिना द्वादशवार्षिकस्य परिसमाप्तिमुक्त्वाऽनन्तरम् —

भृताम्" इत्यादीनि द्रष्टव्यानि, न स्वातन्त्र्येण । न च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं युक्तं, कार्यविरोधात् । शुद्ध्यर्थं हि तदिष्यते, जीवतश्च शुद्ध्या कार्यं यतः । न च जीवप्रायश्चित्तस्येतरेण विकल्पो घटते, वैषम्यात् । स्वेच्छया चेतरसंभवे मरणान्तिकमध्यवस्यत आत्मघातदोषोऽपि प्रसज्येत । अत एवापस्तम्बेन — "गुरुतल्पगः सूर्मीं ज्वलन्तीं प्रविश्यात्मानं दहेदि"त्युपक्रम्य "मिथ्यैतदिति हारीत" इति, "यो ह्यात्मानं परं वाभिहन्यैते अभिशस्त एव स" इति । अतोऽपि मरणान्तिकमयुक्तम् । यत्र च सवनस्थविप्रवधादौ द्विगुणं व्रतमुच्यते, तत्र द्विर्मरणासंभवात् तदनुपपत्तिरेव स्यात् । अत एकप्रायश्चित्तकल्पनैव युक्तेति । न त्विदमतीव न्याय्यम् । यत्तावदुपक्रमोपसंहारबलमालोच्यैकत्वमुक्तं, तच्छ्रौतैराश्वमेधादिभिर्व्यवधानादयुक्तमेव । नहि द्वादशसंवत्सरोद्देशेनाश्वमेधस्वर्जिदादिवचनान्यवकल्पन्ते । अवश्यं ह्येषां प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वं वाच्यम् । स्मृतौ चैतानि तु । क्रमानुपपत्तेस्तत्रै च द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्योद्देशेन प्रकृत्य य एतत् समापयितुं न शक्नुयात्, स एतेनाश्वमेधादिना यजेतेत्येवं क्रतवो विधातव्याः, फलार्थतया वा क्रतून् प्रकृत्य द्वादशवार्षिकाशक्तावपि यजेतेत्येवम् । उभयथापि चायुक्तं, दम्पत्योरधिकारात्, केवलस्य च प्रवृत्तत्वात् । न च भर्तुरशक्त्या पत्न्यपि प्रवर्ततामिति युक्तं, पत्नीशब्दस्य स्वामिवचनत्वाद्वर्जिनि द्वादशवार्षिके तस्या अनधिकारात् । तत्र यदि वा सह पतेत् द्वादशवार्षिकं, यदि वा क्रतूनां तत्रानुप्रवेशः, विधानाद् द्वादशवार्षिकस्य जयाहोमेनैव कृष्यादीनामाहवनीयादिसंयुक्तैः कर्मभिरसंबन्धात् तादर्थ्यकल्पनानुपपत्तिः । अतोऽवश्यं क्रतूनां स्वातन्त्र्यमेव वक्तव्यम् । तथा चाम्नाय,— "सर्वां ब्रह्महत्यामपहन्ति, योऽश्वमेधेन यजते । अग्निष्टुनाभिशस्यमानं याजयेत् । भ्रूणहत्याया वा एषोऽतिमुच्यते, योऽभिजिता यजेत" इति । एतानि च प्रत्यक्षाण्यतिक्रम्य नानुपलब्धवाक्यान्तरकल्पनायां प्रमाणमस्ति । अतोऽश्वमेधादिचोदनास्तावत् पूर्वप्रक्रमानपेक्षा एव । ताभिर्व्यवहिताः सर्वस्वदानादयस्तद्व्यवहितेन द्वादशाब्देन न सम्बन्धं

---

१. 'न्तिकं' ग पाठः. २. 'क्त्या नि' ट पाठ ३ 'न्यते योऽनि', ४. 'स्त दं' ग ह. पाठ. ५. 'नि न', ६ 'त्र यद्वा' ग पाठ ७ 'च तु', ८ 'नि च द्वा' च पाठ. ९. 'यत्नाद्वा' ग पाठ..

लभन्ते । मृत्यन्तरं तु "अग्नौ सक्तिर्वधार्हाणामनश्नानस्य, लक्ष्यं वा स्याज्जन्ये शस्त्रभृतां, खट्वाङ्गकपालपाणिर्वा—" इति च प्रक्रमालोचनया मरणाशक्तस्यैव द्वादशवार्षिकं लक्ष्यते । वासिष्ठेऽपि — "ब्रह्महाग्निमुपसमाधाये"ति प्रकृत्य "राजार्थे ब्राह्मणार्थे वाभिमुखे आत्मानं घातयेत् त्रिरजितो वा प्रतिराद्धः पूतो भवतीति विज्ञायते" इत्युक्त्वोक्तं द्वादशवार्षिकं "द्वादशवर्षाण्यात्मना व्रतमादिश्य न ग्रामे नारण्ये वसेत् खट्वाङ्गकपालपाणिरि"ति । अत्रापि च प्रक्रमानुसारात् पूर्वानधिकृतस्यैव द्वादशाब्दिकमित्यवगम्यते । अन्यासु तु द्वादशाब्दिकस्यानुपदेश एव । वासिष्ठे च विज्ञायत इति त्र्यवर प्रतिराद्ध इत्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेन द्वादशाब्दाननुप्रवेशः स्पष्टीकृत एव । अतः स्वातन्त्र्येणैव विषयव्यवस्थया सर्वाणि व्याख्येयानि व्याख्यातानि च । यस्तूपसंहारः, स पूर्वोक्तापेक्षया योज्यो न तु तदपेक्षया पूर्वोक्तम्, उक्तस्य ह्युपसंहारः, नोपसंहारादुक्तता । तेन "कृतवापनो वा निवसेदि"त्येवमादेः पूर्वोक्तसमस्तप्रायश्चित्तशेषत्वम् । सर्वत्र चायमविरुद्ध एव नियमकलापः । प्रत्युत द्वादशाब्दिक एवारण्ये कुटिं कृत्वेत्यनेन विरोधादस्याननुप्रवेशः । न च विकल्पः सम्भवति, तत्कल्पनायां द्वादशाब्दाननुप्रवेशोऽप्युक्तः । यौ त्वनन्तरौ श्लोकौ, ताभ्यां प्रायश्चित्तान्तरत्वेन गोब्राह्मणार्थे प्राणत्यागादीन्युपदिश्यन्ते न तु प्रक्रान्तद्वादशाब्दिकस्य, प्रमाणाभावात् । वासिष्ठे च त्रिरजितो वेत्यत्र विज्ञायत इत्यनेन श्रौतत्वस्य दर्शितत्वात् । यस्तावदुपसंहारः "एवं दृढव्रतो नित्यमि"ति, अयमपि सर्वशेष एव । एवमुक्तेन प्रकारेणानेन प्रायश्चित्तेन सतात्मा नियमेन शोधनीय इत्येवंरूपं द्वादशाब्दशरतनुक्षभावाग्निप्रवेशगकृत्यनुष्ठानादि यद् व्रतं, तत्र द्वादशाब्दादौ समाप्ते व्रते ब्रह्महत्यां व्यपोहतीत्येवं योज्यं । तथा च परमोपसंहारः समञ्जसो भवति —

"अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः सुयन्त्रितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥"

इति । अन्यपेक्षत्वादन्यतममास्थायेत्यसम्बद्धमेव स्यात् । न चान्यतममग्निप्रवेशादिकं द्वादशाब्दसमाप्तिविधिमास्थायेति युक्तं तथा सति

गुणत्वात् प्राधान्येन निर्देशो न स्यात् । न च तत्समाप्त्यर्थता सम्भवतीत्युक्तमेव । यद्प्यनन्तरं—

"हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेद्"

इति, अत्रानन्तर्यादेवान्यतममास्थाय विधिं ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यादि योज्य नतु द्वादशवार्षिकं, व्यवधानेन सर्वनामपरामर्शासम्भवात् ।

"तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमोऽशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥
अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥"

इत्युक्त्वोक्तं —

"त्र्यब्दं चरेद् वा नियतो जटिलो ब्रह्महव्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ॥"

इति । तच्च तुरीयवचनादेव सिद्धे सत्यसम्बद्धं स्यात् । यदि तुरीयवचनात् सर्वस्वचतुर्थभागदानमपि प्राप्नोति, ततो महाधनस्याकामकृते गोसहस्रदानोपदेशः. त्रैवार्षिकं वा व्रतमादिश्येत । इतरथा हि पूर्वश्लोकात् कामकृतेऽपि त्रैवार्षिकस्यापि प्राप्तत्वादकामकृते तद्वचनमसमञ्जसं स्यात् । अतो यथोक्तैव व्याख्या युक्ता । यत्तु कार्यविरोधान्मरणान्तिकमयुक्तमिति, तदपि "भक्षं चात्मविशुद्ध्यर्थमि"त्यात्मविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न शरीरशुद्ध्यर्थम् । आत्मद्रव्यमेव प्रायश्चित्तेन संस्क्रियते । तच्च मरणान्तिके इतरत्र चाविशिष्टम् । यत्तु वैषम्याद् विकल्पो मरणान्तिकस्येतरेणायुक्त इति, तत् [illegible] श्रुतिर्वैचित्र्यादकारणमेवेत्युक्तम् । यत्तु स्वेच्छया प्रायश्चित्तान्तरे [illegible] मरणम-[illegible] आत्मघातकत्वप्रसङ्ग इति, तत् पश्वेकादशिन्या- [illegible] पशुना सह विकल्पेनोपदिष्टायामनेकप्राणिवधे दोषोत्पत्तिः प्रसज्येत । [illegible] गोमूत्रादिभिः सह वैकल्पिकत्वे स्वेच्छयोपादाने दोषः [illegible] अपि चायं तुल्यो दोषः । विषयविभागकल्पना [illegible] । आ[illegible]वचनं तु ब्राह्मणस्य मरणान्तिकनिवृत्त्यर्थं प्रका- [illegible] "आत्तमादुच्छ्वासादि"ति । अन्यथा [illegible] स्यात् । [illegible] न निपुणतरं [illegible] । [illegible] दिमरणानुपपत्तिः, तत्र सामर्थ्याज्जीव-

गुणत्वात् प्राधान्येन निर्देशो न स्यात् । न च तत्समाप्त्यर्थता सम्भवती-त्युक्तमेव । यदप्यनन्तर—

"हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेद्"

इति, अत्रानन्तर्यादवान्यतममास्थाय विधिं ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यादि योज्य ननु द्वादशवार्षिकं, व्यवधानेन सर्वनामपरामर्शासम्भवात् ।

"तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांऽशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥
अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥"

इत्युक्त्वोक्तं —

"त्र्यब्दं चरेद् वा नियतो जटिलो ब्रह्महव्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ॥"

इति । तच्च तुरीयवचनादेव सिद्धं सत्यसम्बद्धं स्यात् । यदि तुरीयवच-नात् सर्वस्वचतुर्थभागदानमपि प्राप्नोति, ततो महाधनस्याकामकृते गोस-हस्रदानोपदेशः. त्रैवार्षिकं वा व्रतमादिश्येत । इतरथा हि पूर्वश्लोकात् कामकृतेऽपि त्रैवार्षिकस्यापि प्राप्तत्वादकामकृते तद्वचनमसमञ्जसं स्यात् । अतो यथोक्तैव व्याख्या युक्ता । यत्तु कार्यविरोधान्मरणान्तिकमयुक्तमिति, तदपि "भैक्षं चात्मविशुद्ध्यर्थमि"त्यात्मविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न शरीर-शुद्ध्यर्थम् । आत्मद्रव्यमेव प्रायश्चित्तेन संस्क्रियते । तच्च मरणान्तिके इतरत्र चाविशिष्टम् । यत्तु वैषम्याद् विकल्पो मरणान्तिकस्येतरेणायुक्त इति . तत् पुरुषाणां बुद्धिवैचित्र्यादकारणमेवेत्युक्तम् । यत्तु स्वेच्छया प्रायश्चित्तान्तरे सम्भवति मरणमध्यवस्यत आत्मघातकत्वप्रसङ्ग इति, तत् पश्वेकादशिन्या-मप्येकेन पशुना सह विकल्पेनोपदिष्टायामनेकप्राणिवधे दोषोत्पत्तिः प्रसज्येत । सुरायाश्चाग्निवर्णोदकगोमूत्रादिभिः सह वैकल्पिकत्वे स्वेच्छयोपादाने दोषः स्यात् । द्वादशाब्दसमाप्त्यर्थत्वेऽपि चायं तुल्यो दोषः । विषयविभागकल्पना चोभयत्र तुल्यैव । आपस्तम्बवचनं तु ब्राह्मणस्य मरणान्तिकनिवृत्त्यर्थं प्रका-रान्तरेण वा मरणान्तस्योपदेशार्थम् "ओत्तमादुच्छ्वासादि"ति । अन्यथा मरणान्तस्योपदेशानामप्रामाण्यमेव स्यात् । गुरुतल्पावसरे च निपुणतरं वक्ष्यामः । यत्तु द्विगुणं व्रतमिति द्विर्मरणानुपपत्तिः, तत्र सामर्थ्याज्जीव-

१. हि. ट, नहि स ख. पाठ.

निक्षेपं च मरणहेतुभूतं ब्राह्मणस्यापहृत्य, स्त्रियं वा ब्राह्मणस्य, मरणहेतुभूताम् अब्राह्मणीमपि हत्वा, सुहृदं चाब्राह्मणमप्येवम्भूतं हत्वा, ब्रह्महत्याव्रतं कार्त्स्न्येन चरेदित्यभिप्रायः । तथाशब्दश्चात्र प्रकारार्थः । अन्यदप्येवम्प्रकारं मरणकारणं ब्राह्मणस्योत्पाद्येत्येवमर्थः । तथाच गौतमः "दुर्बलहिंसायां चापि मोचने शक्तश्चेदि"त्येवमर्थमेवाह । एतच्च क्षत्रियादिष्वपि योज्यम् । सवनस्थे चैतदेव द्विगुणम् इत्येषा दिक् ॥ २४६ ॥

इदानीं सुरा प्रत्याह—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२४७॥

सुरां पानीयं गव्यं वा घृतं मूत्रं पयो वा गव्यमग्निसंनिभं दहनक्षमं पीत्वा तेनैव निर्दग्धः सुरापो मरणाच्छुद्धिं गच्छतीति श्लोकार्थः । अत्र च पैष्टयामेव सुराशब्दः इत्येतद् "ब्रह्महा मद्यपः स्तेन" इत्यत्रोक्तमेव । त्रयाणां च वर्णानां मतिपूर्वं सुरापाने एवैतत् प्रायश्चित्तं, ब्राह्मण्याश्च । क्षत्रियवैश्ययोषितां पुनर्नैतत् प्रायश्चित्तं,

"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

इति द्विजस्यैव प्रायश्चित्तोपदेशात्, स्त्रीणां चाद्विजत्वात् । कथं ब्राह्मण्याः

[illegible]

[illegible] ब्राह्मणस्य स्वयमेव वधे प्रवृत्तिर्भवति [illegible] ।
यद्यपि ब्राह्मणो [illegible] न कृतं [illegible]
हरणादि। कामतः कृते यदि [illegible] ब्राह्मणस्य प्राणविपत्तिः
स्यात्, तदा व्रतं ब्रह्महत्यासमं [illegible] । एतदेव
मानवेऽप्युक्तम् –

> उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।
> अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥

इति । यत्रानृते साक्ष्ये ब्राह्मणस्य स्वतोऽन्यतो वा प्राणविपत्तिः, तथापि तथाविधमनृतमुक्त्वा तत्प्रकारेणैवाभिशापादिना गुरुं प्रतिरुध्य प्रकोपयित्वा संयोज्य वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेदेव । गुरौ चाब्राह्मणेऽप्येतद् द्रष्टव्यम् ।

१ '[illegible]', २ 'मह' न पाठ ३ '[illegible]' न पा.

निक्षेप च मरणहेतुभूतं ब्राह्मणस्यापहृत्य. स्त्रियं वा ब्राह्मणस्य, मरणहेतुभूताम् अब्राह्मणीमपि हत्वा. सुहृद चाब्राह्मणमप्येवम्भूतं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं कार्त्स्न्येन चरेदित्यभिप्रायः । तथाशब्दोऽत्र प्रकारार्थः । अन्यदप्येवम्प्रकारं मरणकारणं ब्राह्मणस्योत्पाद्येत्येवमर्थः । तथाच गौतमः "दुर्बलहिंसायां चापि मोचने शक्तश्चेदि"त्येवमर्थमेवाह । एतच्च क्षत्रियादिष्वपि योज्यम् । सवनस्थे चैतदेव द्विगुणम् इत्येषा दिक् ॥ २४६ ॥

इदानीं सुरा प्रत्याह —

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२४७॥

सुरां पानीय गव्यं वा घृतं मूत्रं पयो वा गव्यमग्निसंनिभं दहनक्षमं पीत्वा तेनैव निर्दग्धः सुरापो मरणाच्छुद्धिं गच्छतीति श्लोकार्थः । अत्र च पैष्ट्यामेव सुराशब्द इत्येतद् "ब्रह्महा मद्यपः स्तेन" इत्यत्रोक्तमेव । त्रयाणां च वर्णानां मतिपूर्वे सुरापान एवैतत् प्रायश्चित्तं. ब्राह्मण्याश्च । क्षत्रियवैश्ययोषितां पुनर्नैतत् प्रायश्चित्तं.

"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

इति द्विजस्यैव प्रायश्चित्तोपदेशात्. स्त्रीणां चाद्विजत्वात् । कथं तर्हि ब्राह्मण्याः

"[illegible]"

इत्येतस्मात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तौ

तावता कालेन शुद्धिमाप्नुतः" इत्येतदेव [illegible]मुक्तं, न तु द्वादशा-

ब्दिकम्। तत्र तावता कालेनैतद्[illegible] स्यात्। अतो यत् पूर्वं

[illegible]न्, [illegible] [illegible]" इत्यादि [illegible]

[illegible]देवाचरेदित्यभिप्रायः। [illegible] मनुना [illegible] सिध्यति।

तु तद्विरोधात् प्रतिज्ञातार्थविरोधः स्यात्। यदुक्तं —

[illegible] पु' [illegible] पाठ [illegible] '[illegible]' [illegible]

"समीक्ष्य निपुणं धर्मसूपिभ्यो मनुभाषितम्।
आम्नायात् सम्यगुद्धृत्य शङ्खश्च लिखितस्तथा॥"

इति। सांवर्तेऽप्येतदेवोक्तं —

"वत्सरं वा कणानश्नन् सर्वान्नरसवर्जितः।"

इति। अत्र विशेषो "बालवासा जटी कणपिण्याकयोरन्यतरद् रात्रौ सकृदश्नन्" इति। आपस्तम्बोक्तं तु — "सुरां पीत्वा स्तेयं कृत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकालं मितभोजिनस्त्रिरपोऽभ्यवयन्तस्त्रिभिर्वर्षैः शुध्यन्त" इति। एतच्च समुचितविषयम्। अन्यथा ब्रह्महत्यामकृत्वा इत्येतदवचनीयं स्यात्। अतस्त्रितयमप्यबुद्धिपूर्वं कथंचन कृत्वापस्तम्बोक्तम्। यद्यप्याङ्गिरसे वज्राख्यं व्रतं प्रकृत्योक्तं —

"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः।"

इति, तद् ब्रह्महत्याविषयमेव द्वादशाब्दिकवैकल्पिकं विदुषां ब्राह्मणानामेव द्रष्टव्यम्। सुरापाने तु —

"कालस्य तु यथोक्तस्य ब्राह्मणा एव कारणम्।"

इति तत्रैव यदुक्तं तद् द्रष्टव्यम्। ब्राह्मणा एव कारणमिति वदन् स्मृत्यन्तराधीनः कालनियम इत्येतदेव ज्ञापयति। एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि सुरापानप्रायश्चित्तानि योज्यानि॥ २४८॥

एवं मतिपूर्वेऽभ्यासे मरणान्तिकाभ्यासे च [illegible]
सुरायाः प्रायश्चित्तमिदानीममतिपूर्वे वक्तुमाह —

धैनादत्वमबुद्धिपूर्वकारितामेवावहति । सत्यं, यद्यर्थवादमात्रविवक्षयैव प्रयुज्येत । स्मृतिकारास्तु न प्ररोचनामात्रपर्यवसायित्वेनार्थवादान् प्रयुञ्जते, किन्तर्हि, कार्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमेव । अत एव प्रायश्चित्तविधानार्थ एवायं श्लोक इति व्याख्यातम् । लक्षणव्याख्यानसिद्ध्यर्थमर्थवादप्रकारेणोपन्यासः । अतश्च पतिलोकं न सा यातीति वचनाद् भर्तुर्निर्दोषत्वमिति गम्यते । यत्तु स्मृत्यन्तरे —

"पतत्यर्धं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥"

इति, तद् भार्याशब्दश्रवणादपरित्यजतः पतितसंप्रयोगाद् द्रष्टव्यम् । इह तु भर्त्रा परित्यक्ता सती या पिबति, सा पतिलोकं न यातीति व्याख्येयम् । सा हि घोरान् नरकाननुभूय पुनरपीहैव लोके शुनी गृध्री ग्रामसूकरी चेत्येवंविधासु तिर्यग्योनिष्वा प्रलयात् पुनः पुनरुत्पद्यते नोत्क्रम्यते इत्यभिप्रायः । एवं ब्राह्मण्या मतिपूर्वेऽन्यत्र वा सकृदभ्यासे सुरापाने मद्यपाने च ब्राह्मणवत् प्रायश्चित्तकल्पना । क्षत्रियावैश्ययोस्तु मुख्यसुरापाने सुमन्तुनोक्तं—"सुरापस्य प्रायश्चित्तं षण्मासं वृतसमुद्रौकःस्नानं सावित्र्या दशसहस्रसंपातः शिरस्यन्ते सान्तपनं सर्वकृच्छ्रेण शुद्धो भवति" । अस्यार्थः— सुरां यः पीतवान् प्रकर्षेण मतिपूर्वं च स सुरापः । असाधारणे हि समानो भवति । अतस्तत्सिद्ध्यर्थं बुद्धिपूर्वेऽभ्यासे चेत्युक्तम् । तस्य सुरापस्य प्रायश्चित्तं षण्मासम् । वृतसमुद्रौकःस्नानम् ओको निवासः, समुद्र ओको निवासो यासां नदीनां ताः समुद्रौकसः, समुद्रगामिन्य इत्यर्थः । वृताश्च समुद्रौकसश्च वृतसमुद्रौकसः, तासु स्नानं वृतसमुद्रौकःस्नानम् । वृताश्च कण्टादिभिः परिवेष्टिताः । समुद्रगामिन्यां कण्टादिपरिभिते गुप्ते स्नानमित्यर्थः । षण्मासस्य चान्ते दशभिर्गायत्र्याः सहस्रैः शिरस्युदकसेकः सान्तपनं च । एकस्मिन्नहनि पञ्चगव्यं पीत्वोपवासः, अन्यस्मिन्नुपवास इत्येतत् । न तु महासान्तपनम्, षण्मासमपि कृच्छ्रेण प्राजापत्येन [illegible] [illegible] । एतद् मद्यस्याविशेषेणोक्तं, तथापि क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषेणैव द्रष्टव्यम् । स्मृत्यन्तरे,

"प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित [illegible] ।"

इति स्मृत्यन्तरात् । [illegible] च [illegible] [illegible] ।

पुनरुपनयनात् [illegible]

[illegible]

श्चितरस्नानस्य मद्यादिसमन्वयादेर्नित्य समर्थितं स्यात्। अत्रापि च ब्रा-
ह्मण्याः पुरुषवत् प्रायश्चित्तोपदेशादितरयोरित्येषा दिक्। सकृत्पाने तु
मतिपूर्वे कृच्छ्रं चान्द्रायणं च। अमत्या कृच्छ्रमेव। यथाह मनुः—

"एतदेव व्रत कुर्याद् योषित्सु पतितास्वपि।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके॥"

इति। अन्यस्यात्रानन्तरस्य व्रतस्यानुपदेशात् पतितपरित्यागोद्धारश्लोक-
व्यवहितमपि स्त्रीसंबन्धितयैव विहितं व्रतम् एतदेव व्रतं कुर्यादित्यनेन
निर्दिश्यते। तत्र चोक्तं —

"सा चेत् पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्त्रिता।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्॥"

इति। अत्र चशब्दैवशब्दाभ्यां व्यस्तसमस्ततया प्रयोगो विज्ञायत इति
विषयव्यवस्थया व्याख्यानमिति। एवमन्यान्यपि सुरापप्रायश्चित्तानि व्या-
ख्येयानि। केचित्तु स्त्रीणां मद्यपाने नैव दोष इति वर्णयन्ति,

"यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम्।
तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः॥"

इति प्रतिषेधे पुंयुक्तसंयोगश्रवणात्। तत्तु जातिमात्रविवक्षयैव न लिङ्ग-
विवक्षार्थं, ब्राह्मणस्याविधेयत्वाद् ब्राह्मणजात्युपलक्षितस्य पानानुवादेन
प्रतिषेधो विधीयते। न च लक्ष्यमाणस्य विशेषणं विवक्ष्यत इति न्याय-
विदः। अन्ये तु ब्राह्मणशब्दमप्युपलक्षणं मन्यमानाः शूद्रस्यापि पानप्रति-
षेधं वर्णयन्ति, हेतुवन्निगदानामविशेषाद्,

"अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत्।"

इति। शूद्रस्याप्येतत् किल संभवत्येव। अपि च तस्यैव वैदिकोदाहरणे दोषः
स्वस्थावस्थायाम्। अतस्तस्यैव मत्तस्य सतस्तत्प्रसङ्गो मा भूदिति सुतरां
हेतुः समञ्जसो भवतीति। अत्राप्युपलक्षणत्वे हेतुर्वक्तव्यः। सुराशब्दस्याप्य-
न्नमात्रोपलक्षणत्वं किमिति न स्यात्, तस्याप्यत्यशनाद् विषूचिकादिना भव-
त्येवायं हेतुरमेध्ये वा पतेन्मत्त इति। अतो यत्किञ्चिदेव। उत्तरश्लोके च—

"यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनोत्प्लाव्यते सकृत्।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च निगच्छति॥"

इति यदुक्तं, तच्छूद्रस्य नोपपद्यत इति कृत्वा विचारणीयम्। देवाना-

मभता हविरित्येतत्तु क्षत्रियवैश्ययोरपि वैतानिकाग्निसंस्कृतभक्षणप्रतिषेधादनुपपन्नम् । किमुत द्रव्यस्य । अथ पाकयज्ञसंबन्धेन क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रस्यापि पाकयज्ञीयं मद्यं देवानां हविरनर्हता इत्युच्येत, तथा सति व्यावर्त्याभावादनर्थकमेव स्यात् । अतो यत्किञ्चिदेव । तथान्ये मद्यशब्दं मदयोगनिमित्तं व्याचक्षते । ततश्च सन्धानानन्तरमनुत्पन्नायां मदशक्तौ पश्चाद्वापगतायां ब्राह्मणस्याप्यदोष एवेति । तथाच किल कचिदेवमाचरन्ति । यत्र तु नाचर्यते, तत्र मद्यभाण्डस्थितमिति कृत्वा । तत्तु मदनीयेऽपि कोद्रवौदनादावप्रयोगाद् विशिष्टसामग्रीजन्यतयैव परिग्राह्यं मदस्योत्पादकं किण्वादिसामग्र्युपलक्षितम् । सन्धानद्वारेणैव मद्यशब्दस्य प्रयोगो लौकिकानाम् । लोकश्च शब्दार्थाधिगमहेतुरिति नातीव क्लेशनीयम् । यथैवार्यावर्तनिवासिशिष्टव्यवहारस्थितिः, तथैव स्मृत्यर्थोऽनुसर्तव्यो न तद्विपर्ययेण । विशेषतस्तु महापातकाधिकारे इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ २५० ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं वक्तुमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।
स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५१ ॥

ब्राह्मणसात्कृतं स्वर्णमपहरति यः स आत्मनो विशुद्ध्यर्थं राजान्तिकं स्वयमेव मुसलं गृहीत्वा गच्छेत्, ततश्च स्वकर्म यथावृत्तं निःशेषं निर्व्याजं च ख्यापयित्वा तन्मुसलं राज्ञे समर्पयेद्—अनेन मां भवान् शास्तुमर्हतीति । ततो राज्ञा तेन मुसलेन हतः शुध्येत् । यदिवा कथञ्चिन्मरणान्तिकप्रायश्चित्तानर्होऽयमिति कृत्वा कृपया वा न हन्यात्, तथापि राज्ञा मुक्तो विसर्जितो दण्डेन वा मुक्तः शुचिरेव स्याद्, नैव प्रायश्चित्तान्तरं कुर्यादित्यभिप्रायः । तुशब्दाच्च सुवर्णहरणमात्रमेव कृत्वेनत् । येन त्वपहृत्योपयुक्तं, न च प्रतिनिर्यातयितुं क्षमः, तस्यैतेनैव शुद्धिसाधनमित्यभिप्रायः । श्रौतं तु तस्यापि भवत्येव । यथाह वसिष्ठः—"ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभिधावेत्—स्तेनोऽस्मि भोः शास्तु मां भवानिति । तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं घातयेद् मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते । निष्कालको वा घृताक्तः कर्णपाग्निना पादात्

१ 'भाद' न पाठः २ 'सा' न ... 'स्व' ना न पाठः ... 'सा'
५ 'त्त' क. पाठः ६ 'च' न. पाठः

त्रानुपदेशाद् विप्रग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचक्षते । ते "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" "सुरा न पेया" इत्येवमादिष्वपि ब्राह्मणादिशब्दान् हन्यमानमात्रोपलक्षणार्थान् यन्न वर्णयन्ति. तत् किमप्याश्चर्यम् । राजानमभिगम्येत्यत्र वा राजशब्दमनुशासकमात्रलक्षणयाचार्याद्यर्थं किमिति न व्याचक्षते । ये तु ब्राह्मणवधो राज्ञो न युक्त इति क्षत्रियादीनामेवंजातीयकमिति ब्रुवते, ते नूनं चोदनाव्यापारनिरपेक्षा एव स्वयं धर्माधर्मौ जानन्तीत्यप्रतिसमाधेया एवेत्यलं प्रसङ्गेन ॥ २५१ ॥

इदानीमत्रैव प्रायश्चित्तान्तरमाह —

अनाख्याय नृपे शुद्ध्यै सुरापव्रतमाचरेत् ।
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद् वा विप्रतुष्टिकृत् ॥२५२॥

अनिवेद्यैव राज्ञे सुरापव्रतेन शुध्येद् इति । अत्र

"चीलवासा जटी वापि चरेद् ब्रह्महणो व्रतम् ।
पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षयीत समां निशि ॥"

इत्येतत् सुरापव्रतं विज्ञेयम् । ततश्च तद्वदेव मतिपूर्वे स्वल्पसुवर्णहरण एव स्यात् । स्वल्पं चार्वाक् सुवर्णात्, सुवर्णशब्दस्य द्रव्ये तत्परिमाणे चाविशेषात् । न चानेकार्थग्रहणेऽपि दोषः, सुवर्णगत एव परिमाणे दर्शनात् । अतश्च परिमाणवचन एवात्र ग्राह्यः, अर्थतो द्रव्यावगतिः । तथाच व्यासः—

"सुवर्णस्यापहरणे माषकेनापि पातकम् ।
निष्कं पादं तु हरतो न विद्मः किं भविष्यति ॥"

तथा

"सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्येकमङ्गुलम् ।
अपहृत्य द्विजाग्र्येभ्यो (नास्थिरा ? नन्दिनद्) [illegible] ॥"

इति प्राक्सुवर्णादल्प[illegible]पतां दर्शयति । तथा —

"देशस्य परिमाणेन पात्रस्य च यथोत्तरम् ।
दानेऽपहरणे च स्यात् फलं स्वल्पाधिकोत्तमम् ॥"

इति । [illegible]ऽपि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

"यदि [illegible] स्तेनस्य [illegible]"

इति [illegible] । यदि तु [illegible], तदा [illegible] तुल्यम् आत्मना [illegible] सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् । [illegible] सुवर्णस्यापहर्ता प्रतिवस्तु मासादिकं [illegible] तुष्टिकरं दद्यात् । अतिपातकीनां तु सुवर्णशतातिरेकेण हरणं [illegible] प्रायश्चित्तदर्शनं [illegible] स्यात् । आपस्तम्बोक्तमपि —

"स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा ।
चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपहन्ति पापम् ॥"

इति । तत् ब्राह्मसुवर्णादमतिपूर्वेऽपहरणे गुरुतल्पे चामतिपूर्वे सकृद्गमने सुरायाश्चामतिपूर्व एवाभ्यवहारसंयोगमात्रे युगपत् कथञ्चिदभिनिवृत्ते इत्येतद् व्याख्यातमेव । आङ्गिरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्यवस्थया योज्य

"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः ।"

इति । गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादर्वाङ् मतिपूर्वं सुमन्तुविहितं—"सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात् । सर्वकृच्छ्रेण च पूतो भवती"ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततोऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येव महापातकं स्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनोपचारिकं स्वामित्वम् । इतरस्य तु संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः । अथ कस्मान्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथाच सति चौर्येणापि तत्सम्भवादपहरणमेव न स्यात् । शास्त्रगम्यत्वे वा निर्गुणस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवार्जनोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

"विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः"

इति । एवं याजनाध्यापनयोरपि । यथाह कात्यायनः —

१. 'यद्वा ता', २. 'पैं पापमपनुदन्तीति' ग. च पाठः. ३ 'कं प्रभुत्व, [illegible]' ङ. पाठ.

"अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।
तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि ॥"

इति । एवमन्यान्यप्यनेकशः प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । शिलोञ्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषिवाणिज्यकुसीदादीनि स्वधिकृतस्यैवार्जितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वेनैव व्याख्यातानि । एवं पितृपितामहाद्यार्जितमपि प्राक् समावर्तनात् पित्राद्यभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवतः प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव तत् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद् गुणवद्ब्राह्मणद्रव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्तं —

"शुक्लं च शबलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।
शुक्लं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥"

इति । मानवेऽपि —

"धनं यद् यागशीलानां देवस्वं तद् विदुर्बुधाः ।
अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्वं तदुच्यते ॥"

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं, तथा सति याग एव न स्यात् । न हि देवस्वं यजमानः शक्नुयात् त्यक्तुम् । अतो यथाविध देवानुद्दिश्य त्यज्यते, तथाविधं देवस्वम् । अतो यागशीलानामेव द्रव्ये स्वत्वं मुख्यं, गौणमितरेषामित्येतदेवानेन दर्शितम् । ततश्चायज्वनां यद् वित्तं परिग्रहमात्रेण साव्यवहारिकं कामभोगमात्रौपयिकं तदसुरस्वं, तत्र तेषां स्वत्वं नास्तीत्यभिप्रायः । तथाच मन्त्रवर्णः "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः" इत्यपरिहरणीयमेवैतदिति ज्ञापयति । अतो निर्गुणब्राह्मणानामौपचारिकत्वात् स्वत्वस्य न तदपहरणे महापातकयोगः । प्रायश्चित्तं तु तत्रापि परिग्रहीतृसंबन्धोपयोगाद्यपेक्षयापहरणप्रयोजनापेक्षयापहर्तृगुणापेक्षया च कल्पनीयम् । तच्च भूयसोऽपहरणे घृतादिप्रयोजने च शङ्खोक्तं "हिरण्यस्तेनः पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिर्ग्लिते जलशयनं पञ्चतापमभ्रावकाशं चानुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु" इत्येतदेव । तान्यनियतकालत्वात् संवत्सरं द्वौ त्रीन् वा यथार्हं कल्पनीयम् । यदि

१ 'पित्रा' ट च पाठ. २ ट ष, गौणमन्येषामि' ग, 'इत्या. अन्येषा गौणमि' ख पाठः.

"यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात् प्रमुच्यते"

इति संवर्तवचनाच्छुध्येत् । यदि तु राजान्तिकं न गच्छेत्, तदा आत्मतुल्यम् आत्मना समतुलितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् । अथवा तावतः सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु ग्रामादिकं विप्रस्य तुष्टिकरं दद्यात् । क्षत्रियादीनां तु सुवर्णशतातिरेकेण हरणे वासिष्ठमेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन स्यात् । आपस्तम्बोक्तमपि —

"स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा ।
चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥"

इति । तत् प्राक्सुवर्णादमतिपूर्वेऽपहरणे गुरुतल्पे चामतिपूर्वे सकृद्गते सुरायाश्चामतिपूर्व एवाभ्यवहारसंयोगमात्रे युगपत् कथञ्चिदभिनिर्वृत्ते इत्येतद् व्याख्यातमेव । आङ्गिरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्यवस्थया योज्यं

"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः ।"

इति । गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादर्वाङ् मतिपूर्वं सुमन्तुविहितं— "सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात् । संवत्सरेण च पूतो भवती"ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततोऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येव महापातकं स्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्वामित्वम् । इतरस्य तु संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः । अथ कस्मान्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथा च सति चौर्येणापि तत्सम्भवादपहरणमेव न स्यात् । शास्त्रगम्यत्वे वा निर्गुणस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवार्जनोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

"विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः"

इति । एवं याजनाध्यापनयोरपि । यथाह कात्यायनः —

---

१. 'यद्वा न'. २. 'दैः शाब्दस्तुदन्तीति' ग च पाठः ३. 'स्व प्रभुत्व, [illegible]' ङ. पाठः.

"अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।
तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि ॥"

इति । एवमन्यान्यप्यनेकश प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । सिलोञ्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषिवाणिज्यकुसीदादीनि त्वधिकृतस्यैवार्जितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वेनैव व्याख्यातानि । एवं पितृपितामहाद्यार्जितमपि प्राक् समावर्तनात् पित्रायभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवत प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव तत् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद् गुणवद्ब्राह्मणद्रव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्त —

"शुक्लं च शबलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।
शुक्लं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥"

इति । मानवेऽपि —

"धनं यद् यागशीलानां देवस्वं तद् विदुर्बुधाः ।
अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्वं तदुच्यते ॥"

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं, तथा सति याग एव न स्यात् । न हि देवस्वं यजमानः शक्नुयात् त्यक्तुम् । अतो यथाविधि देवानुद्दि[illegible] त्यक्तं, तथाविधं देवस्वम् । अतो यागशीलानामेव [illegible] शुक्लं, [illegible]मित्येतद्देवानेन दर्शितम् । ततश्चायज्वनां यद् [illegible] व्यावहारिकं कामभोगमात्रोपयोगि तदसुरस्वं, [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यभिप्रायः । तत्रापि मन्त्रवर्ण [illegible] इत्यपरिहरणीयमेवैतदिति ज्ञापयति । अतो [illegible]
[illegible]

"यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात् प्रमुच्यते"

इति संवर्तवचनाच्छुध्येत् । यदि तु राजान्तिकं न गच्छेत्, तदा आत्मतुल्यम् आत्मना समतुलितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् । अथवा तावतः सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु ग्रामादिकं विप्रस्य तुष्टिकरं दद्यात् । क्षत्रियादीनां तु सुवर्णशतातिरेकेण हरणे वासिष्ठमेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन स्यात् । आपस्तम्बोक्तमपि —

"स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा ।
चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥"

इति । तत् प्राक्सुवर्णादमतिपूर्वेऽपहरणे गुरुतल्पे चामतिपूर्वे सकृद्गते सुरायाश्चामतिपूर्व एवाभ्यवहारसंयोगमात्रे युगपत् कथञ्चिदभिनिर्वृत्ते इत्येतद् व्याख्यातमेव । आङ्गिरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्यवस्थया योज्यं

"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः ।"

इति । गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादर्वाङ् मतिपूर्वे सुमन्तुविहितं—"सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात् । सर्वकृच्छ्रेण च पूतो भवती"ति । एवमन्यदपि । यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततोऽनेनैव मार्गेण योज्यम् । सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येव महापातकं स्यात् । तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्वामित्वम् । इतरस्य तु संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः । अथ कस्मान्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य । यदि हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात् । तथाच सति चौर्येणापि तत्सम्भवादपहरणमेव न स्यात् । शास्त्रगम्यत्वे वा निर्गुणस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवार्जनोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य च तदसम्भवात् । यथोक्तं—

"विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः"

इति । एवं याजनाध्यापनयोरपि । यथाह कात्यायनः —

---

१. 'यद्वा ता', २. 'यं पापमपनुदन्तीति' ग च पाठः ३. 'कं प्रभुत्व, ४. [illegible] ह पाठ.

"अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः।
तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि॥"

इति। एवमन्यान्यप्यनेकश प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति। ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव। शिलोञ्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव। कृषिवाणिज्यकुसीदादीनि त्वधिकृतस्यैवार्जितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वेनैव व्याख्यातानि। एवं पितृपितामहाद्यार्जितमपि प्राक् समावर्तनात् पित्राद्यभावे राज्ञा पालनीयम्। परतस्तु गुणवतः प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव तत् तस्य भवति। यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद् गुणवद्ब्राह्मणद्रव्यमेव। अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्तं —

"शुक्लं च शबलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम्।
शुक्लं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम्॥"

इति। मानवेऽपि —

"धनं यद् यागशीलानां देवस्वं तद् विदुर्बुधाः।
अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्वं तदुच्यते॥"

इति। न तावद् देवानां तत् स्वं, तथा सति याग एव न स्यात्। न हि देवस्वं यजमानः शक्नुयात् त्यक्तुम्। अतो यथाविधं देवानुद्दिश्य त्यज्यते, तथाविधं देवस्वम्। अतो यागशीलानामेव द्रव्ये स्वत्वं मुख्यं, गौणमितरेषामित्येतदेवानेन दर्शितम्। ततश्चायज्वनां यद् वित्तं परिग्रहमात्रेण सांव्यवहारिकं कामभोगमात्रोपयोगिकं तदसुरस्वं, तत्र तेषां स्वत्वं नास्तीत्यभिप्रायः। तथा च मन्त्रवर्णः "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः" इत्यपरिहरणीयमेवैतदिति ज्ञापयति। अतो निर्गुणब्राह्मणानामौपचारिकत्वात् स्वत्वस्य न तदपहरणे महापातकयोगः। प्रायश्चित्तं तु तत्रापि परिग्रहीतृसंबन्धोपयोगाद्यपेक्षयापहरणप्रयोजनापेक्षयापहर्तृगुणापेक्षया च कल्पनीयम्। तत्र भूयसोऽपहरणे द्यूतादिप्रयोजने च शास्त्रोक्तं "हिरण्यस्तेनः पतितसंव्यवहारी त्रिषवणमुपागच्छन् ... प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते सत्त्रायणं पञ्चतापमथावकाशं चानुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेष्वि"त्येतदेव। तत्रात्यनियतकालत्वात् संवत्सरं द्वौ त्रीन् वा यथार्हं कल्पनीयम्। यदि

१ 'पिता' ट ख पाठः. २ 'इन, गौणत्वमेषामिति' ख, 'इत. ...त्वमेषामिति' ग पाठः.

"यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात् प्रमुच्यते"

इति संवर्तवचनाच्छुध्येत्। यदि तु राजान्तिकं न गच्छेत्, तदा आत्मतुल्यम् आत्मना समतुलितं सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात्। अथवा तावतः सुवर्णस्यान्यत् प्रतिवस्तु ग्रामादिकं विप्रस्य तुष्टिकरं दद्यात्। क्षत्रियादीनां तु सुवर्णशतातिरेकेण हरणे वासिष्ठमेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन स्यात्। आपस्तम्बोक्तमपि —

"स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा।
चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम्॥
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्॥"

इति। तत् ब्रह्मसुवर्णादमतिपूर्वेऽपहरणे गुरुतल्पे चामतिपूर्वे मक्कृते सुरायाश्चामतिपूर्व एवाभ्यवहारसंयोगमात्रे युगपत् कथञ्चिदभिनिर्वृत्ते इत्येतद् व्याख्यातमेव। आङ्गिरसोक्तमपि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तैः सह विषयव्यवस्थया योज्यं

"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः।"

इति। गुणवतस्तु हर्तुः सुवर्णादर्वाङ् मतिपूर्वं सुमन्तुविहितं—"सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीनां जुहुयात्। सर्वकृच्छ्रेण च पूतो भवती"ति। एवमन्यदपि। यदि स्तेयप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे स्यात्, ततोऽनेनैव मार्गेण योज्यम्। सुवर्णस्तेये च गुणवद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्येव महापातकं स्यात्। तस्यैव द्रव्यं प्रत्यनौपचारिकं स्वामित्वम्। इतरस्य तु संव्यवहारमात्रेणौपचारिकं, प्रभुत्वमात्रापेक्षया स्वशब्दो यतः। अथ कस्मान्निर्गुणानामपि स्वत्वं न भवति, शास्त्रगम्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धस्य। यदि हि परिग्रहणमात्रेण प्रभुत्वमात्रेण वा स्यात्, ततः सर्वस्य स्यात्। तथाच सति चौर्येणापि तत्सम्भवादपहरणमेवं न स्यात्। शास्त्रगम्यत्वे वा निर्गुणस्य किमिति नेष्यते, प्रतिग्रहादीनामेवार्जनोपायत्वेन नियमान्निर्गुणस्य च तदसम्भवात्। यथोक्तं—

"विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः"

। एवं याजनाध्यापनयोरपि। यथाह कात्यायनः —

१. 'यद्वा ता', २. 'पं॰ पापमपनुदन्तीति' ग. च पाठः. ३ 'कं प्रभुत्व, मात्रा तथा' ह. पाठ.

"अविद्वान् याजको वा स्यात् अवक्ता चानवस्थित[1] ।
तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत् पथि ॥"

इति । एवमन्यान्यप्यनेकशः प्रतिग्रहाद्यनधिकारं प्रतिपादयन्ति । ततश्च तदभावात् स्वत्वाभाव एव । शिलोञ्छादिवृत्तयस्तु यायावराणामेव । कृषिवाणिज्यकुसीदादीनि स्वधिकृतस्यैवार्जितवतः प्रतिग्रहादीनामन्वाचयत्वेनैव व्याख्यातानि । एवं पितृपितामहाद्यार्जितमपि प्राक् समावर्तनात् पित्राद्यभावे राज्ञा पालनीयम् । परतस्तु गुणवत प्रतिपन्नकर्माधिकारस्यैव तद् तस्य भवति । यस्य त्वन्यः कश्चिद् गुणवान् दायादोऽस्ति तद् गुणवद्ब्राह्मणद्रव्यमेव । अत एव च नारदेनापि त्रैविध्यं धनस्योक्त —

"शुक्लं च शबलं चैव कृष्णं च त्रिविधं धनम् ।
शुक्लं न्यायार्जितं धर्म्यमितरद् व्यावहारिकम् ॥"

इति । मानवेऽपि —

"धनं यद् यागशीलानां देवस्वं तद् विदुर्बुधाः ।
अयज्वनां तु यद् वित्तमसुरस्वं तदुच्यते ॥"

इति । न तावद् देवानां तत् स्वं· तथा सति याग एव न स्यात् । न हि देवस्वं यजमानः शक्नुयात् त्यक्तुम् । अतो यथाविधं देवानुद्दिश्य त्यज्यते, तथाविधं देवस्वम् । अतो यागशीलानामेव द्रव्ये स्वत्वं मुख्य· गौणमितरेषामित्येतदेवानेन दर्शितम् । ततश्चायज्वनां यद् वित्तं परिग्रहमात्रेण सांव्यवहारिकं कामभोगमात्रोपायिकं तदसुरस्वं· तत्र तेषां स्वत्वं नास्तीत्यभिप्रायः । तथाच मन्त्रवर्णः "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः" इत्यपरिहरणीयत्वेनैतदिति ज्ञापयति । अतो निर्गुणब्राह्मणानामौपचारिकत्वात् स्वत्वस्य न तदपहरणे महापातकयोगः । प्रायश्चित्तं तु तत्रापि परिग्रहीतृसंबन्धोपयोगाद्यपेक्षयापहरणप्रयोजनापेक्षयापहर्तृगुणापेक्षया च कल्पनीयम् । तच्च भूम्यपहरणे द्यूतादिप्रयोजने च नाम्नोक्तं "हिरण्यस्तेनः पतितसंव्यवहारी निरग्निक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते [illegible] चानुनिर्दिष्टुर्ब्राह्मणवर्गादिमन्त्रोक्ति" त्येतदेव । तान्यनियतकालत्वात् संवत्सरं द्वौ त्रीन् वा यथार्हं कल्पनीयम् । यदि

1 'स्थि' [illegible] . 2 [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

"राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता* ।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥
स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं† वापि खादिरम् ।
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥"

इति । एतच्च राजपुरुषैर्नीयमानस्य [illegible] मागतस्य, तत्र हि ततो मुसलमादायेति [illegible] । [illegible] राधापेक्षया शासनं वा [illegible] वा कश्चिन्निरपराधस्यैवाविमुच्यमानस्य । अत एव "शासनाद्वा विमोक्षाद्वे"त्युक्तम् । प्रायश्चित्तार्थं तु परिषदा निमुच्यमानस्य कुतो विमोचनाशङ्का । अतश्च याज्ञवल्क्येऽपि "हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः" इत्येतत्संवर्तकवाक्यतया राज्ञा हतो यदि जीवति, ततो दण्डमगृहीत्वैव राज्ञा मुक्तो विशुध्यतीत्येवं व्याख्येयम् । तथाच मानवे राज्ञो दण्डाकरणेऽपि दोष उक्तः -- "शासनाद्वा विमोक्षाद्वा" इति । एतदुक्तं भवति — विमोक्षादपि स्तेनो दोषान्मुच्यते । किन्त्वशासित्वा यदि राजोत्सृजेत्, ततस्तस्य यत् किल्बिषं, तदाप्नोतीत्यर्थः । केन । शासनादिः शास्यः । तत्र च ब्राह्मणस्य न शरीरदण्डः । किन्तु प्रायश्चित्तार्थं चैतदेव । नात्र वधदण्डोऽपि

"न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्"

इति प्रतिषेधात् । पाप एव योऽवस्थितः प्रायश्चित्तार्थं राजाभिगमनं नेच्छति, न बलादानीय तं हन्यादित्यर्थः । न शारीरो ब्राह्मणदण्ड इति दण्डस्यैव प्रतिषेधो न तु प्रायश्चित्तार्थतयागतस्येत्येषा दिक् ॥ २५२ ॥

1. 'नीत' ग. च पाठ.

* धावता इति तु युक्तः पाठ. † 'लगुड' इत्येव युक्तः पाठः.

ज्ञातं, तन्निमित्तं वा प्रायश्चित्तं कारयितुमारब्धं, तदैतदेव स्यात्। यदा तु गुरुरप्यनर्हामेवाङ्गीकुर्यात्, तदान्यदेव सामान्यविहितं गुरोरपरित्यागकारणानुरूप्येण कल्प्यम्। केचित्तु परित्यक्तासु पारदार्यप्रायश्चित्तं नेच्छन्ति, संबन्धिनिमित्तत्वाद् दारशब्दस्य। तथाच सति विधवास्वपि पारदार्यं न स्यात्। न च व्यभिचारादिभिस्तस्यापगमो युक्तः. संस्कारनिमित्तत्वाद् दारशब्दस्य. तस्य च पतनेऽप्यनपगमात्। अत एव पतिता योषितः कृतप्रायश्चित्ताः पुनर्न संस्क्रियन्ते। अन्यथा तु पतनेन संस्कारस्यापगमात् कृतप्रायश्चित्ता अप्यदाराः स्युः। अतो व्यभिचारिणीष्वप्यस्त्येव पारदार्यम्। प्रायश्चित्तान्तरं तु स्वैरिणीत्वनिमित्तं विशेषविहितत्वात् तासु भवत्येव। यथाह शङ्खः— "स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचेलः स्नात्वोदकुम्भं दद्याद् ब्राह्मणाय। वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्। क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात्। ब्राह्मण्यां षडहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात्। प्रकीर्णास्वेवम्। अस्वतन्त्रास्वन्यथे"ति। एतच्चायोनिसंबन्धाचार्यादिसमस्तगुर्वसंबन्धासु गुर्वीसख्यादिव्यतिरिक्तास्ववर्णोत्तमासु चाकामतो गमने वेदितव्यम्। कामतस्तूपपातकप्रायश्चित्तमेव। तच्च गौतमीयं "द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्ये"त्येतत् प्रत्येतव्यम्। अपरित्यक्तासु तु व्यभिचारिणीष्वकामतो वासिष्ठं "ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेद्, निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः" इत्येतत् स्यात्। कामतस्तु चान्द्रायणं गोघ्नप्रायश्चित्तं वा। तत्र यदि व्यभिचारित्वमपरिज्ञायापरित्यागः, तदा चान्द्रायणम्। यदि तु प्रायश्चित्तं कारयितुमारब्धा तदा गोघ्नप्रायश्चित्तं, "एनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनी"ति वचनात्। अव्यभिचारिणीषु त्वकामतोऽतिशयेन गुणवतां ब्राह्मणादीनां सवर्णासु गुणवतीषु च गमने शङ्खोक्तम् "अप्रकीर्णासु त्वन्यथा वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत्। क्षत्रियायां द्वे ब्राह्मण्यां त्रीणि त्रीणि वैश्यावच्च शूद्रायामि"ति। शूद्रायां च ब्राह्मणजातायाम् उत्कृष्टभार्यायां चैतत् स्यात्। कामतस्त्वभ्यासेन च गमने गुरुतल्पप्रायश्चित्तम्।

१ 'न' च पाठः. २ 'ट', ३. 'समृत' ट पाठ. ४ 'गु न गु', ५. 'नैर गु' ग पाठः

इति । एतच्च यस्यासौ रक्षणीया स यदि सङ्ग्रहीतुमिच्छति ततः प्रायश्चित्तमेकगृह एव निरुद्धां कारयेत्, यदि तु न संगृह्णीयात् ततो विप्रदुष्टां परित्यजतो न दोषः इत्येतद् भर्तृग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथा तु "निरुन्ध्यादेकवेश्मनि" इत्येतावतैव सिद्धत्वाद् भर्तृग्रहणमनर्थकमेव स्याद्, अन्यस्यैवंविधप्रयत्नासंभवात् । न चायं राज्ञ उपदेशः, अन्यत्र दण्डप्रकरणेऽभिहितत्वात् । ततो भर्तृग्रहणाद् यदि भर्तुमिच्छति, तत एतत् कारयेदिति गम्यते । वासिष्ठानि तु प्रायश्चित्ताधिकारोक्तान्यपि सामर्थ्याद् राज्ञ एवोपदिश्यन्ते—"शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्, वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येद्, ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा" इत्यादीनि । यदि तु स्वयमेव स्त्रियः प्रायश्चित्तं कुर्युः, ततो मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं वा भुञ्जानाधः शयीत । "ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्याष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । वाक्संबन्ध एतदेव मासं चरित्वोर्ध्वं मासादप्सु निमग्नायाश्चतुर्भिः सावित्र्याष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । व्यवाये तु संवत्सरं घृतपटं धारयेत् गोमयगर्ते कुशप्रस्तरे वा भुञ्जानाधः शयीत । ऊर्ध्वं संवत्सरादप्सु निमग्नायाः सावित्र्याष्टसहस्रेण शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते" इति । एतच्च त्रैवर्णिकयोषितां त्रैवर्णिकविषय [illegible] स्याद्, विशेषानुपदेशादेव, शूद्रगमने चोत्तरत्र प्रायश्चित्तवचनात् ।

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।
अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

[illegible] । तस्मा[illegible] आनिमि प्रभृति[illegible] । [illegible] इति [illegible] गार्थम । [illegible] निवृत्त्यर्थम्, [illegible] । स्मृत्यन्तरम् । [illegible]—
“पतितसंव्यवहारिणो [illegible] चानुतिष्ठन्[illegible] हेमन्तेषु मासं वा गोमूत्रयावक [illegible]”ति । तथा महापातकमध्ये “तैश्च सह संप्रयोगश्च स पञ्चमः पातकी” इत्युक्तं, न च तत्र प्रायश्चित्तमुक्तम् । अतो यत् सामान्येनोक्तं “पतितो ह्यात्मानमुद्धरेत् संवत्सरं तप्तकृच्छ्रमाचरेत्” इत्यादि ब्रह्महत्याप्रकरणे व्याख्यातं, तदेव संप्रयोगिणोऽभिप्रेतमिति गम्यते । तथा संवर्तेऽपि चतुर्णां महापातकानां प्रायश्चित्तान्युक्त्वोक्तम्—

“एभिः संपर्कमायाति यः कश्चित् पापमोहितः ।
षण्मासमब्दमेकं वा पूर्वोक्तानां व्रतं चरेत् ॥”

इति । अत्र चैभि षण्मासमब्दमेकं वा यः संपर्कमायाति, स पूर्वोक्तानां व्रतं चरेदिति केचिद्योजयन्ति । तथा सत्यब्दग्रहणात् सिद्धे सत्येकं वेत्यवक्तव्यं स्यात् । अतः प्रायश्चित्तकालोपदेशोऽयं न संपर्ककालस्य । तेनायं श्लोकार्थः — य एभिर्ब्रह्महप्रभृतिभिः स्मृत्यन्तरानुसारेण ‘संवत्सरेण पतती’त्यादिना संपर्कमाभिमुख्येन याति, स एषां पूर्वोक्तानां यद् व्रतं द्वादशाब्दाद्युक्तं तदेव षण्मासमेकं वाब्दं चरेदिति । वाशब्दाच्च द्वौ वा त्रीन्वा इत्येतदपि गम्यत एव । तथा षण्मासं त्रीन्वा मासानिति । एवं सुमन्तुनापि सुवर्णस्तेयस्योक्त्वा “सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसाहस्रमाव्याहृतीर्जुहुयात् सर्वकृच्छ्रेण च पूतो भवती”ति, तत उक्तं “यश्चैतैः सह यौनमुख्यब्राह्मणानां संबन्धानामन्यतमेन संपर्कं कुर्यात्, तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादि”ति । आनन्तर्याच्चैतदेव स्तेयसंबद्धमिति गम्यते, न

१ ‘स्मृता’ च पाठ. २ ‘[illegible]’, ३ ‘[illegible]’ ग. च. पाठ.. ४. ‘ण पृ’ ड. पाठ ५. ‘न वा स ट. च पाठ

[illegible] मार्गेण [illegible] । [illegible] —

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

इति मानवे [illegible] । [illegible]नात् मार्ग्यं तु [illegible] । [illegible] कामतो व्यवहरत इत्येवमर्थम् । अन्यथा [illegible] इति ज्ञायेत, न स्वभावे एव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः । तेनात्र द्वादशाब्दिकं मरणान्तिकं च प्राप्नोत्येव । सम्पर्ककालस्य चानभिधानात् पूर्वप्रकृत एव कालोऽत्रापि द्रष्टव्यः —

"संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन्"

इति, स्पर्शाधिकारे च —

"दिवाकीर्त्यमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा"

इत्येकप्रकरणपाठात् । अतः संवत्सरात् परतः कामसंसर्गे मरणान्तिकम्, अर्वाक् प्रायश्चित्तान्तराणि महापातकप्रकरणोक्तानि विषयव्यवस्थया योज्यानि । तथा स्मृत्यन्तरेष्वपि चण्डालसंकरे, यथा वासिष्ठे — "गुर्वीसख्यादिगमने कृच्छ्राब्दपादं चरेत्" इत्युक्त्वोक्तम् — "एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेष्वि"ति । अत्र च कृच्छ्रगणनया सप्त सार्धानि कृच्छ्राणि । तेनैतत् सप्तरात्रं भुक्त्वा कुर्यात् । कुत एतत्,

"भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव वा ॥"

इति मनुवचनात्, तन्मध्ये च पतितस्योक्तत्वात् —

"अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च"

[illegible]ते । यदि तु अभिशस्तोऽन्तरेणापि पतनं महापातकाभिशस्तो गृह्यते, [illegible] दण्डापूपिकया महापातकिनां भेदेनानभिधानेनैवाभोज्यत्वसिद्धेः

---

१ 'नच' ग पाठ.. २. 'दार इ' ग, 'दा' च पाठ. ३ 'व प्रा' च. पाठ. ४ 'स्यान'. ५ 'वेक्ष', ६. 'थात्र स्मृ', ७ 'वैतत्' च. ८. 'पवद न' ग, 'पिकवद् न' च. पाठ. ९ 'नेऽन्यभो' च, 'ने सत्त्रनै' ग. पाठ..

सकृद्भोजने मत्या कृच्छ्रम् । ततश्चावृत्तिविषयत्वाद् वासिष्ठं "कृच्छ्राब्द-पादं चरेदि"त्येतत् सप्ताहविषयमिति स्थितम् । चण्डालभोजनं तु यद्यपि पतितभोजनाविशेषेण पठ्यते, तथापि लोकोपचारान्मानवाच्च ज्ञापकाद् गुरुतरमेव । अतश्चाकामतश्चण्डालान्नभोजने कृच्छ्र, कामतस्तु सकृद्भोज-नेऽपि पतनमेव, "ज्ञानात् साम्यं तु गच्छती"ति मनुवचनात् । अज्ञान-तस्तु संवत्सरेण पतनम् । प्राक् तु संवत्सरात् पतितसम्पर्कवद् विषयक-ल्पना । यत्र त्वज्ञातश्चण्डालादिः कस्यचिद् गृहेऽवतिष्ठते, तेन च स-हान्ये व्यवहरन्ति न तु साक्षात् तेन चण्डालादिना, तेषां प्राक् संवत्सरा-दूर्ध्वं च षण्मासात् संवर्तोक्तं —

"चण्डालसङ्करे विप्रः श्वपाके पुल्कसेऽपि वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुध्यति ॥"

इति । अत्र सङ्करमात्रं उक्तं, न तु साक्षात्सम्बन्धं । तथाच काश्यपः—"चण्डालश्वपाकपुल्कसादिसङ्करे संव्यवधाने षण्मासान् गोमूत्रयावकौ, षष्ठाह्नकालं पातव्याः । एवं प्रतिमासवृद्ध्या वृद्धिरा परिवृत्तेः सूर्यस्ये"ति। सूर्यपरिवृत्तिश्च षण्मासेन भवति । अतः प्राक् षण्मासादित्ययमस्यार्थः । विप्रग्रहणात्तु ब्राह्मणस्यैवैतत् । इतरेषां तु कृच्छ्रत्रयम् । तच्च प्राजापत्यं स्यात् । यथाह सुमन्तुः—"अगम्यागमने स्त्रीवधचण्डालसङ्करे च कृच्छ्र-त्रयं चरेदि"ति । साक्षात्तु यस्य गृहे स्थितः, तस्य पराशरोक्तम् —

"अविज्ञातस्तु चण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।
विज्ञानेनोपसन्नस्य विप्राः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥
ऋषिवक्त्रच्युतान् धर्मान् पठन्तो धर्मपाठकाः ।
पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मशास्त्रविशारदाः ॥
दधिक्षीरघृतैर्युक्तं कृच्छ्रं गोमूत्रयावकम् ।
भुञ्जीत सहितो भृत्यैस्त्रिसन्ध्यमवगाहयन् ॥

१ 'नादवि' ग च. पाठ २ 'दि [illegible]' च. पाठ ३ '[illegible]' ४. 'तु व', ५ 'स्य' ङ पाठ ६. '[illegible]' ग. पाठ ७. '[illegible]', ८ 'तु [illegible]-सात्स' ग च पाठ. ९. '[illegible]' ग पाठ १० [illegible] पाठ ११ '[illegible]' ग पाठ, १२. '[illegible]' ग ङ पाठ १३. '[illegible]' ग. '[illegible]' च पाठ १४ [illegible]-त' ङ. पाठ १५ '[illegible]' ग पाठ १६ '[illegible]' ग च पाठ

चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान् निहत्य तु ।
शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २५८ ॥

[illegible], शूद्रः [illegible] । ननु च शूद्रस्य जपाग्न्यागानुगमनाभाव [illegible] । किन्तु [illegible] नोऽपि शुद्धः कालेनानेन शुध्यति [illegible] प्रायश्चित्तान्तरस्य [illegible] व्याचक्षते । तथा सति सर्वानवकृष्टान् [illegible] स्यात् । तथाहि शङ्खः "सर्वेषामन्योन्यापकृष्टानां चान्द्रायणम्" इत्यविशेषेणैवाह । अविशेषाभिधानेऽपि च क्षत्रियादि [illegible] चान्द्रायणम् । वैश्यवधे तु न्यूनमन्यत् कल्प्यम् । अन्योन्यापकृष्टान इति वचनाच्चान्द्रायणप्रकार-पक्षयोः व्यवस्था कल्प्या । यत्तु क्षत्रियादीनां [illegible] नत्कृष्टस्यैव हन्तु-रुत्कृष्टवधे विज्ञेयम् । तत्रैव च विशेषं वक्ष्यति ॥ २५८ ॥

यदि [illegible] क्षत्रियादि [illegible] अपि हेयाद् [illegible] व्यापादित [illegible], तस्मादि कि दोष प्रायश्चित्तं वा भवेद्धन नेति, तथा [illegible] पापं योऽभिशस्य ख्यापयति, तस्यापि [illegible] आह—

मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ।
मिथ्याभिशस्तपापं च समादत्ते मृषा वदन् ॥ २५९ ॥

यस्तावन्मिथ्यैवाभिशंसेत् तस्य द्विर्दोष, द्विगुणमित्यर्थः । यस्तु भूतमेवार्थमप्रख्यातमभिशस्य प्रख्यापयति, तस्याभिशस्यमानेन तुल्य-दोषत्वम् । कस्मात् पुनर्मिथ्याभिशंसिनो द्विगुणदोषत्वं, यस्मादभिशंस-

---

१ 'ना म', २ 'नाकृष्ट' ट पाठ. ३. 'माना' न घ. पाठ.
४. 'तस्य' न. पाठ. ५. 'या ना च्य' ट. घ. पाठ.

मात् पातकसंयोजकतया पतितत्वोपदेशात् तुल्यत्वं तावदस्त्येव । अन्यद्—पतितस्य मिथ्याभिशस्तस्य पापं. तच्चासौ सम्यगादत्ते मृषा निर्दोषस्य दोषवत्तां वदन् । तस्माद्यतो न तावत्तस्य दोषोऽस्ति. अतो यश्चाध्यारोपितः. यश्चाध्यारोपकत्वेन प्राप्तः. तौ द्वावपि तस्यैव दोषावित्युपपन्नम् । द्विगुणदोषत्वं तावत् पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सिद्धम् । किञ्च अन्यदपि यत्किञ्चित् तेन पापं कृतं. तदप्यसावेव मिथ्याभिशंसनादादत्ते । तस्मादभिशस्तः पूर्वकृतादपि पापान्मुच्यते इत्यभिप्रायः । युक्तं चैतत्, दुःखोपभोगस्य पापक्षयहेतुत्वात् । यस्त्वभिशस्तस्य प्रायश्चित्तावधानं, तदुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ २५९ ॥

[illegible] अनुपपातकप्रायश्चि- [illegible] —

पञ्चगव्यं पिबन् गोघ्नो मासमासीत संयतः ।
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६० ॥

पञ्चगव्यं चात्र भोजनार्थम् । ततश्च गोमूत्रादीनि पञ्चापि तुल्य- [illegible] प्रमाणान्येकत्रालोड्य प्रत्यहं [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

"[illegible] ।

[illegible] ॥"

इति । तथा "[illegible]" इति

गौतमेन तु —

"गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोचर्मसंवृतः ।
[illegible] शयनं नास्य मासान् क्षितिशायिनः ॥
सक्तुयावकभैक्षाणि पयो दधि च संयतः ।
एतानि क्रमशोऽश्नीयात् [illegible] ॥
शुध्येत सोऽर्धमासेन [illegible] ।
स्नानं त्रिषवणं कुर्वीत संयतो वीतमत्सरः ॥
गायत्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च सर्वशः ।
पूर्णे चैवार्धमासे तु स विप्रान् भोजयेत् ततः ॥
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु गां दद्याच्छक्तितो द्विजः ।"

इति । तथा कश्यपेन गोवधमेवाधिकृत्योक्तं — "प्रायश्चित्तमकामावाप्तौ कामकृतेऽप्येके । दोहनचारणादीनां प्रायश्चित्तं दक्षिणावसनदानेन । तदामयाशङ्कया च घण्टाभरणभूषणयोजने वा पानतैलौषधभेषजक्रियाभिर्विनियोगैर्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं — ब्राह्मणेभ्यो निवेदयित्वा सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । चीर्णान्ते धेनुं तिलधेनुं दद्यादि"ति काश्यपः । अथान्यो वर्णः — 'तेन चर्मणा प्रावृतो मासं गोष्ठे वसेत् । त्रिषवणस्नायी नित्यं पञ्चगव्याहारः षष्ठान्नकालः पयोभक्षी वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत् तासु स्तब्धासु नोपविशेत् । नातिप्रवं गच्छेत् । न विषमेणावतारयेत्, नाल्पोदके नाल्पयवसे वा । अन्ते ब्राह्मणतर्पणं कुर्यात् ।

१. 'सर्व्यावि' ख. पाठ. २, ३. 'त', ४. 'पेगो' ग. पाठ. ५ '[illegible]' ट, 'दोभ' ग पाठः. ६ 'ह' ट 'ह. च पाठः

धेनुं तिलधेनुं वा दद्यादि''ति काश्यपः । तथा शंखेऽपि ''गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रं तिष्ठेत् । सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गा अनुगच्छेत् । गोष्ठे वसेत् । गोप्रदानं च कुर्याद्'' इति । वासिष्ठे तु — ''गां चेद्धन्यात्, तस्याश्चर्मणार्द्रेण प्रावृतः षण्मासं कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वानुतिष्ठेत् । तयोर्विधिरि''ति तत्स्वरूपमुक्त्वा ''ऋषभवेहतौ च दद्याता-मि''त्युक्तम् । पैठीनसिनापि — ''गोघ्नो यवागूं प्रसृतितण्डुलशृतां मासं भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वाणः शुध्येदि''ति । सुमन्तुस्तु — ''गोघ्नस्य गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यभोजनं गवामनुगमनं चे''ति । तथा संवर्तोऽपि —

''पादपाशनिबन्धाद्वा अतियोक्त्रातिवाहनात् ।
नदीकान्तारसन्तारश्वभ्रभूरन्ध्रिपातनात् ॥
एवं गोऽभिगते यत्र तत्र शुद्धिर्विधीयते ।
सशिखं वपनं कृत्वा मौनी कौपीनवस्त्रधृक् ॥
गोमूत्रयावकं मासमश्नन् गोभिः समं व्रजेत् ।''

इति । तथान्यत्रापरम् —

''उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो भुञ्जीत यावकम् ।''

इत्यादिरस्यैवाविशिष्टं ग्रन्थतोऽर्थतश्च । अत्र तु विशेषः —

''गायत्र्या दशसाहस्रं जप्यं कुर्वीत चाह्निकम् ।
गोमतीं च जपेद् विद्यान्''

इत्यादि च । तथा —

''गोसहस्रं शतं वापि दद्यात् सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥''

इति । गौतमे च ''गां च दद्यद्'' इत्यतिदेशः कृतः । वैश्यवधे च ''प्राकृतं त्रैवार्षिकं ब्रह्मचर्यमृषभैकादशाश्च गा दद्यादि''त्येवम् । बृहस्पतिना तु —

''द्वादशाहेन गोघाती तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
क्षीराहारो भवेत् तत्र क्षीरदध्यशनोऽपि वा ॥''

---

१. 'ग' [illegible] पाठः । ३. [illegible] ग च पाठः । ४. 'ता[illegible]' ग पाठः । ५. [illegible] । ६. [illegible] ग च पाठः । ७. 'चा[illegible]' । ८. [illegible] ग पाठः ।

[illegible]

इत्युपक्रम्य,

"[illegible]

गवां [illegible] ॥"

इत्यादिगोऽनुगमनप्रकारमुक्त्वा [illegible] ब्राह्मणभोजनम् [illegible] । एवं [illegible] धान्येव गोवधप्रायश्चित्तानि । अत्र च स्वयंभुवा—

"उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ।"

इत्युक्त्वोक्तम्— "उपपातकसंयुक्तो गोघ्न" इत्यादि । तेन ज्ञायते [illegible] पपातकव्यतिरेकेणापि गोघ्नत्वम् । अन्यथा तु [illegible] स्यात् । तच्च द्विविधं —किञ्चिदुपपातकसंयोगादतिरिक्तं पातकान्तःपाते, किञ्चिदुपपातकाद् न्यूनम् । तत्र यद् "उपपातकसंयुक्तो गोघ्न" इत्येवमुपक्रम्य पठ्यते यथाङ्गिरसे, तस्य मानवेन वैकल्पिकत्वम् । यत्तु मानवाद् गुरुत्वमसंयुक्तं च यथा गौतमीयं, यथा याम्ये—

---

१. '[illegible] गतमा' ट. च पाठ. २. '[illegible]' ग. पाठ. ३. 'त्वाम्यनु' च. पाठ ४ 'पर्म चा', ५. 'यम्' ग. च. पाठ. ६ [illegible] ट. पाठः, ७ 'न', ८ 'नयप्रसङ्गात्'. ९. 'चनेव', १०. 'त्युप' ग. पाठ'

"गोसहस्रं शतं वापि दद्यात् सुचरितव्रत"

इति, तत्र च 'उपपातकसंयुक्तो गोघ्न' इत्येवरूपत्वादुपक्रमस्य एतद् मानवेनाविशिष्टत्वाद् वैकल्पिकत्वेन व्याख्येयम्। अन्यत्तु सहस्रदक्षिणात्मकं पातकोचितत्वाद् गौतमीयवैकल्पिकत्वेन। गोदानमपि तस्मिन्नेव विषयेऽनुबन्धाद्यपेक्षया बोध्यम्। यानि तु न्यूनानि याज्ञवल्क्यप्रभृतिषु, तान्युपपातकसंयुक्तत्वेनानुपदेशादसत्त्वाच्च प्रागुपपातकाद् द्रष्टव्यानि। तत्र च क्रत्वर्थानां गवां वधे मानवाद्यनधिकानां विषयः। इतरत्र तु वधायैव प्रवृत्तस्य यो वधः, स उपपातकसंयोगः। तदन्यार्थं प्रवृत्तस्य भवति, स यद्युपपातकमध्ये पठ्यते, तथापि न्यून एव 'उपपातकसंयुक्तो गोघ्न' इति विशेषणसामर्थ्यात्। न चात्र परिग्रहालोचनया विषयव्यवस्था युक्ता, तस्य सर्वं प्रत्यनुपयोगात्। अत्र ज्ञानाज्ञानकृतत्वेन [illegible]स्त्वनुक्ता —

"प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥"

इति, तत् पातकोपपातकविषयत्वाद्बाविधे गोवधे न स्यात्, यत्रैवोपपातकत्वं तत्रैव भवति, न तु बन्धनयोजनादौ, व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। अतो यदि संगोपनार्थं बन्धने कुर्यादर्थं वा योजने तत्कृतो वधः स्यात्, तत्र पारागर्यं विज्ञेयम्। यत्तु —

"नायं संगोपनार्थाय न दुष्येद् रोधबन्धयोः।"

इति, तद्रोधबन्धयोरेव निर्दोषो न तु तन्निमित्तो वधोऽपि। तथा चान्यत्रोक्तम् —

"औषधं स्नेहमाहारं ददद् गोब्राह्मणेषु तु ।
तन्निमित्तं विपन्नेऽपि पुण्यमेव न पातकम् ॥"

इति, अन्यथास्त्येव दोष इति गम्यते। अन्ये [illegible]
पठन्ति —

पदेशादेवंभूते साक्षाद्वधे द्रष्टव्यम् । शान्तिरस्य तु मानवेन वैकल्पिकम् । तदपि जपोपदेशात् त्रैवर्णिकानामेव कामकृते वधे द्रष्टव्यम् । काश्यपीयं तु दोग्ध्रवादिनियोगेनैव चोदितत्वात् शूद्राणामेव । दोग्ध्री शाकिवैश्या न दोग्ध्रचादयः । तत्र दोग्धुं यन्त्रितायां व्यापत्तौ तदर्थ एव च यत्नः । या गोमृतवत्साविका. तस्या यत्न क्रियते । तद् गोजीवनार्थ प्रसिद्धम् । एवं घण्टाभरणादि विक्रयाज्ञतया यत्न क्रियते, स्नेहोपचारदानाद्यपि विक्रयार्थ धनेनैव शोभापोषणविवक्षया यत्न क्रियते, तत् प्रत्येतव्यम् । एतदपि सार्व-वर्णिकमेव । द्वितीय तु काश्यपोक्तं शूद्रस्यैव सांवर्तनिकविषयं द्रष्टव्यम् । पञ्चगव्याहारत्वं च प्रत्यहं भोजनम् । पयोभक्षित्वं तु पष्ठान्नकालता । समा-नमन्यत् । शङ्खोक्तस्य तस्मिन्नेव विषये शक्त्यपेक्षया योज्यम् । गौतमीयं त्वस्मिन्नेव विषयेऽनुगमनासमर्थस्य व्याधिदुर्बलस्य द्रष्टव्यम् । सुमन्तुविहितं तु यदि गृहक्षत्रखलादावुपद्रवं कुर्वती गौरभिहन्यमाना श्वभ्रादौ कथञ्चित् पतति, तद्विषयं शूद्रादीनामेव । समर्थानां चास्मिन्नेव विषये याम्यं —

"पादपाशनिबन्धाद्वा अतियोक्त्रातिवाहनात्"

इत्युपक्रम्य यद् विहितं —

"गोमूत्रयावकं मासमश्नन् गोभिः समं व्रजेत्"

इत्येतद् विज्ञेयम् । यत् तत्रैव —

"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मुच्येत यावकम्"

इत्यादि, तदा हारीतेन तुल्यकल्पम् । यत् तत्रैव —

"गोसहस्रं शतं वापि दद्यात् सुचरितव्रतः"

इति, तद् गौतमीयवैकल्पिकत्वेन कुलधेनुगोवधविषयं व्याख्यातमेव । बार्हस्पत्यं तु "द्वादशाहेन गोघातो" इत्येतत् पाराशर्येण वैकल्पिकं त्रैवर्णिकाना-मेव । लक्षजपस्तु ब्राह्मणानामेव,

"जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।"

इति वचनात् । यत् तत्रैव "द्वादशरात्र पञ्चगव्याहार" इति, तत् सौम-न्तवेन वैकल्पिकम् । यत् तत्रैव "षड्रात्रं यावकाहार" इति, तत् तस्मि-न्नेव विषये बालवृद्धाद्यपेक्षया योज्यम् । शातातपोक्तं तु संवर्तोक्तवैकल्पि-

१. 'दद्यात्' क' इ. पाठः. २. 'दम' क' इ. पाठः.

कत्वेनानुबन्धविशेषापेक्षया योज्यम्। एवं योगीश्वरोक्तानामपि परस्परतो विषयकल्पना। सर्वत्रैव च प्रायश्चित्तप्रकरणे—

"जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद् बुद्धिकृतं तथा।
अनुबन्धं परिज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥"

इत्येतदेव संक्षेपसूत्रम्। तथा—

"अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥"

इति। तथा—

"ये यां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसु निष्कृतिम्।
सा तेषां पावनाय स्यात् पवित्रा विदुषां हि वाक्॥"

इति। एवं सर्वत्रापि योज्यम्। अथाभ्ययाजनादावुपपातकवर्गे गोघ्न-प्रायश्चित्तातिदेशाद् विशेषविहितैः सह विषयकल्पना कार्या। विशेषविहित-मेकं तावत् स्वायंभुवे—

"एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः।
अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा॥"

इति। अथशब्दापिशब्दाभ्यां च [illegible]
गोघ्नप्रायश्चित्तेन वैकल्पिकं द्विजस्योपपातके [illegible]
[illegible]न्द्रोक्तम्—

"उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन [illegible]

इति। एवमिति गोघ्नप्रायश्चित्तानां पूर्वश्लोक[illegible]
यणं च

"[illegible]

इत्येतत् प्रत्येतव्यम्। [illegible]
[illegible] "पयसा वापि मासेन" [illegible]
या पुनः "त्यक्त्वा [illegible] पुनः [illegible]
[illegible] पुनरुपनयनं [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
यथा [illegible] [illegible]
"कालातिक्रमे नियतर्[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
चौपनायनिककालातिक्रमे [illegible] । [illegible]

"त्रिरात्रं [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥

इति हारीतवचनात् [illegible] । [illegible] इत्यादि वर्षात्मानद -

"येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

इति । एतद् आद्यावधिगतेर्वर्षादनुतप्तस्य व्रात्यस्य. "त्रिः पूर्वं उत्तर[illegible] कालातिक्रमणे पततीति" शङ्खवचनात् । गौतमानुसारेण सर्वेषामयन[illegible] कालः "द्व्यधिकाया वैश्यस्ये"त्युक्तत्वात्. "अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ती"ति वचनात् । ततः परं च वासिष्ठम्—"उद्दालकव्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेद् मासं पयसा अर्धमासमामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन पडात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छे[illegible] दि"ति । यदि त्वाद्यादुपनयनकालादारभ्याष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि नोपनीत[illegible] स्ततोऽत्र व्रात्यस्तोमः "यो व्रतकालसंस्कृतोऽतिक्रान्तः, स आधेयं यजेते"ति व्रात्यस्तोमोपदेशात् । ये तूपनीताः सन्तोऽनधीत्य वेदमन्यद[illegible] किमपि कृतवन्तः, न च सन्ध्योपासनादि त्यक्तम्, अधीत्य वा यैः सन्ध्यो[illegible] पासनाद्याचरणे शैथिल्यं कृतं, तेऽपि त्रीणि कृच्छ्राणि प्रयत्नेन कृत्वा वेद[illegible] पठेयुः, आचारेयुं च प्रयत्निनो भवेयुः । यथाह मनुः—

"प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥"

इति । गौणप्रायश्चित्तस्य चोद्दालकव्रतवैकल्पिकत्वं, चान्द्रायणस्य तु कृच्छ्र[illegible]

१. 'निति' ट. ग. पाठः, २. 'निष्ठ । न' ग. पाठः, ३. 'द्वैप', ४. '[illegible]
क्षि. ५. 'मे प', ६. 'मानिष्ठे', ७ 'दावाचारगते', ८ 'मिष्ठ', ९. '[illegible]
ग, १० [illegible], ११. 'स्य हृ' ग. पाठः.

त्रयेणेति। एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तराणि व्याख्येयानि। स्तेयादिष्वप्ययमेव मार्गः। ग्रन्थव्याख्यायां च निपुणतो वक्ष्यामः। प्रकृतमिदानीमुच्यते॥ २६२॥

[illegible] क्षत्रवधे [illegible] 'उपपातकानि [illegible] वा' इत्यादिना। इदानीं तु तेषामेव वैशेषिकं वक्तुमाह—

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान्।
ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत्॥ २६३॥
वैश्यहाब्दं चरेदेतद् दद्याद्वैकशतं गवाम्।
षण्मासाञ्छूद्रहा वापि दद्याद्वा धेनवो दश॥ २६४॥

ऋषभ एकोऽधिको यासां सहस्राय ता ऋषभैकसहस्राः। स्पष्टमन्यत्। पुमानिति च [illegible] आत्रेय्यादिवधे प्रायश्चित्तमित्येवमेव [illegible] अकामतश्च। यथाह मनुः—

"अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः।
ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात् [illegible]॥"

इति। हुतस्य [illegible] "प्रमाप्य [illegible]
नन्वेतद् [illegible] इति वचनात्। [illegible]
नाधिकरणः [illegible]
एतत्। अपत्ति [illegible]
[illegible]

वचनं युक्तं स्याद् । इतरथा त्वादावेवोक्तमधिकारादुत्तरत्रापि लभ्यत एवेति पुनर्न वाच्यं, सर्वत्र वा वाच्यम् । अतो योगीश्वरीयात् पुनर्वचनादिह चोक्तन्यायानुसाराच्छूद्राभिप्रायेणैवैतदिति युक्तम् । अतश्चोपपातकमध्यपाठोऽप्युत्कृष्टापेक्षयार्थवान् स्यात् । इतरथा तु तुल्यवदुपपातकमध्ये, सङ्कीर्तनमबुद्धिपूर्वमिव स्यात् । एवञ्च यच्छङ्खेनोक्तं — "सर्वेषामन्योन्यापकृष्टवधे चान्द्रायणमि"ति, तदपि समञ्जसं स्यात् । यदि त्ववश्यं द्विजोत्तमवचनाद् ब्राह्मणस्यैवैतदित्येवं समर्थनीयं, ततो वृत्तस्थवचनात् कर्मप्रयोगमध्यगतयोरित्येवं व्याख्येयं, सोमयागव्यतिरिक्तेष्टिपश्वादिविषयत्वेन च सवनसंबन्धेन ब्रह्महत्यातिदेशात् । कर्मगतव्यतिरेकेण तूपपातकप्रायश्चित्तमेव । तत्राप्यकामतश्चान्द्रायणं, कामतस्तु गोघ्नप्रायश्चित्तम् । अनुबन्धाद्यपेक्षया च जपादिभिः प्रतिपूरणम् । अपकृष्टानां त्वकामत एतत् । कामतस्तु—

"तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमोऽशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥"

इति । अवृत्तस्थे तु संवर्तोक्तं—

"प्रमाप्य क्षत्रियं मोहात् त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।
प्राजापत्यातिकृच्छ्राभ्यां तप्तकृच्छ्रेण च क्रमात् ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ।
शूद्रं हत्वा तु कुर्वीत कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥"

इति । सोमव्यतिरिक्तक्रतुगते त्वकामतो निकृष्टस्य सजातीयस्य वा हन्तुर्गौतमीयं—"राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ऋषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् । वैश्यवधे त्रैवार्षिकम् ऋषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे तु संवत्सरम् ऋषभैकादशाश्च गा दद्यादि"ति । शूद्रोऽपि श्राद्धादौ प्रयोगमध्यस्थो यदि स्यात् । कामतस्तु वासिष्ठम्—"एवं राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि चरेत् षड् वैश्यं त्रीणि शूद्रमि"ति । सवनस्थवधे तु शूद्रस्यापस्तम्बोक्तं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । सर्वत्र च जात्युत्कर्षापकर्षावालोच्य विशेषः कल्पनीयः ।

---

१. 'न्नाट' ग पाठ. २. 'था तुल्य' ङ. पाठः. ३ 'स्य' ग. ङ. पाठः. ४ 'नि । तू' ङ पाठः. ५. 'तदपि त्व' ग., 'तत्वेऽन्य' ङ पाठः. ६. 'क्र म'

उक्तं च—"जातिशक्तिगुणापेक्षमि"ति । शङ्खोक्तमपि गौतमीयेनैकार्थमनुबन्धानुसारेण योज्यं—"चतुर्षु वर्णेषु क्रमात् द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन् एकं तदन्ते गोसहस्रं ततोऽर्धं तस्यार्धं तदर्धं च दद्यादि"ति । केचित्तु गौतमीयं ब्राह्मणसंबन्धेनैव मन्यन्ते । पूर्वसूत्राच्च "गर्भे चाविज्ञाते ब्राह्मणस्ये"त्यतोऽवच्छिद्य ब्राह्मण इत्युत्तरसूत्रेण योजयन्ति । ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकमिति । ततश्चैतदनुसारादेव मानवेऽपि द्विजोत्तमवचनं विस्पष्टमेव ब्राह्मणविवक्षयोपपन्नं स्यात् । तत्त्विदं नातीव युक्तम् । एवं हि प्रत्युतानिष्टमापद्येत ब्राह्मणवध एव राजन्यकर्तृके षड्वार्षिकव्रतप्रसङ्गात् । न च ब्राह्मणस्येत्येतत् कर्तृविशेषणम् "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति नियमात् । ततश्च ब्राह्मणस्य कर्मत्वापत्तेरनिष्टप्रसङ्गः । अत एवोपमन्यायप्रभृतिभिर्गर्भे चाविज्ञाते ब्राह्मणस्येत्येव व्याख्यानम् । अतो यथोक्तैव विषयकल्पना । तथाचाम्नायः—"तस्मादप्यपि राजा परमतां गच्छती"त्युपक्रम्य "वध एनं हिनस्ति स्वा योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वे"ति निकृष्टेन श्रेयसो वधे सिद्धवद् दोषाल्पत्वेन दोषगुरुतां दर्शयति । तथाच वाक्पारुष्ये स्वायंभुवः—

"शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥"

इत्यनेन निकृष्टानां यथोत्कर्षं दोषातिरेकमाह । तथा—

"पञ्चाशद् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥"

इति यथापकर्षमपकर्षं । तथा—

दुर्वृत्तब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रस्त्रीप्रमापणे ।
दृतिं धनुर्बस्तमविं क्रमाद् दद्याद् विशुद्धये ॥ २६४॥

दुर्वृत्तां ब्राह्मणादिसम्बन्धिनीं स्त्रियं हत्वा क्रमशो दृत्यादीनि देयानि । दृतिश्चर्मकोष्ठो जलार्थः कुतपः । बस्तो युवा छागः । अविरुरभ्रः । दुर्वृत्तस्त्रीप्रमापणं च राज्ञ एव विहितम् । यथाह मनुः संग्रहणाधिकारे—

"भर्तारं लङ्घयेद् या तु ज्ञातिस्त्रीगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद् राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥"

इति । गौतमेन तु प्रायश्चित्ताधिकार एवोक्तं — "श्वभिः खादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं पुमांसं घातयेदि"ति । अतो राज्ञ एवैतत् प्रायश्चित्तं नेतरस्य । ननु राज्ञो विहितानुष्ठानात् प्रायश्चित्तमयुक्तम् । युक्तं च, यथैव साक्षिणामनृताभिधाने

"वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्"

इत्यत्र । एतस्मादेव प्रायश्चित्ताभिधानाज्ज्ञायते स्त्रीवधस्यात्यन्तमकर्तव्यता । तथाचाम्नायोऽपि— "नचै वै स्त्रियं घ्नन्ती"ति । अत एव स्मार्यते —

"बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥"

इति । अतश्च कामकृते स्त्रीवधे प्रायश्चित्ताभाव एव । अकामतस्तु कथञ्चिद् दैवादापन्ने स्त्रीस्वरूपापेक्षया ऋत्वर्थापेक्षया हन्तृगतानुबन्धापेक्षया च प्रायश्चित्तानि योज्यानि । केचित्तु भर्तुरव्यवस्थितस्त्रीवधे दृत्यादिदानं मन्यन्ते । अन्ये तु सार्वत्रिकमेव । तत् पुनर्विचार्यम् ॥ २६४ ॥

एवं तावद् व्यभिचारिणीस्त्रीवधादिष्वनुक्तस्थाने प्रायश्चित्तमाह—

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
अस्थन्वतां सहस्रं च तथानस्थिमतामनः ॥ २६५ ॥

अप्रदुष्टामव्यभिचारिणीं स्त्रियमकामतः कथञ्चिद्धत्वा शूद्रहत्याव्रतं[2] चरेत् । व्रतचरणोपदेशश्च "दद्याद् वा धेनवो दश" इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थो व्याख्येयः । एतच्चापराद्धविषयमेव,

"निकृष्टजां तु निर्जातामुत्कृष्टाया च मातरि ।
अदुष्टां योऽपि हत्वा षण्मासानेतदाचरेत् ॥"

इति बृहस्पतिवचनात् । एतच्छन्देन च तत्र पूर्वश्लोकोक्तकृच्छ्रहत्याव्रतं सांवत्सरिकमुक्तम् । इतरासु तु वासिष्ठम् "अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां वैश्यां शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरमि"ति । गौतमीयमपि शूद्रायामनात्रेय्यामेवात्यन्तगुणवत्यां वधे द्रष्टव्यम् . "अनात्रेय्यां चैवमि"ति वासिष्ठानुसारात् । यत्तु मानवं —"कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमि"ति, तदाङ्गिरसवचनाद्

"आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥"

इत्येतद्विषयमेव । शातातपोक्तं तु याज्ञवल्कीयेन वैकल्पिकम् । "स्त्रीघाती षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेदि"ति शङ्खोक्तस्य गौतमीयेन समानविषयत्वम् । "स्त्रीणां वधे शूद्रहत्याव्रतमादिशेदि"ति गुणाभावापेक्षया योज्यम् । प्रवृत्तासु स्वनिमित्ते व्यभिचारेऽनुबन्धविशेषापेक्षयोपपातकप्रायश्चित्तानि योज्यानि । स्वल्पान्तराण्यप्यनेनैव मार्गेण व्याख्येयानि. यथा स्त्रीवधे कृच्छ्रस्य गुरुलघुतोक्तम् । यथा चाङ्गिरसे —

"अनाहिताग्निपत्नीनां तथा विप्रवधूनामपि ।
गोघातव्रतं कुर्यात्स्त्रीणां चैव नित्यशः ॥"

इति । सवर्त्ते तु —

इत्युक्त्वोत्तरार्धेन

"अस्थन्वतां सहस्रं च तथानस्थिमतामनः ।"

इत्येतदेव शूद्रहत्याव्रतमुक्तम् । येषा मारियकानां प्राणिनां षाण्मासिके व्रतं, तेषां सहस्रं हत्वा पाण्मासिकं शूद्रहत्याव्रतं कार्यम् । यानि चानस्थिकानि पिपीलिकादीनि, तेषां च यावन्त्यनसा शकटमन्ते वोढुं हाभ्यां बलीवर्दाभ्यां मध्यमाभ्यां, तावत्परिमाणे स्यात् । "अनस्थिमतामनडुद्भारः" इति गौतमस्मरणादनेनागत एवानडुद्भारो गृह्यते, 'पूर्णे चानस्यनस्थामि' इति मनुवचनात् । एतच्च यान्यहिंसकानि मांसाद्यपयोगे अनाविष्टानि च, तद्विषयं द्रष्टव्यं,

"योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥"

इति मनुवचनात् । यानि तु हिंसास्वभावानि यूकमशकजलूकादीनि, तेषां यथासामर्थ्यमपनीयमानानां यदि वधोऽपि स्यात् तथाप्यदोष एव । काम-तस्तु यूकादिष्वप्यस्त्येव दोषः । तथा यान्यप्यस्थिमन्त्यादिष्टप्रायादेच-तानि च, नित्योपद्रवकारिणश्च सर्पमूषिकप्रभृतयः, तदपनयनार्थं च मार्जारादिसंग्रहादिप्रकारेण वधो निर्दोष एव । यानि च सम्मार्जनोपलेपन-धान्यसंस्कारादिना हन्यन्ते, यानि चेन्धनाद्युपनेष्ठानि मणिकादिषु च, तथाप्यदोष एव, वधे कर्मसाधनत्वेन शरीरधारणार्थत्वेन च प्रवृत्तेः । येषां कामभोगमात्रनिबन्धनैव प्रवृत्तिस्तेषां तत्रास्त्येव दोषः । यदेतत् "पञ्च सूना गृहस्थस्य" इत्यत्र स्वायंभुवप्रदर्शितम् । सहस्रग्रहणमनोग्रहणं चात्र भूयस्त्वोपलक्षणार्थं न नियमार्थम्, अर्वाक् च प्रतिनिधीक्तोत्तरानुपदे-शात्; हन्यमानानां च समुच्चयोपादाने हेत्वमावाद् इत्येषा दिक् ॥ २६५ ॥

एवं तावत् सामान्येनोक्तम्, अधुना केषाञ्चित् विशेषमाह—

मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।
हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥२६६॥

स्वायंभुवे तु काकोलूकचाषाणामेव विशेषोपदेशः । सोऽपि च क-न्यर्थविषयतया पक्षिमात्रोपलक्षणार्थो व्याख्येयः, अथापि नियमार्थः । तथा

1. त्वा इ, 2. 'मान्यहिनस्त्यमात्र' ग. पाठः 3. 'मे' ङ. च. पाठः. 4. 'गां' ग. पाठः 5. 'पक्षि' क. ङ पाठः 6. 'अ' ग. च. पाठः. 7. 'रि' ङ. च. पाठः.

क्रत्वर्थवध एवेति व्याख्यातमेतत् । इह त्वनान्वर्थे एव त्रिरात्रं पयोभक्षता पादकृच्छ्रं वेति व्याख्येयम् । मानवेऽपि च —

"मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥"

इत्युक्त्वानन्तरमेवोक्तं —

"पयः पिबेत् त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ।
उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥"

इति । न चैषां शूद्रहत्याव्रतेन वैकल्पिकत्वं युक्तम् । अतो यथोक्तैव विषयकल्पना । तत्रापि च स्नानाध्वगमने क्षत्रियवैश्ययोः, जपस्तु ब्राह्मणस्यैव, "जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणः" इति वचनात् । पयःपानपादकृच्छ्रे तु शूद्रस्य । तथा च व्यासः —

"अनादिष्टव्रतादेशे शूद्रं तपसि योजयेत् ।
राजन्यवैश्यौ संस्कारे ब्राह्मणं जपकर्मणि ॥"

इति । तथा —

"यज्ञार्थप्राणिहिंसायां क्षुद्रजन्तुवधेष्वपि ।
पापकृत्यां वदन्त्युग्रां यज्ञाद्धि जगतः स्थितिः ॥"

इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि व्याख्येयानि । यथाहाङ्गिराः —

"गजे व्याघ्रे च तुरगे खड्गे कृष्णमृगे वृके ।
सिंहे शुनि वराहे च मयूरे पक्षिणामपि ॥
चाषे भासे च गृध्रे च टिट्टिभे खञ्जरीटके ।
यथा शूद्रे तथा वध्वा भगवानङ्गिराब्रवीत् ॥"

इति । केचित्तु 'यथा गवि तथैवेदं' पठन्ति । सृगालोऽपि मयूर उच्यते.

"मयुर्मयूरो गोमायुः सृगालश्चेति नन्दिनः"

इति नामरत्नमालावचनात् । तेनोक्तं मयूरे पक्षिणामपीति । [illegible] सृगालोऽपीत्यर्थः । [illegible]

[illegible]

'[illegible]
[illegible]

[illegible]

"चाषं भासं कपोतं वा शारिकां तित्तिरिं तथा ।
अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥"

तथा —

"गृध्रं श्येनं शशादिं च कपोतान्प्लववानके ।
अपकाशी दिनं तिष्ठेद् त्रिकालं मारुताशनः ॥
हत्वा नकुलमण्डूकमार्जाराजगरडुण्डुभान् ।
कृसरं भोजयेद् विप्रं लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥"

इति । तथा स्मृत्यन्तरेष्वप्युच्चावचान्युदाहृतान्यनेनैव मार्गेण योज्यानि । यथा वासिष्ठे — 'श्वमार्जारनकुलडहरमूषिकान् हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् । किञ्चिच्च दद्यादि'ति । एतत् अन्वर्थहिंसायामेव कामतः, इतरत्र वा गुरुतरानुबन्धे योज्यम् ॥ २६६ ॥

एवं तावद् मार्जारादीनां प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीमन्येषां क्रव्या[1]दीनां वधे आह—

**गजे नीला वृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ।
खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २६७ ॥**

मानवेनाभिन्नार्थत्वात् तत्र च प्राधान्येन अन्वर्थहिंसाया एवाविष्कृतत्वात् "निपात्य वैश्यं वृत्तस्थम्" इति वृत्तस्थशब्दस्य यज्ञस्थवचनत्वादेतदपि तद्विषयतयैव व्याख्येयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६७ ॥

**हत्वा श्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ।
भासं च हत्वा दद्याद् गामक्रव्यादेषु वत्सिकाम् ॥२६८॥**

क्रव्यं मांसमुच्यते, तद् भक्षयन्ति ये, ते क्रव्यादाः । ते च केचिज्जले चक्रादयः, केचित् स्थले गृध्रादयः । शिखण्डी मयूरः । स्पष्टमन्यत् ॥२६८॥

**उरगेष्वायसो दण्डः पण्डके त्रपुसीसकः ।
कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेंऽशुकम् ॥ २६९ ॥**

उरगेष्विति बहुवचनं डुण्डुभादीनामपि ग्रहणार्थम् । पण्डकः षण्डः । कोलः सूकरः । गुञ्जा कृष्णलः । हयो घोटः । अंशुकं वस्त्रम् । सर्वत्र

१ 'दीनां' न पु.

प्रायश्चित्तप्रकरणे वचनाद् विना न परिग्रहकृतः कश्चिद् विशेष इत्येतद् गोवध एव व्याख्यातम् । केचित्तु पण्डकमुरगाधिकाराद् गोनसमाहुः । तत्रापि हि स्मरन्ति पलालभारम् ॥ २६९ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।
दानं दातुं चरेत् कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७० ॥

तित्तिरिप्रकारेषु सर्वेषु कपिञ्जलक्रकरलावकादिषु तिलद्रोण एकैकस्य वधे देयः 'गजे नीला वृषाः पञ्च' इत्येतस्मादारभ्य तित्तिरिपर्यन्तानां वधे यथोक्तदानाशक्तौ प्राजापत्यं प्रत्येकं चरेत् । केचित्त्वत एव ज्ञापकात् सर्वत्र हिंसाप्रकरणे दानस्य प्राथमकल्पिकत्वं मन्यन्ते । तत् त्वयुक्तं, अपुमापकार्थे वृषपञ्चकार्थे चाविशेषेण कृच्छ्रदर्शनात् । न च तत् समुच्चितानाम्, एकैकस्येति वीप्सोपादानवैयर्थ्यात् । अतः शास्त्रस्यामीमांस्यत्वाद् गजादिष्वेव दानप्राधान्यम्, अन्यत्र तु तपस एवेति स्थितम् । तथाचाह मनुः —

"महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात् ततः ॥"

इति । एवकारश्च प्राथमकल्पिकत्वं सर्वपापेषु तपसः स्पष्टयति । तथा —

"दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं प्राजापत्यं विशुद्धये ॥"

इति । अत्रापि सर्पादीनामेव दानाशक्तौ तपः कार्यम्, अन्यत्र तु तपस एवाशक्तौ दानमिति । सर्वत्र च प्रायश्चित्तप्रकरणे यस्य तु दानं चोदितं तदनौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २७० ॥

[illegible] —

किञ्चित् सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ।
वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ॥ २७१ ॥

किञ्चिदिति [illegible] ।
[illegible] ॥ २७१ ॥

पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टश्चैव श्ववायसैः ।
प्राणायामान् जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥२७२॥

पुंश्चली गणिका विप्लुता योषिदित्यन्ये । वानरादयः प्रसिद्धाः । चशब्दान्नखादिविलिखितस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । एवकारादेकैकशः समुच्चितेऽपीति गम्यते । प्राणायामानिति बहुवचनं शरीरप्रदेशापेक्षया त्रिप्रभृतिशतपर्यन्तेष्वविशेषेण व्याख्येयम् । तथाच शङ्खः—"नरवायसखरवानरश्वपुंश्चलीभिर्दष्टः समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतप्राशनेन शुध्यती"ति । अत्र चानादिष्टप्रायश्चित्तानां शरीरप्रदेशापेक्षयैव विषयकल्पना । सर्वत्रैव च यत्र समन्त्रकं प्रायश्चित्तमाम्नातं, तत्र स्त्रीशूद्रयोरपि तदेवामन्त्रकं प्रत्येतव्यम् ॥ २७२ ॥

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनः ।
स्यादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोनुगो दिनम् ॥ २७३ ॥

बदरोदुम्बरादिफलेषु कृमिमशकादीनि सत्त्वानि, तथा पुष्पेषु अन्ने चामे पक्वे वा काञ्जिकादिषु रसेष्वन्येष्वप्येवंप्रकारेषु । घृताशी घृतेनैवैकरात्रवृत्तिः । एवं लतौषधीनां वृथाच्छेदने च क्षीरव्रतो गवामेकदिनमनुगमनं कुर्यात् ॥ २७३ ॥

[illegible] —

यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्र्य वा ।
स्तनान्तरं भ्रुवोर्वापि तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७४ ॥

वाशब्दः स्पर्शनानुमन्त्रणयोर्विकल्पार्थः । "यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्" "पुनर्मामैत्विन्द्रियमि"त्येताभ्यां शतपथपठिताभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्र्य तेनानामिकया कनिष्ठामध्यमयोरन्तरेण स्तनौ भ्रुवौ विनिमार्जयेत्, न चान्यच्छौचं कर्तव्यम् । अत्र च श्लोके स्पष्टानभिधानं छन्दोनुरोधात् । यः स्मृत्यन्तरे शौचोपदेशः, स मन्त्रानधिकृतस्यानभिज्ञस्य वा प्रत्ये-
.: ॥ २७४ ॥

मयि तेज इतिच्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत्।
गायत्रीमशुचौ दृष्टे चापलेऽथानृतेऽपि च ॥ २७५ ॥

"मयि तेज" इत्येतद् यजुः शतपथाम्नातं ब्राह्मणस्वरेणैव जप्यम्। स्पष्टमन्यत् ॥ २७५ ॥

उपपातकिमध्येऽवकीर्णिनोऽपि पाठात् प्रायश्चित्तान्तरं वक्तुमाह---

अवकीर्णी भवेद् गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २७६ ॥

उपकुर्वाणो नैष्ठिको वा ब्रह्मचारी स्त्र्यभिगमनादवकीर्णीत्युच्यते। स च निर्ऋतिं गर्दभेनेष्ट्वा स्मृत्यन्तरोक्तं च तच्चर्मणा प्रावृतो व्रतं चरित्वा विशुध्यति। गर्दभं पशुमालभ्येत्येतत् कृत्स्नप्रयोगनिर्वृत्त्यभिप्रायेणैव व्याख्येयम् ॥ २७६ ॥

ब्रह्मचार्येव---

भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः।
कामावकीर्ण इत्येवं हुत्वाज्येनाहुतिद्वयम् ॥ २७७ ॥
उपस्थानं ततः कुर्यात् सं मा सिञ्चेत्यनेन तु।

"कामावकीर्णोऽस्मि", "कामाभिद्रुग्धोऽस्मि" इत्या[illegible]ज्याहुतिद्वयं पाकयज्ञविधानेन हुत्वा "सं मा सिञ्चन्तु [illegible]" इत्येनया तैत्तिरीयकाम्नातयर्चा [illegible]

"[illegible]
गायत्री[illegible]"

इत्येवमादि स्मृत्यन्तरोक्त[illegible]ना-मविशेषेणैव प्रायश्चित्तम् ॥

मधुमांसाशने [illegible] कृच्छ्रः [illegible] ॥ २७८ ॥

इति । व्रतशेषं तु प्रायश्चित्तकालातिरेकेण समापनीयम् । प्राकृत कृच्छ्रं प्राजापत्यमेव । स्पष्टमन्यत् ॥ २७८ ॥

गुरुश्च यदि स्वकार्येण ब्रह्मचारिणं क्वचित् प्रेषयेत्, तस्य च प्रवासोचितं मरणं स्यात् । ततः—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियेत प्रहितो यदि ।

एतच्चान्यस्मिन्नपि वेतनाद्यपेक्षिण्याज्ञाकरे द्रष्टव्यम् ॥

शिष्यस्तु यदा गुर्वाज्ञातिक्रममन्यद् वा उपघातं कुर्यात्तदा—

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा तं प्रसाद्य विशुध्यति ॥ २७९ ॥

स्मृत्यन्तराच्च सचेलं स्नात्वेति । गुरुग्रहणं चात्र सर्वमान्योपलक्षणत्वेन व्याख्येयम् ॥ २७९ ॥

एवं तर्हि प्रेषितव्यापत्तिवद् भेषजादिदानेऽपि व्यापत्तौ दोषः स्यादित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—

औषधान्नप्रदानाद्यैर्भिषग्योगाद्युपक्रमैः ।

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ॥ २८० ॥

विपाके गोवृषादीनां भेषज्याग्निक्रियासु च ।

सर्वाङ्गयन्त्रितस्यातुरस्य भिषग्भिर्वैद्यैर्ये छेदनदाहादियोगा अनेकधा क्रियन्ते, ते भिषग्योगाः । भावशुद्ध्या क्रियमाणोपकारे ब्राह्मणे मृते वैद्यपरिचारकचिकित्साकारयितॄणां स्नेहादिभिश्च प्रभूतौषधाद्यन्नदातॄणां च निर्दोषत्वम् । तथा गोवृषादीनां भेषज्याग्निदाहादिनिमित्तके विपाके सञ्जाते तन्निमित्तके वा मृत्यौ निर्दोषत्वम् । विप्रगोग्रहणं चोपलक्षणार्थम् ॥ २८० ॥

[illegible] ॥

महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् ।

अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८१ ॥

परस्त्वन्यं यदि कश्चिच्छुभाकुलात्मानं दोषवचनयाभिशस्य परिषदि निवेदयेत्, न तस्य दोष इति ज्ञापनार्थम् । जपं चाविशेषितेऽपि शुद्ध-

1. [illegible]

वत्येव। यथाह वसिष्ठः—"ब्राह्मणमनृतेनाभिशस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदि"ति। अत्र जात्यविशेषाभिधानेऽपि निमित्तवैषम्यान्महापतनीयाभिशंसने यथोक्तम्। उपपतनीये तु नियतेन्द्रियो जपन्नासीतेति व्याख्येयम्। स्पष्टमन्यत्॥ २८१॥

[illegible]

अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा॥ २८२॥

पुरोडाशपशोराहिताग्निविषयत्वं निमित्तानुरूप्येण व्याख्येयम्। कृच्छ्रं त्वन्येषाम्। इदं चाभिशस्तस्य गेहदाहादिष्विव नैमित्तिकं, न तु दोषनिर्घातार्थं, दोषे प्रमाणाभावात्। जन्मान्तरीयदोषानुमानकल्पना तु शरीरोपादानादेवाग्निहोत्रादिष्वप्यविशिष्टा। यत्तु वासिष्ठम्—"एतेनाभिशस्तो व्याख्यात" इति, तद् यत्र कश्चित् कञ्चिदुद्दिश्यान्यायेन गृहीतस्वः स्वयं प्राणांस्त्यजति, तद्विषयं व्याख्येयं, नाहि तत्रानृताभिशस्त इति विशेषणोपादानं यतः। इदं त्वभिशस्तो मृषा कृच्छ्रमिति विशेषितत्वाद् यथोक्तैव व्यवस्था॥ २८२॥

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत्।
त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति॥२८३॥

नियुक्ताद् योऽन्यः सोऽनियुक्तः। न चान्यः कश्चित् तथाविधोऽस्ति। अतो नियोगकालादृतुकाललक्षणादन्यदा स एवानियुक्तः प्रत्येतव्यः। भ्रातृजाया च ब्राह्मणस्यापि क्षत्रिया भवत्येव। अन्यस्यां तु सोदर्यभ्रातृजायायां गुरुतल्पप्रायश्चित्तमेव। उदक्यां तु त्रिरात्रान्ते चतुर्थेऽहनि गत्वा घृतप्राशनम्। अन्ये तूदक्यागमने त्रिरात्रोपोषितस्त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य विशुध्यतीत्येव व्याचक्षते। नन्वयुक्तं, [illegible] मनुनोक्तत्वादिहापि [illegible] नान्योपदेशात्। अतो [illegible]॥ २८३॥

[illegible]

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः।
गायत्रीजापनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्॥ २८४॥

[illegible] ग्रहः । [illegible] । स्पष्टमन्यत् । [illegible]च मानव —

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

इति । प्रत्यहं [illegible] ॥ २८४ ॥

[illegible] —

त्रीन् कृच्छ्रानाचरे[illegible]जकोऽभिचरन्नपि ।
वेदप्लावी [illegible]ब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८५ ॥

विशुध्यतीति शेषः । अपिशब्दाद् यथाभिचरणे याजकः । यवान्नभोजनं यवाशिता । स्पष्टमन्यत् ॥ २८५ ॥

प्राणायामांश्चरेत् स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च सुप्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ २८६ ॥

खरैर्युक्तं यानं खरयानं, तथैवोष्ट्रैर्युक्तमुष्ट्रयानम् । प्राणायामास्त्रयः । अनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षया तदभ्यासकल्पना । स्पष्टमन्यत् ॥ २८६ ॥

गुरुं त्वङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
हत्वावबध्य वा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद् दिनम् ॥ २८७ ॥

गुरुं पित्रादिकं मान्यं त्वमित्येवंप्रकारं मानरहितमाभाष्य, ब्राह्मणं वा निरपराधिनं हुङ्कारादिना निर्भर्त्स्य वा, विवादे वा लौकिके विनिर्जित्य क्रोधातिशयाद्वा परिभवमात्रकरणाय हस्तादिना हत्वा अवबध्य वा वस्त्राद्याकर्षणादिना, क्षिप्रं प्रसाद्य नक्तं भुञ्जीत उपवसेद् वा । अनुबन्धाद्यपेक्षया त्वभोजनाभ्यासः ॥ २८७ ॥

यदि तु वधबुद्ध्यैव क्रोधाद् ब्राह्मणाय दण्डोद्यमनादि कुर्यात्, ततः —

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥ २८८ ॥

"कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्"

इति वक्ष्यमाणः । यद्वा कृच्छ्रसहितोऽतिकृच्छ्रः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८८ ॥

सर्वत्र प्रायश्चित्तप्रकरणेऽधिकार्यपेक्षेति—

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः॥

सर्वथाऽधिकृतसामर्थ्याद्यपेक्षया गुरूणां लघूनां च प्रायश्चित्तानां विषयकल्पनं, न तु प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः। यत्र च निन्दार्थवादादिना लोकव्यवहारप्रातिलोम्येन वा दोषवत्ता ज्ञाता, न च प्रायश्चित्तं विशेषतः किञ्चिदाम्नातं, तत्र स्मृत्यन्तरोपदिष्टानां जपादीनामेवाधिकृतसामर्थ्यानुगुण्येन प्रायश्चित्तकल्पना। स्पष्टमन्यत्॥ २८९॥

एवं तावदुक्तनिष्कृतीनामनुष्ठानेऽकृतानां च प्रायश्चित्तानामवकाश उक्तः। यदि तु कश्चिदात्मनिष्ठानेन प्रायश्चित्तं कुर्यात् न च परिभाष्य भूयोभूयः पतित एव। तस्य च तथाविधस्य ज्ञातिभ्यो निराकरणं पतितस्योदकदानप्रकारेण सह—

दासीघटमपां पूर्णं निनयेरन् स्वबान्धवाः।
पतितस्य बहिष्कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्॥ २९०॥

दासीगृहात् तदीयानामन्यतमां पूर्णं घटमानीय दक्षिणां दिशं निष्क्रम्य सर्वज्ञातिगुरुसन्निधावेकत्र ... निरर्थस्यानवेक्षमाणा गृहानेत्य एकत्र ... सर्वकार्येषु ... निबन्धनेषु तं बहिष्कुर्युः। तथाचाह मनुः—

"पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ॥"

इत्यादि॥ २९०॥

[illegible]

इत्यादि ॥ २९१ ॥

[illegible]

[illegible] स्त्रीणां [illegible] ।

वासो गृहान्तिके [illegible] ॥२९२॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]नुष्ठाने [illegible]

अन्नं च [illegible]

इति । [illegible]

"[illegible] ।

[illegible] ॥"

इति । विशेषपतनी[illegible] पुनः

पाठः ॥ २९२ ॥

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९३ ॥

अपिशब्दः स्त्रीणामपीत्येव योज्यं, न मृदुहृदयता कार्या कथं स्त्रियः परित्यज्यन्त इति । एतानि हि स्त्रीणामपि ध्रुवं निश्चितं विशेषपतनीयानि परित्यागकारणानीत्यभिप्रायः ॥ २९३ ॥

यथा च नीचाभिगमनादिषु स्त्रीणामत्यन्तिकः परित्यागः, तथा च—

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संपिबेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९४ ॥

न चैतन्निन्दार्थं वचनम्, असंव्यवहार्या एव शरणागतादिहन्तारश्चीर्णप्रायश्चित्ता अपीत्येवमर्थत्वादुपदेशस्य । प्रायश्चित्तोपदेशात्तु जन्मान्तरे निर्दोषा एवेत्यवसेयम् ॥ २९४ ॥

---

१. 'न्ते' ग पाठः. २ 'पे निवासनमपि नि' ग न. पाठः

न केवलं शरणागतहन्त्रादयोऽनव्यवहार्याः, अन्येऽपि। येषां घटापवर्जनं कृतं, तेऽपि हि कृतप्रायश्चित्ताः पुनर्नवे घटेऽम्बु प्रक्षिप्तेऽपि गोभिरसत्कृता अनव्यवहार्या इत्येतद् दर्शयितुमाह —

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थः प्रथमं गवाम्।
प्रदद्याद् यवसं गोभिः सत्कृतस्य सहक्रिया॥ २९५॥

कार्येति शेषः। गोभिर्यवसभक्षणं गोसत्कारः। स्पष्टमन्यत्॥ २९५॥

एवं तावत् प्रख्यातपापानां प्रायश्चित्तान्यभिधायाधुना रहस्यप्रायश्चित्तानि प्रस्तोतुमाह —

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत्॥ २९६॥

तथाचाह मनुः —

"एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्॥"

इति। द्विजातयोऽप्याविष्कृतैनसः परिषदा प्रायश्चित्तार्थं कृतेन व्रतेन शोध्याः। ये त्वनाविष्कृतैनसो द्विजातयः [illegible] ते परिषदनिर्दिष्टैव [illegible] [illegible] शोधनार्थमुपदिष्टैः [illegible] [illegible] [illegible] तेषां पापानि [illegible]

त्येव । आचार्यास्तु [illegible] । [illegible] । त्रिरात्रादिषु [illegible] त्रि, इत्येवं पापं कृतमिति [illegible] । एवं देशकालादिनिमित्तापरिज्ञानेन [illegible] योज्या ॥ २९६ ॥

[illegible]

त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
अन्तर्जले विशुध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ २९७ ॥

त्रिरात्रमुपोष्यान्तर्जले निमग्नोऽघमर्षणं जप्त्वा गां च पयस्विनीं ब्राह्मणाय दत्त्वा विशुध्यतीत्येवं योजना । अन्ये तु त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं जप्त्वा विशुध्येत, गां च पयस्विनीं दत्त्वा विशुध्येत, इत्येवं प्रायश्चित्तद्वयं वर्णयन्ति । तत्राद्यमपि पूर्वं चतुर्णामप्याश्रमाणां प्रायश्चित्तम्, उत्तरं तु दानाधिकृतानामेवेति मद्यविषयतापि शास्त्रस्याभ्युच्चयाय स्यात् । तथाच स्वयंभुवा दानरहितमेव त्रिरात्रोपोषितस्याघमर्षणं जप्यमुक्तं —

'त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैर्जप्त्वा त्रिरघमर्षणम् ॥'

इति । अतो भेदकल्पनापि युक्तैव ॥ २९७ ॥

नाग्निकस्य तु ब्राह्मणवधे [illegible] प्रायश्चित्तान्तरमाह —

लोमभ्यः स्वाहेति हि वा दिवसं मारुताशनः ।
जले सुप्त्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्घृताहुतीः ॥ २९८ ॥

दिवसं मारुताशन इत्युदकपानप्रतिषेधार्थम् । अन्यत्राप्येवं व्याख्येयम् । जले सुप्त्वेति रात्रिमुदके स्थित्वेत्यर्थः । ततः पाकयज्ञविधानेनौपासने लोमभ्यः स्वाहेत्यादिभिः शुक्रियार्थैश्चत्वारिंशदाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ २९८ ॥

सुरापस्वर्णहारिणोस्तु —

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी तु रुद्रजापो जले स्थितः ॥ २९९ ॥

कूष्माण्डीभिः "यद्देवा देवहेडनम्" इत्येवमादिभिस्तैत्तिरीयाम्नाताभिस्त्रिरात्रोपोषितः सुरापः पूर्ववद् घृतं हुत्वा शुचिः स्यात् । स्वर्णहारी तु त्रिरात्रोपोषित एव नाभिमात्रे जले तिष्ठन् रुद्रं जपन् शुचिर्भवेन्नान्यथा । तथाच भारद्वाजः—

"नाभिदघ्नोदकस्थस्तु रुद्रं ध्यायन् समाहितः ।
त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा स्वर्णहारी विशुध्यति ॥"

इति ॥ २९९ ॥

त्रिरात्रोपोषित एव प्रवृत्त—

सहस्रशीर्षा(दि)जापाच्छुध्येत गुरुतल्पगः ।
गौर्देया कर्मणश्चान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०० ॥

"सहस्रशीर्षा पुरुष" इतीमं षोडशर्चं जप्त्वा गुरुतल्पगः शुध्येत् । एभिश्च "लोमभ्यः स्वाहे"त्यारभ्य पुरुषसूक्तजपान्तकर्माधिकृतैर्होमकर्मणो जपकर्मणश्चान्ते ब्राह्मणाय पयस्विनी गौर्देया पृथक् चैकैकामेतदुद्देशेन । होमाद्यनधिकृतैरपि त्रिरात्रमुपोष्य गौर्देया । सर्वत्र च रहस्यप्रकरणे न कामकृताद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया । स्वरुचिविकल्पैकत्वेनैव तु व्यवस्था सामर्थ्यकृता वा, यथा होमचोदनास्वाधिकृताम् । प्रकाशप्रायश्चित्तानां तु विषयव्यवस्था प्रदर्शितैव । रहस्येषु स्वात्मतुष्टिरेव ज्ञानाग्निदग्धकल्मषस्य शुद्धिकारणम् । तथा च रहस्येष्वेव स्वयंभुवाभिहितं—

"यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।
तस्मिंस्तावत् तपः कुर्याद् यावत् तुष्टिकरं भवेत् ॥"

इति । आत्मतुष्टेरेव [illegible] [illegible] [illegible] पापपरिहारोपगतिं गुरुतल्पगमनाद्यालोच्य [illegible] [illegible] हेतुत्वम् ॥ ३०० ॥

[illegible]

प्राणायामशतं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य [illegible]

सर्वपापापनुत्तये इत्यविशेषाभिधानेऽपि प्रक्रमानुसारात् सर्वैर्महापातकिभिर्यत् संसर्गनिमित्तं पापं, तदपनुत्तये इत्येवं व्याख्येयम् । न केवलं संसर्गजानां सर्वपापानाम्, उपपातकजानानामप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तान्तराणामप्येतदेवेति योज्यम् ॥ ३०१ ॥

ओङ्काराभिपुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।
कृतोपवसनं रेतोविण्मूत्रप्राशने द्विजः ॥ ३०२ ॥

अहोरात्रमुपोष्यापरेद्युरोङ्कारेण सोममभिषुत्य पावनेन तीर्थोदकेन ततस्तदोङ्काराभिजातं सोमसलिलं पावनं पिबेदिति योज्यम् । स्पष्टमन्यत् । द्विजग्रहणं ब्राह्मणार्थम्, इतरयोः सोमपानप्रतिषेधात् । अद्विजानेर्वा रहस्यप्रायश्चित्तानधिकारज्ञापनार्थम् ॥ ३०२ ॥

यस्तु कर्ता स्वयमप्यन्वेतितं, तच्छास्त्रीयश्रौतस्मार्तनित्यकर्मानुष्ठातॄणां नैव दोषात्मकं भवतीत्येव प्रपञ्चयितुमाह —

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं त्वघम् ।
त्रिष्कालसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं विप्रणश्यति ॥

कृतव्याख्यानः श्लोकः ॥ ३०३ ॥

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च सहस्रशः ।
सर्वपापहरः प्रोक्तो रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०४ ॥

आदिष्टप्रायश्चित्तान्तराणामनादिष्टप्रायश्चित्तानां सर्वेषां महापातकादीनां रहस्यानां शुक्रियो जप आरण्यको वा सकृत्कृत एव प्रायश्चित्तम् । गायत्र्यास्तु सहस्रकृत्वः । रुद्राध्यायस्य चैकादशकृत्वः । आरण्यकं ब्राह्मणम् । शुक्रिया मन्त्राः ॥ ३०४ ॥

सर्वत्र च रहस्ये प्रायश्चित्ते[2] कृतेऽपि —

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमः सावित्र्या जप एव वा ॥ ३०५ ॥

कार्य इति शेषः । द्विजग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ३०५ ॥

---

१. 'नाम् उ', २ 'तेऽपि' ग पाठः.

[illegible] —

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियारतम् ।
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३०६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३०६ ॥

[illegible]

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद् ब्रह्मवधादृते ॥ ३०७ ॥

यत्तु विदुषः प्रायश्चित्तभूयस्त्वं, तत् कामकृतप्रकाशविषयं द्रष्टव्यम् । वायुभक्षवचनमुदकपानप्रतिषेधार्थम् । तिष्ठन् रात्रिं नीत्वेति च योज्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३०७ ॥

[illegible]

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसास्तेयसद्रोहो दमश्चैते यमाः स्मृताः ॥ ३०८ ॥

प्रकाशप्रायश्चित्ताधिकृतानाम[illegible] ॥

[illegible] —

स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।
नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधप्रमादता ॥ ३०९ ॥

ब्रह्मचर्यं यथाशास्त्रं मैथुनवर्जनं । उपस्थनिग्रह [illegible] निग्रहः । प्रमादता तु प्रकर्षेण [illegible] ॥ ३०९ ॥

[illegible]

[illegible]

पञ्चगव्यं तु गोक्षीरं दधि मूत्रं [illegible]
पीत्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं [illegible] ॥ ३१० ॥

[illegible]

[illegible]

कृच्छ्रमिति कृच्छ्रविशेषणम् । तथा च यमः—'गोमूत्रं गोमयं गव्यं पयो दधिसर्पिःकुशोदकानि च मन्त्रपूतान्येकत्र कृत्वा पीत्वा परेद्युरुपवासेन य सान्तपन इति ॥ ३१० ॥

[illegible]

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥३११॥

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः गोमूत्रादिभिः कुशोदकान्तैः षडहान्येककालं भोजनं कार्यम् । कुशोदकं च कुशक्वथितमुदकं सर्वत्र प्रत्येतव्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३११ ॥

पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥

पर्णः पलाशः । राजीवं पद्मम् । स्पष्टमन्यत् । पलाशादिपत्रक्वथितेनोदकेन पञ्चरात्रं वर्तितव्यमित्यर्थः । यद्यपि च पर्णकृच्छ्रस्य क्वचिद् विनियोगो नोक्तः, तथापि पापगुरुत्वापेक्षया प्रत्येतव्यः । अभ्युदयसाधनत्वं तु वक्ष्यत्येव ॥ ३१२ ॥

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१३ ॥

स्मृत्यन्तरे तु—"पयो घृतमुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तानि, स कृच्छ्रः" इत्युक्तम् । तत्र व्याख्यातारो वायोरप्युष्णस्य पानं वर्णयन्ति । तत् पुनर्विचार्यम् । इह तूपवासवचनाद् वायूपादानं तत्रोपवासप्रतिपत्त्यर्थं, न तप्तानीत्यनेन सम्बन्धयितुमिति व्याख्येयम् ॥ ३१३ ॥

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१४ ॥

प्राजापत्यस्य चायं तृतीये भागे पादकृच्छ्रशब्दः प्रयुक्तः । पर्णकृच्छ्रादिष्वप्ययमेवानुसर्तव्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१४ ॥

१ 'पय' इ पाठः. २ 'क' ग पाठः. ३. 'व्याकोप' इ च पाठः. ४. 'प' ग पाठः.

यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते।
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजिनः॥ ३१५॥

यथाकथञ्चिदित्येकभक्तादिक्रमस्याविवक्षार्थम्। एतदपि पर्णकृच्छ्रादिष्वप्युक्तं द्रष्टव्यम्। एष्वेव प्राजापत्यार्थेषु भोजनकालेषु पाणिपूरान्नभोजिनः कर्तुरयमेवातिकृच्छ्रसंज्ञः प्रत्येतव्यः। पाणिः पूर्यते यावतान्नेन तत् पाणिपूरान्नं, तद् भुङ्क्ते यः स पाणिपूरान्नभोजी। भोजनाधिकाराच्च भोजनार्थं यावत् सकृदादीयते, तावत् प्रत्येतव्यम्। तथाचाह मनुः—"एकैकं ग्रासमश्नीयात्" इति॥ ३१५॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्।
द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः॥ ३१६॥

एकविंशतिरात्रं पयोव्रतता कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। द्वादशरात्रमभोजनं पराकः। अत्र च पादादिभागाभावः॥ ३१६॥

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम्।
एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते॥ ३१७॥

पिण्याकः खलः। आचाम ओदनास्रावणं मण्ड इति यावत्। तक्रं मथितम्। अम्बुसक्तव उदकसक्तवः। एषामेकैकेन पञ्चाहम्। षष्ठेऽह्न्युपवास इत्येष सौम्यो नाम कृच्छ्रः। सोमस्यार्त्तिर्पमिति [illegible]। एवं प्राजापत्यादिष्वप्यार्षेयानिमित्तैवाख्या प्रत्येतव्या॥ ३१७॥

[illegible] एते [illegible] —

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः॥ ३१८॥

तुलापुरुषसंज्ञा महापातकादिभिः [illegible]
[illegible] पापेभ्योऽधिकतया [illegible]

तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले [illegible]
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डान् [illegible]

तिथिवृद्ध्येति । शुक्लपक्षादौ प्रतिपत्प्रभृति ग्रासोपचयेन पौर्णमासीं यावदाचरेत्, अश्नीयादित्यर्थः । ततः प्रतिपद्यपि पञ्चदशैव ग्रासान् भुक्त्वा द्वितीयाप्रभृत्येकैकं ग्रासं कृष्णपक्षे ह्रासयेत् । एतद्यवमध्यं चान्द्रायणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२० ॥

यथाकथञ्चिदिति "पिपीलिकामध्यनया अष्टग्रासेन शिशुचान्द्रायणप्रकारेण वे"ति स्मृत्यन्तरोक्तचान्द्रायणप्रकारोपसंग्रहणार्थम् । चत्वारिंशच्छतद्वयमिति यवमध्येषु प्रतिपद्यपि पञ्चदशग्रासप्राप्त्यर्थम्, चान्द्रायणमथापरमिति । वाशब्दाध्याहारेण अथवान्य एवायं चान्द्रायणप्रकारोपदेश इत्यर्थः ॥ ३२० ॥

सर्वेष्वेतानि सान्तपनादीनि कृच्छ्राण्युक्तानि, एष सर्वेषु —

कुर्यात् त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ ३२१ ॥

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२२ ॥

यानि परिषदा नादिश्यन्ते, तान्यनादिष्टानि रहस्यानीत्यर्थः । प्रायश्चित्तान्तरं वा येष्वनादिष्टं तान्यनादिष्टानि । यस्तु निर्दोष एव धर्मार्थं चान्द्रायणं चरेत्, स चन्द्रस्य सलोकतामेति । (यथा ?) चन्द्रमण्डले स्वर्गोपभोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

यस्त्वनभिसन्धाय फलमात्मसंस्कारार्थं कुर्यात् —

कृच्छ्रकृद् धर्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ।
यथागुरु क्रतुफलं प्राप्नोति च न संशयः ॥ ३२३ ॥

कृच्छ्रशब्दोऽत्र चान्द्रायणस्यापि ग्राहकः । कृच्छ्रकृच्चान्द्रायणकृद्वा धर्मकामश्चोदितानुष्ठानमात्रार्थी न फलमिच्छतीत्यर्थः । महती श्रीर्देवया-

नेन मार्गेणैव उपभोगः । यथागुर्विति । अल्पेन सान्तपनादिनाल्पस्य क्रतोः तथा गुरुणा पराकचान्द्रायणादिना गुरुतरस्य क्रतोर्यत् फलं, तत् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

य एते 'अस्मिन् देशे मृगः कृष्णः' इत्यारभ्य "यथागुरु क्रतुफलं प्राप्नोति [illegible]" इत्येवमन्ता याज्ञवल्क्येनोपदिष्टाः —

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।
इदमूचुर्महात्मानो योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२४ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।
इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२५ ॥

किञ्च —

विद्यार्थी चाप्नुयाद् विद्यां धनकामो धनानि च ।
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३२६ ॥

तथा —

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद् यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।
पितॄणां तत्र तृप्तिः स्यादानन्त्याय न संशयः ॥ ३२७ ॥

किञ्च —

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३२८ ॥

ग्रन्थतोऽर्थतश्चेति शेषः ॥ ३२८ ॥

किञ्च —

य इदं श्रावयेद् विप्रान् द्विजः पर्वसु संयतः ।
अश्वमेधफलं तस्य तद् भवाननुमन्यताम् ॥ ३२९ ॥

[illegible] ॥ ३२९ ॥

ग्रन्थान्तरोपात्तवाक्यानि ।

पृ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१	'एतद्वै परमं तपो—'		
,,	'इत्यैवाहिकं प्रेतं—'	स्वायम्भुवम्	
२	'नाग्निवर्षस्य कर्तव्या—'	,,	
,,	'द्विवर्षे प्रेते मातापित्रोः—'		पारस्करः
,,	'[illegible]नीतानाम्—'	स्वायम्भुवम्	
,,	'निवृत्तचौलकानां तु—'		
३	'[illegible]—'		शङ्खः
,,	'[illegible]वेदने'		
५	'प्रेतान् नाहि'		
६	'प्रेतस्पृशो ग्रामं न प्रविशेयुरा—'		पारस्करः
,,	'अनाथं ब्राह्मणं प्रेत—'		पराशरः
७	'नाशौच सूतके पुनः—'		वसिष्ठः
,,	'जन्ममरणयोस्तुल्योपनिपात—'	स्मृत्यन्तरम्	
८	'गर्भपतने [illegible]—'		अङ्गिराः
९	'[illegible]—'	[illegible]	
१०	'[illegible]—'	स्वायम्भुवम्	
११	'आपो हि ष्ठा'		
,,	'[illegible]'		[illegible]
,,	'[illegible]'		
,,	'[illegible]'		[illegible]
,,	'[illegible]'		
,,	'[illegible]—'		[illegible]
,,	'[illegible]—'		
,,	'[illegible]—'		
१२	'[illegible]—'		[illegible]
,,	'[illegible]—'		
,,	'[illegible]—'		
,,	'[illegible]'		
,,	[illegible]		

पृष्ठ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३	'सम्पर्केषु निवृत्तानां—'		पराशर
,,	'पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु'		शङ्खः
,,	'एकपिण्डाः पृथक्शौचाः'		
,,	'मृते सूते तु दासानां—'		
,,	'वर्णानामानुलोम्येन—'		
,,	'राज्ञा च कार्यविरोधात्'		गौतमः
१४	'सूतकं मातुरेव स्यात्'		
,,	'निरस्य तु पुमाञ्छुक्र—'		
,,	'बैजिकादभिसम्बन्धात्—'		
,,	'अप्रौढायां तु कन्यायां—'		
,,	'यथोक्तेनैव कल्पेन—'		
,,	'विशुध्यति त्रिरात्रेण—'		
१५	'सब्रह्मचारिण्येकाह—'		
,,	'मृद्भिरद्भिश्च गात्राणि'	स्वायम्भुवम्	
१६	'उत्कृष्टं चापकृष्टं च—'		नारद
१८	'भोजनाभ्यञ्जनाद्—'		
१९	'यमिच्छेत् तमावसेत्'		
२०	'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या —'		गौतम.
,,	'अथात्मन्यग्नीन् समारोप्य'		
,,	'अनवेक्षमाणोऽरण्यं गच्छेत्'		
२१	'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः'		गौतम
,,	'पुनर्दारक्रियां कुर्यात्—'		
२५	'सर्वे एते पुण्यलोकाः—'	आम्नाय	
,,	'अनधीत्य द्विजो वेदा—'	स्वायम्भुवम्	
,,	'रागिणामेव गार्हस्थ्यम्'		
,,	'यमिच्छेत् तमावसेत्'		
२६	'हिंसानुग्रहयोरनारम्भी'		गौतम
,,	'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड'		
,,	'भिक्षार्थी ग्राममियाज्जघन्य—'		गौतम
२७	'अष्टौ भिक्षा समादाय—'		संवर्त
,,	'अथान्यः परिव्राडेक—'	श्रुति	
२९	'यस्यैतल्लक्षणं नास्ति—'		दक्षः

पृष्ठ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२९	'परिव्राजक सर्वभूताभय—'		यति[illegible]
.	'यज्ञोपवीत्युदककमण्डलु—'		
३०	'यज्ञोपवीत्युदककमण्डलु—'		,,
,,	'मुण्डोऽममोऽपरिग्रह		
,,	'शून्यागारे वा [illegible]—'		
,,	'मुण्डोऽममोऽपरिग्रह'		
,,	'एकरात्रौ परिहिनो—'		
,,	'अथान्य परिव्राजेत—'	स्मृत्यन्तरम	
,,	'ब्युत्थानाय भिक्षा—'	[illegible]	
,,	'नान्ये पारिव्राज्य च—'		
,,	'ततो व्युत्थाय मौन—		
,,	'स ब्राह्मण केन स्यात्—'		
३१	'विना यज्ञोपवीतेन—'		
३१	'विद्य त्रयेति व्योमाहुत्वा	[illegible]	
,,	'तस्मिन्नेतस्मिन्[illegible]		
३९	'[illegible]—'		
,,	'पारायाद्यर्थे [illegible]—'		
४२	'[illegible]'		
४३	[illegible] धर्मे[illegible]—		
४४	'[illegible]—'		
४५	'[illegible]—'		
.	'[illegible]—'		

पृष्ठ	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
६४	'एतद् यो वेत्ति तं प्राहु'—'		व्यास.
,,	'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—'	आम्नाय.	
६८	'चोदना हि भूत भवन्तं—'		
,,	'नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्'		
,,	'तदप्येते श्लोका —'		
,,	'तमेत वेदानुवचनेन—'	आम्नाय	
,,	'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तम्'		
७०	'न च पद्मासनोयोग'		दक्ष
७३	'सह तत एव प्राक् प्रवव्राज'	आम्नाय	
,,	'इत्थ वा इमेऽमुष्मिन्—'	,,	
,,	'कामकारकृतं पापं—'		व्यास
७४	'इह दुश्चरितै केचिन्—'		
७५	'ब्रह्म यस्त्वननुज्ञात—'		मनु
७६	'तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य—'	आम्नाय	
,,	'स वा एष निरिन्द्रियो—'	,,	
,,	'मणिमुक्ताप्रवालानि—'		मनु
७७	'कुनखी कृच्छ्र द्वादशरात्र—'		वशिष्ठ
७८	'प्रायश्चित्तीयते नर'		मनुः
,,	'अकुर्वन् विहित कर्म—'		
७९	'धर्ममर्थं च कामं च—'		
,,	'कामात्मता न प्रशस्ता'		
८०	'इयं विशुद्धिरुदिता—'		मनु
,,	'अकामत कृते पापे—'		,,
,,	'कामकारकृतेऽप्याहु—'		,,
,,	'अनभिसन्धिकृते प्राय—'		वशिष्ठ
,,	'एनस्विभिरनिर्णिक्तै—'		
,,	'कृतनिर्णेजनाश्चैनान्—'		
,,	'यस्योभयं हविरार्ति—'		
८१	'कामतो ब्राह्मणवधे—'		
,,	'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य —'	श्रुति.	
,,	'अभिशस्यमान याजयेत्'	,,	
,,	'एतेन हेन्द्रो देवाप—'		

पृष्ठ	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
११६	'मतिपूर्वमनिर्देश्य—'		मनु
,,	'सुरा पीत्वा द्विजो मोहाद्—'		,,
११७	'पतत्यर्ध-शरीरस्य—'	स्मृत्यन्तरम्	
,,	'सुरापस्य प्रायश्चित्त—'		सुमन्तुः
,,	'प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति—'	स्मृत्यन्तरम	
११८	'एतदेव व्रतं कुर्याद्—'		मनु
,,	'सा चेत् पुनः प्रदुष्येत—'		,,
,,	'यक्षरक्ष पिशाचान्नं—'		,,
,,	'अमेध्ये वा पतेन्मत्तो—'		,,
,,	'यस्य कायगतं ब्रह्म—'		,,
११९	'ब्राह्मणसुवर्णहरणे—'		वसिष्ठ
१२०	'सुवर्णस्तेयकृद् विप्रो—'		मनु
,,	'ततो मुसलमादाय—'		,,
,,	'स्वतन्त्रस्तु स संताप्य—'		संवर्त
,,	'एतैर्व्रतै'		,,
१२१	'ब्राह्मणो न हन्तव्य'		
,,	'सुरा न पेया'		
,,	'सुवर्णस्यापहरणे—'		व्यास
,,	'सुवर्णमेक मासेका—'		
,,	'देयस्य परिमाणेन—'		
१२२	'यदि जीवति स स्तेन—'		संवर्तः
,,	'स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा—'		आपस्तम्बः
,,	'महापातकसंयुक्ता—'		अङ्गिराः
,,	'सुवर्णस्तेयी मासं—'		सुमन्तु
,,	'विद्यातपोभ्यां हीनेन—'		
१२३	'अविद्वान् याजको वा स्यात्—'		कात्यायन
,,	'शुक्लं च शबलं चैव—'		नारद
,,	'धनं यद् यागशीलाना—'		मनु
,,	'किं ते कृण्वन्ति—'	मन्त्रवर्णः	
,,	'हिरण्यस्तेन· पतित—'		शङ्ख
१२४	'मासं वा गोमूत्रयावक—'		
,,	'राजा स्तेनेन गन्तव्यो—'		मनुः

पृष्ठ	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]		
,,	[illegible]		[illegible]
,,	[illegible]		[illegible]
१३३	[illegible]		
,,	[illegible]		[illegible]
	[illegible]		,,
,,	[illegible]		[illegible]
१३४	'न [illegible]—'		[illegible]
,,	'यत [illegible]—'		मनु
,,	'यो येन पतितैर्नैषा—'		,,
१३५	'पतितस्य तु कुमारी—'		हारीत
,,	'संवत्सरेण पतति—'		मनु
,,	'तेनाप्येव समाचरन्'		,,
,,	'पञ्चमस्तान्वसन्'		
,,	'पतितसम्प्रयोगे तु—'		वसिष्ठ
१३६	'पतितसंव्यवहारिणो—'		शङ्ख
,,	'तैश्च सह सम्प्रयोगश्च—'		,,
,,	'पतितो ह्यात्मानमुद्धरेत्—'		
,,	'एभिः सम्पर्कमायाति—'		संवर्त.
,,	'संवत्सरेण पतति—'		मनु.
,,	'सुवर्णस्तेयी सार्धं सावित्र्या—'		सुमन्तु
,,	'यश्चैतैः सह यौनसुत्त्य—'		,,
१३७	'पतितसंव्यवहारी सम—'		शातातप
,,	'यो येन पतितैर्नैषा—'		मनु
,,	'षण्मासमब्दमेकं वा'		संवर्त
१३८	'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा—'		मनु
,,	'संवत्सरेण पतति—'		,,
,,	'दिवाकालेऽसुदक्या च—'		,,
,,	'गुर्वीसख्यादिगमने—'		वसिष्ठः
,,	'एतदेव चण्डालपतिता—'		,,
,,	'भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्न—'		मनुः
	'[illegible]—'		,,

पृ	वचन	ग्रन्थनाम	स्मृतिनाम
११९	[illegible]		वसिष्ठ
	[illegible]		मनु
	[illegible]		संवर्त.
"	[illegible]		काश्यप.
"	[illegible]		सुमन्तु
	[illegible]		पराशर
१४०	[illegible]		
"	[illegible]		अत्रि
१४१	[illegible]		अङ्गिरा
,,	'शुन्ना तु [illegible]—'		अत्रि
,,	'शुनस्नातोऽन्यतमस्या—'		मनु
	'स्नानमिच्छति भूपते—'	शातपथ	
१४३	'गवैनानन्योन्यापहृ—'		शङ्ख
१४४	'पञ्चगव्येन या मास—'		हारीत.
,,	'एतैर्व्रतैरपोहेयु—'		मनु
१४५	'उपपातकसंयुक्तो—'		
,	'उपपातकसंयुक्तो—'		आङ्गिरस
१४६	'अनेन विधिना यस्तु—		
	'दक्षिणायामविघ्ना—'		
"	'गोघ्न कुर्वीत संस्थानं—		संवर्त
,,	'प्रायश्चित्तमथान्यास्मै—'		कश्यप
„	ब्राह्मणेभ्यो निवेदयित्वा—'		काश्यप
	'तेन चर्मणा प्रावृतो—'		
१४७	गोन पञ्चगव्या—'		शङ्ख.
"	'गां चेद्धन्याद् नस्या —'		वसिष्ठ
"	'गोघ्नो यवागू—'		पैठीनसि
„	'गोनस्य गोष्ठे शयनं—'		सुमन्तु
"	'पादमात्मनिरुद्धा—'		यम
„	'उपपातकसंयुक्तो—'		आङ्गिरस
,,	'गायत्र्या दशसाहस्र—'		
„	'गोसहस्र शतं वापि—'		
"	'गां च वैश्यवद'		गौतम

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]		
	[illegible]		
	[illegible]		
[illegible]	[illegible]		
	[illegible]		
	[illegible]		
,	[illegible]	स्वायम्भुवम्	
	[illegible]		
,,	[illegible]		पारस्कर
	[illegible]		हारीत
,,	[illegible]		मनु
,	[illegible]		शङ्ख
,	[illegible]		गौतमः
	[illegible]		
,,	[illegible]		वसिष्ठ
,	[illegible]		
,	[illegible]		मनु
[illegible]	[illegible]		,,
,	[illegible]		
,	'एतदेव चरेदब्दं—'		
,	'एतदेव व्रतं कृत्स्नं—'		
[illegible]	'सर्वेषामन्योन्यापहृष्ट—'		शङ्ख
,,	तुरीयो ब्रह्महत्याया—'		
	प्रमाप्य क्षत्रियं मोहात्—'		संवर्त
,,	'राजन्यवधे षड्वार्षिकं—'		गौतम
,,	'एवं राजन्यं हत्वा—'		वसिष्ठ
[illegible]	'जातिशक्तिगुणापेक्षम्'		
,,	गर्भे चाविज्ञाते ब्राह्मणस्य'		
	. .. .	.. . .	आम्नाय.
,	तस्माद् यद्यपि राजा—'	आम्नायः	
,	'वध एव हिनस्ति—'	,,	
,,	दानं ब्राह्मणनाशस्य—'	स्वायम्भुवम्	

No. 44—[illegible] ([illegible]) [illegible] 0 4 0

No. 45—[illegible] ([illegible]) 1 0 0

No. 46—[illegible] ([illegible]) [illegible] 0 [illegible] 0

No. 47—[illegible] ([illegible]) (Part I.) 1 [illegible] 0

No. 48— Do. Do. (Part II.) 2 0 0

No. 49—[illegible] ([illegible]) 0 4 0

No. 50—[illegible] ([illegible]) [illegible] 3 0 0

No. 51—[illegible] (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, [illegible] of [illegible] and [illegible] of [illegible] Sarvananda (Part III 2nd Kanda 7–10 Vargas) 2 0 0

No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikasarvasva of Vandyaghatiya Sarvananda (Part IV. 3rd Kanda) 1 8 0

No. 53—शब्दनिर्णयः (Vedânta) by Prakâsatmayatindra 0 12 0

No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचार (Vyâkarana) 0 4 0

No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् (Nâtaka) by Sri Mahendravikramavarman. 0 8 0

No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका (Silpa). 0 8 0

No. 57—रघुवीरचरितम् (Kâvya). 1 4 0

No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sri Krishnananda Saraswatî (Part III.) 2 0 0

No. 59—नागानन्दम् (Nâtaka) by Sriharshadeva with the commentary Nâgânandavimarsinî of Sivarâma 3 4 0

No. 60—लघुस्तुतिः (Stuti) by Sri Laghubhattâraka with the commentary of Sri Râghavananda 0 8 0

	RS.	AS.	P.
No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sri Krishnânanda Sarasvati (Part IV.)	1	8	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamata-sangraha).	0	8	0
No 63—किरातार्जुनीयम् (Kâvya) by Bharavi with the commentary Sabdârthadipika of Chitrabhanu (1. 2 and 3 Sargas).	2	8	0
No. 64—मेघसन्देश. (Kâvya) by Kâlidasa with the commentary Pradipa of Dakshinâvartanatha	1	0	0
No. 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni.	3	8	0
No. 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the commentary Parimala of Maheswarânanda	2	8	0
No 67—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nârâyana with the commentary Vimarsini of Sankara. (Part I. 1–6 Patalas)	[illegible]	4	0
No. 68—तत्त्वप्रकाश. (Agama) by Sri Bhojadeva with the commentary Tâtparyadipika of Sri Kumara.	2	0	0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति (Tantra) by Isânasivagurudevamisra (Part I. [illegible]).	1	8	0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प (Part I)	2	8	0
No. 71—तन्त्रसमुच्चय (Tantra) by Nârâyana with the commentary [illegible] (Part II 7—12 P[illegible])	3	8	0
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
No. 7[illegible]—ईशान[illegible] [illegible]	4	0	0

	RS.	AS.	P.
No. 74— श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharma-śâstra) with the commentary Bâlakrîdâ of Visvarûpâchârya. (Part I—Âchâra and Vyavahâra Adhyâyas)	4	0	0
No. 75—शिल्परत्नम् (Silpa) by Srîkumâra (Part I).	3	4	0
No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प (Part II)	3	4	0
No 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति by Isanasivagurudeva-misra (Part III. Kriyapada 1—30 Patalas).	3	4	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-with the commentary Anavila of Haradattacharya.	5	0	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् of Kautalya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part I—1 & 2 Adhikaranas).	8	0	0
No. 80—अर्थशास्त्रम् of Kautalya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part II—3 to 7 Adhikaranas).	8	0	0
No. 81— श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasastra) with the commentary Bâlakrida of Visvarûpâ-chârya (Part II. Prâyaschittâdhyâya)	3	12	0

Apply to:—

The Curator,

for the publication of Sanskrit Manuscripts,

Trivandrum.